

**NXOPAXOPO WA MAENDLI MO SUSA MA XIENDLIWA XIN'WE EKA
XITSONGA HI KU KONGOMISA EKA TINXAKANKULU TINHARHU TA: BASISA,
SULA NA SUSA**

**(AN ANALYSIS OF XITSONGA TRANSITIVE VERBS OF REMOVAL WITH
SPECIAL REFERENCE TO THREE MAIN TYPES: CLEAR, WIPE AND REMOVE)**

HI

MASWANGANYI KHAZAMULA NEGROES

NOMBORO YA XICHUDENI: 11573350

DESITHEXINI YO FIKELELA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO

XA

DIGIRI YA MASITASI

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EHANSI KA

SENTHARA YA M. E. R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA

VUTSHILA NA MFUWO

YUNIVHESITI YA VENDA

THOHOYANDOU, LIMPOPO

AFRIKA-DZONGA

MULETERI: DOK. M.C. HLUNGWANI

MULETERIKULORHI: DOK. M.T. BABANE

LEMBE: 2018

XIHLAMBANYO

Mina **Khazamula Negroes Maswanganyi**, ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa *Nxopaxopo wa maendli mo susa ma xiendliwa xin'we eka Xitsonga hi ku kongomisa eka tinxakankulu tinharhu ta basisa, sula na susa* i ntirho wa mina hi xiheri, naswona a wu se tshama wu nyiketwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe eka nhlango wo karhi hi xikongomelo xo endla tidyondzo to karhi. Mahungu hinkwawo lama tirhisiweke ku tsala ndzavisiso lowu ma kombisiwile hi ndlela leyi faneleke endzeni ka xitsalwana lexi.

Nsayino wa xichudeni: ..... Siku: .....

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa ndzi vuyelela eka xipfulamahlo xanga eka digiri leyi, yena muleteri Dok. M.C. Hlungwani loyi a tikarhateke hi ku ndzi hlohlotela ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni na Yunivhesiti ya Venda. Ku tlhele ku va yena loyi loko ndzi ta va ndzi amukerile xikombelo xa yena xo pfuna mina hi swa dyondzo, a nga hangunuxa matsalwa ma ntsandzavahlayi kutani a siyela mina ku tilayithela ndlela. Ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana eka Dok. H.E. Masia, ku va a tshikile mitirho ya yena ya nkoka kutani a hlela desithexini leyi hi vurhonwani.

Ndzi tlhela ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka yena ku va a nga ndzi helelanga mbilu eku tshameleni ka mina ku n'wi vutisela swivutiso na ku n'wi endzela nkarhi wihi na wihi loko ti hakile rimitsu, kutani a ndzi amukela hi malwandla a ndzi chucha emukhungwini wa miehleketo. Ndzi rhandza ku khensa na vanhu hinkwavo lava hoxeke xandla ku ndzi pfuna eka matwisiselo ma vona ma matirhelo ma maendli hi tlhelo ra swivulwa leswi a ndzi swi vumbile hi nkarhi wo lavisisa na ku xopaxopa ndzavisiso lowu. Handle ka mpfuneto wa vona, ntirho lowu a wu nga ta olova. Ku yisa emahlweni, ndzi khensa na nhloko ya xikolo xa Hoji Pureyimara eka Magona, yena Manana Simango K.L. loyi a nga ndzi pfumelela ku humelerisa mitorho ya mina na hi nkarhi wa ntirho, a ndzi pfumelela ku ya tihlanganisa na Yunivhesiti ya Venda ku titsarisela swa dyondzo ya mina.

Ndzi ta va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala vatirhikulorhi va mina: Manana Shirinda M.S., Manana Mashaba S.V. na Manana Nkuna R.R. lava a va vona leswaku vadyondzi va mina va endla swo karhi swa xikolo hi mikarhi leyi a ndzi endzela muleteri Dok. Hlungwani M.C. ku ya pfuneka. A ndzi rivali mhana mina Maria Soleka Maswanganyi loyi a hlayisa ndyangu wa mina hi mikarhi hinkwayo leyi a ndzi ri ku tikarhateleni ka dyondzo. Wo hetelela i tata wa mina Samuel Mzamani Maswanganyi loyi a nga wisa vurhongo bya makumu, yena loyi a siyeke xo karhi lexi nga ta phamela rixaka dyondzo ya swa maendli mo susa ma xiendliwa xin'we. Ndzi ri ehandle ka vukona bya n'wina vatswari va mina hi vumbirhi bya n'wina laha misaveni hi nkarhi wa kona, a ndzi ta va ndzi nga ri kona naswona a ndzi tava mani eka misava leyi? Khanimamba!

KU NYIKELA

Ndzi ri halala, eka rixaka ra Vatsonga. N'wina vo chava ku tsongola xa munhu. Hi ku titsongahata, naswona ndzi tlutlamile, ndzi korhamisile na mombo wa mina ehansi ku komba ku mi xixima. Ndzi ri hi rero gayisa, ri huma emuchinini wa miehleketo lowu akiweke emilon'weni ya n'wina hi ku vulavula ntsena. Havelani vutivi eka rona mi tsongola vulombe ebakwini hi vutlharhi, kutani mi dzudza swihlenge mi nantswa nantswo wa ririmi, mi siyela na switukulwani swa n'wina leswaku swi ta twa vunandzi lebyi n'wina vahlayi mi nga ta va mi byi kumile eka tsalwa leri. Ndzi vikela na n'wina swidyondzeki, n'wina vaaki va rixaka ra namuntlha na mundzuku, ndzi ri amukelani tsalwa leri tanihi n'wana lontsongo kutani mi ri hlayisa mi tlhela mi ri kurisa leswaku ku ta va n'wina lava nga ta vuyeriwa mundzuku ka siku hi nghingiriko lowu. A ndzi rivali ku vikela na rivoni rin'wana na rin'wana leswaku ri nga heli mafurha ri timeka van'wana va nga se kuma swo va hanyisa hi dyondzo leyi vekiweke erivaleni eka tsalwa leri. Ndzi ri eka rixaka hinkwaro, a hi hambulelaneni vutivi byerhu!

NKOMISO

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maendli mo susa ma xiendliwa xin'we eka Xitsonga hi ku kongomisa eka tindlela leti ma tirhaka hatona exivulweni. Xikongomelo lexi xi aviwa hi marhavi manharhu. Rhavi ro sungula ri kongomana na ku xopaxopa maendli mo susa lama paluxaka mukhuva na mbuyelo hi xikongomelo xo kumisisa michumu leyi nga tirhaka tanihi tiagumente ta nhlokomhaka na tiagumente ta swiendliwa, xikan'we na ku lavisisa michumu leyi nga tirhaka tanihi switirho swa maendli mo susa. Rhavi ra vumbirhi rona ri langutana na ku lavisisa maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi swa xivangelo, xikongomelo na xipimelo. Kasi rhavi ra vunharhu ri tirhana no kambisisa tinhlamuselo/mitirho ya xisemantiki leyi nyikiwaka tiagumemnte hi maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo. Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa thiyori ya vunongoti, ku nga thiyori leyi kongomanaka na ndlela leyi vanhu va twisisaka xiswona marito. Mhaka leyi endlekaka eka thiyori leyi, hi leswi vanhu va twisisaka xiswona marito emiehleketweni ya vona eka leswi ma vulaka swona hi ku angarhela. Swiphemu swa nkoka leswi thiyori leyi yi jikajikaka eka swona i nhlokomhaka leyi nga xiendli xa leswi susiwaka, riendli leri hlamuselaka leswi susiwaka na hilaha swi susiwaka hakona, xiendliwa lexi khumbekaka hileswi vuriwaka hi riendli, na xilandzelandzhaku lexi nga vaka ndhawu, xitirho na swin'wana ni swin'wana. Ndzavisiso lowu wu endliwa hi ku landzelela maendlelo ma nkoka, laha ku nga na maendlelo mambirhi mo kongoma ehansi ka wona; ku nga mo tirhisa ntlawa wo karhi wa vavulavuri va Xitsonga lava nga xiyayiwa swivulwa leswi mulavisisi a swi vumbeke leswi vaka swi tirhisile maendli mo susa. Mulavisisi u lulamisile papila ra swivutiso leri longoloxeke swivulwa leswi a lavaka leswaku vavulavuri lava va swi xiyayiwa ku xiya loko swi twala kumbe swi nga twali na maendlelo ma nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa lama tirhisiwaka ku xopaxopa swivulwa leswi nga tirhisiwa tanihi mahungu ya ndzavisiso lowu.

Marito ma nkoka: Maendli mo susa, maendli ma xiendliwa xin'we, tiagumente ta tinhllokomhaka, tiagumente ta swiendliwa na swivulwana.

ABSTRACT

The main aim of this research is to analyse transitive verbs of removal in Xitsonga with particular reference to the manner in which they occur in sentences. This research is subdivided into three branches. The first branch deals with the analysis of verbs of removal of manner and result with the aim of establishing the entities which may occur as subject arguments and object arguments, and those that may occur as instruments. The second branch focuses on the investigation of transitive verbs of removal of manner and result which may occur in sentences with causative clauses, purpose clauses, and conditional clauses. While the third branch is concerned with the determination of theta-roles that are assigned to various arguments of the transitive removal verbs of manner and result. The theoretical assumptions that is tendered in this research is the one known as *conceptualization theory*. This is the theory that is concerned with the manner in which people formulate meanings out of words. The main issue which this theory revolves around is the subject which functions as the agent, the verb which describes the removal event, the object which designate the entity that is affected by the event described by the verb, and the adjunct which may be a locative, instrument or any other. This research is qualitative in nature, and adopts two methods. The first method is that of making use of the focus group. The researcher chose specific number of Xitsonga speakers who validated the sentences which occur with transitive removal verbs that he formulated and used as the data of this research. The researcher prepared a questionnaire which contained the formulated sentences which was distributed to the selected speakers of Xitsonga to validate whether such sentences are grammatical or not. The second method is the content analysis which is used to analyse the data of this research. Through this method, the sentences which have been formulated are analysed following the assumptions of the theory highlighted above.

Key concepts: Verbs of removal, transitive verbs, subject arguments, object arguments and clauses

NONGONOKO

Pheji

NDZIMA YA 1

Mangheneloangarhela

1.1 Manghenelo na matimundzhaku	01
1.2 Xitatimente xa xiphiqo	02
1.3 Swikongomelo swa ndzavisiso.....	02
1.3.1 Xikongomelonkulu.....	02
1.3.2 Swikongomelontsongo swa ndzavisiso	02
1.4 Swivutiso swo letela ndzavisiso	03
1.5 Nkoka wa ndzavisiso	03
1.6 Ndzilekano wa ndzavisiso	04
1.7 Hayiphotesisi	04
1.8 Tinhlamuselo ta matheme	04
1.8.1 Riendli	04
1.8.2 Susa	05
1.8.3 Rihlanganisi	06
1.9 Maendlelo ma ndzavisiso	06
1.10 Thiyori ya ndzavisiso	06
1.11 Malongolokelo ma ndzavisiso	07

NDZIMA YA 2

Mbalango wa matsalwa lama lavisisiweke eka nkarhi lowu hundzeke

2.1 Manghenelo	08
2.2 Mbalango wa matsalwa hi ku ya hi mitlawa	08
2.2.1 Matsalwa lama vulavulaka hi maendli mo susa	09
(a) Levin na Rappaport (1991)	09
(b) Honrubia (2008)	13
(c) Kordoni (2003)	18

(d) Pei-yun na Huei-ling (2007)	21
2.2.2 Matsalwa lama vulavulaka hi tinxaka ta swivulwana swa maendli	25
(a) Diesel na Hetterle (1996)	25
(b) Maienborn na Schäfer (2016)	28
(c) Martin (1996)	31
2.2.3 Matsalwa lama vulavulaka hi maendli mo hambana	33
(a) Pustejovsky (1991).....	33
(b) Levin (2006).....	34
(c) Levin (2010)	35
(d) Levin (2013)	37
2.3 Nkatsakanyo	39
 NDZIMA YA 3	
Maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama nga kombiki xitirhisiwa tanihi xisusi; lama tirheke eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi na lama tirhaka na mahlanganisi	
3.1 Manghenelo	42
3.2 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa lama ma nga kombiki xitirhisiwa tanihi hi xisusi, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi	42
3.3 Maendli lama vulavulaka hi ku sula lama ma nga kombiki xitirhisiwa tanihi hi xisusi, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi	58
3.4 Maendli lama vulavulaka hi ku susa lama ma nga kombiki xitirhisiwa tanihi hi xisusi, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi	73
3.5 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa lama kombaka xitirhisiwa tanihi hi xisusi, ku nga maendli lama tirhaka eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi	85

3.6 Maendli lama vulavulaka hi ku sula lama kombaka xitirhisiwa tanihi hi xisusi, ku nga maendli lama tirhaka eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi	91
3.7 Maendli lama vulavulaka hi ku susa lama kombaka xitirhisiwa tanihi hi xisusi, ku nga maendli lama tirhaka eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi.....	98
3.8 Nkatsakanyo	105

NDZIMA YA 4

Maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi leswi kombaka tinhlamuselo ta xisemantiki

4.1 Manghenelo	108
4.2 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma ri na rihlanganisi ra xivangelo - hikuva	108
4.3 Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma ri na rihlanganisi ra xivangelo - hikuva	115
4.4 Maendli lama vulavulaka hi ku susa ma ri na rihlanganisi ra xivangelo - hikuva	121
4.5 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma ri na rihlanganisi ra xikongomelo - leswaku	127
4.6 Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma ri na rihlanganisi ra xikongomelo - leswaku	132
4.7 Maendli lama vulavulaka hi ku susa ma ri na rihlanganisi ra xikongomelo - leswaku	137
4.8 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma ri na rihlanganisi ra xipimelo - loko	143
4.9 Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma ri na rihlanganisi ra xipimelo - loko	149

4.10 Maendli lama vulavulaka hi ku susa ma ri na rihlanganisi ra xipimelo -loko	156
4.11 Nkatsakanyo	162
NDZIMA YA 5	
Ku dlayiseta	
5.1 Manghenelo	164
5.2 Nkatsakanyo ni mikumisiso.....	164
5.3 Swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka mayelana na maendli mo susa eka Xitsonga.....	168
5.4 Swibumabumelo	169
Matsalwa lama tirhisiweke.....	170

NDZIMA YA 1

MANGHENELOANGARHELA

1.1 Manghenelo na matimundzhaku

Xitsonga xi hava matimu mo khomeka ya dyondzo ya maendli mo susa ma xiendliwa xin'we hi tlhelo ra mukhuva na mbuyelo lowu endliwaka hi wona. Masungulo ma matimu ma maendli mo susa ma xiendliwa xin'we ku hava ku fikela sweswi. Hi marito man'wana, ku hava laha hi nga ta kuma kona laha dyondzo ya maendli mo susa ma xiendliwa xin'we ma Xitsonga ma sunguleke kona. Maendli mo susa ma Xitsonga hi xiwona ma tele ngopfu naswona ma tirhisiwa mikarhi hinkwayo eswivulweni loko vatirhisi va wona va lava ku boxa mhaka yo karhi leyi khumbaka ku susa. Man'wana maendli mo susa ma tirhisiwa na le matsalweni mo hambana kambe ku nga ri ku kombisa swivangelo swa matirhelo ma wona.

Eka tindzimi to fana na Xinghezi, Xihaka, Xipenixi na Xigiriki xa manguvalawa, milavisiso ya maendli mo susa yi endliwile eka malembendzhaku. Swidyondzeki swo fana na Levin na Rappaport Hovav (1991) va lavisisile hi maendli mo susa ma Xinghezi laha a va xopaxopa swiphemu swa nkoka swa nhlamuselo ya riendli ro susa, na vutivi bya matumbulukelo ma swiphemu leswi tirhanaka na maendli man'wana mo susa lama yelanaka hi tinhlamuselo. Pei-yun na Huei-ling (2007) vona va kanerile hi maendli mo susa ma Xihaka laha a va xopaxopa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xivumbeko na nhlamuselo ya maendli mo susa. Honrubia (2008) yena u xopaxopile leswi endlaka leswaku ku va na ku cinca exivulweni loko riendli ro susa ra Xipenixi ri tirha na swirhangelandhawu (prepositions) leswi pfunetaka ku paluxa vundhawu.

Kordoni (2003) yena u kanerile hi mahanyelo ma maendli mo susa ma Xigiriki xa manguvalawa lama nga na ncincano exivulweni. Tindzimi leti paluxiweke laha henhla tikombisa kahle leswaku vulavisisi bya maendli mo susa a hi byintshwa emisaveni. Ko va eka Xitsonga laha ka ha riki na vusweti lebyi faneleke ku kutsuriwa. Ndzavisiso lowu wu ta va mabulandlela wa muxaka wa wona wu ri woxe lowu languteriweke ku tlandlametiwa hi milavisiso yinyingi leyi nga ta tswala matsalwa mantshwa eka Xitsonga.

1.2 Xitatimente xa xiphiso

Eka Xitsonga a ku kayivela milavisiso leyi kongomaneke na maendli mo susa ma xiendliwa xin'we. Maendli mo susa lama nga kona eka Xitsonga mo tirhisiwa eka mivulavulo ni matsalwa, kambe ku hava mixopaxopo leyi hi paluxelaka xivumbeko hambi ku ri matirhelo ma wona eswivulweni. Hileswaku, a ndzi tivi milavisiso leyi endliweke leyi andlalaka matirhelo ma maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na m000buyelo eswivulweni. Hikwalaho ka sweswo, ndzavisiso lowu wu kongomanile na ku pfala vangwa leri nga kona eka Xitsonga hi swa dyondzo ya maendli mo susa.

1.3 Swikongomelo swa ndzavisiso

Swikongomelo swa ndzavisiso lowu swi hi swiphemu swimbirhi, laha ku nga na xikongomelonkulu na xikongomelontsongo. Xikongomelonkulu hi lexi angarhelaka leswi lavaka ku fikeleriwa hi ndzavisiso wu helerile, kasi xikongomelontsongo ku kongomisiwa eka swiyengentsongo swa xikongomelonkulu leswi lavaka ku fikeleriwa hi xin'wexin'we, naswona leswi loko swi helerile swi hi fikisaka eka ku fikeleriwa ka xikongomelonkulu.

1.3.1 Xikongomelonkulu

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa maendli mo susa ma xiendliwa xin'we eka Xitsonga hi xikongomelo xo kuma hilaha ma tirhaka hakona exivulweni.

1.3.2 Swikongomelontsongo swa ndzavisiso

Leswi landzelaka i swikongomelontsongo swa dyondzo leyi:

- ❖ Ku xiyayiya maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama nga kombiki xitirhisiwa, lama tirheke eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi.
- ❖ Ku lavisisa maendli mo susa lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama kombaka xitirhisiwa, lama tirheke eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi.

- ❖ Ku xiyayiya maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi leswi kombaka tinhlamuselo ta xisemantiki.

1.4 Swivutiso swo letela ndzavisiso

Xivutiso lexi hi lawulaka eka ndzavisiso lowu xi hlamuleka hi ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- ❖ Xana maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama nga kombiki xitirhisiwa, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi ma tirhisa ku yini?
- ❖ Xana maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama kombaka xitirhisiwa, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi ma tirha njhani?
- ❖ Xana matirhelo ma maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirhaka eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi leswi kombaka tinhlamuselo ta xisemantiki hi wahi?

1.5 Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta pfula ndlela ya milavisiso yin'wana hi maendli mo susa eka Xitsonga. Vadyondzi va Xitsonga va ta nwelela kona vutivi bya matirhelo ma maendli mo susa eswivulweni swo hambana ku fana na xivulwa xa xiendliwa xin'we na swivulwa swo tirhana na mahlanganisi. Ndzavisiso lowu wu endla leswaku vanhu lava a va nga tivi nchumu hi matirhelo ma maendli mo susa eswivulweni swa xiendliwa xin'we va sungula ku va na ku tsakela ku tatisa leswi nga ta va swi siyiwile eka ndzavisiso lowu leswaku va ya swi lavisisa. Matirhelo ma maendli mo susa eka mukhuva na mbuyelo wa kona eswivulweni swi endla leswaku ndzavisiso lowu wu nyanya ku va na nkoka hikuva swi humelerisa leswi maendli mo susa ma boxaka swona. Xin'wana xa nkoka hi ndzavisiso lowu hileswaku wu engetelela nhlayo ya matsalwa ma dyondzo eka Xitsonga. Xo hetelela xa nkoka hi ndzavisiso lowu

hileswaku vadyondzi ni vadyondzisi/valeteri va Xitsonga va vuyeriwa hi dyondzo yintshwa eka nongonoko wa tidyondzo ta Xitsonga hi ku angarhela.

1.6 Ndzilekano wa ndzavisiso

Swivulwana swi nga vumbiwa hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Ku na tinxaka to tala to hambana ta maendli eka ririmi. Ku na maendli mo tsema, ma mfambo, ma swa miehleketo, ni man'wana mo tala. Hikwalaho ka vunyingi bya maendli eka Xitsonga, ndzavisiso lowu wu bohekile ku langutisa ntsena maendli mo susa naswona ma xiendliwa xin'we. Eka maendli mo susa ma xiendliwa xin'we, ku kaneriwa hi maendli mo basisa, mo sula na mo susa; lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi. Ku tlhela ku kambisisiwa maendli lama loko ma tirhile eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi leswi kombaka tinhlamuselo ta xisemantiki. Maendli laman'wana lama khumbaka swin'wana swo hambana na leswi boxiweke laha henhla a ma nge lavisisiwi.

1.7 Hayiphotesisi

Maendli mo susa eswivulweni ma khumba ku va ku susiwa swo karhi endhawini yo karhi swi kumeka swi nga ha ri eka yona ndhawu leyi a swi ri ka yona kutani swi va kun'wana. Mukhuva lowu swilo swi susiwaka hi wona wu humesela nhlamuselo ya riendli kahle.

1.8 Tinhlamuselo ta matheme

1.8.1 Riendli

Riendli ri thiwile hi ndlela leyi hikwalaho ka ku va ri vula kumbe ku komba leswi endliwaka hi xirhangi. Riendli ri vumbiwile hi rimitsu ni swin'wana swa leswi landzelaka: swirhangi, swilandzi, switwananisi, ni swipfunariendli. Marhanele na Bila (2016: 583) va nyika nhlamuselo ya riendli hi ndlela leyi:

Xihluvi xa mbulavulo lexi hi kombaka leswi endliwaka hi riviti kumbe risivi, n.sw.

Hi marito man'wana, riendli ri hi komba leswaku nhlokomhaka yi endla swin'wana. Riendli ri tlhela ri hi komba leswaku xiendliwa xi endlekeriwa hi swin'wana. Ku ni tinxaka tinharhu ta maendli: riendli ro pfumala xiendliwa, riendli ra xiendliwa xin'we na riendli ra swiendliwa swinyingi.

1.8.2 Susa

Susa i riendli leri kongomisaka eka ku teka nchumu wo karhi wu suka laha a wu ri kona wu ya kun'wana. Marhanele na Bila (2016: 620) va hlamusela leswaku ku susa *i ku teka xilo xo karhi u ya xi veka kun'wana*. Nchumu lowu susiwaka wu fanekele ku va wu nga ha ri kona endhawini leyi a wu ri eka yona loko wu nga se susiwa. Xik: Loko munhu a tlakula n'wana emubedweni a n'wi lata ehansi hi swona ku susa hikuva laha n'wana a ri kona emubedweni u kumeka a nga ha ri kona.

1.8.3 Rihlanganisi

Rihlanganisi i rito leri tirhaka ku hlanganisa swivulwana swimbirhi kumbe ku tlula, leri boxaka mhaka yo karhi yo khomana. Rihlanganisi ri nga khomanisa xivulwanahosi na xivulwananandza ku boxa mhaka yo karhi. Xik: *Kokwana wa sweka hikuva u twa ndlala*. Marhanele na Bila (2016: 586) va nyika nhlamuselo ya rihlanganisi hi ndlela leyi:

Xihlubi xa mbulavulo lexi ntirho wukulu wa xona ku nga ku hlanganisa swivulwa.

Ah hi xiyeni. Ku na ku hambana ka mahlanganisi (conjunctions): na, kumbe, kambe na tikhopilemethayiza (complementisers): hikuva, loko, leswaku. Hambileswi na man'wanatinxaka to hambana ta mahlanganisi leti katsaka: hikuva, loko, hambileswi, kumbe, leswaku, kambe, na man'wana mo tala.

1.9 Maendlelo ma ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu landzelerile maendlelo ma nkoka lama vuriwaka *qualitative research*. Maendlelo ma nkoka hi lama tirhisaka mahungu ma xivumbeko xa marito ku nga ri tinhlayo. Eka maendlelo ma nkoka ku tirhisiwile maendlelo lama hi Xinghezi ku nga *linguistic intuition* na nxopaxopo wa vundzeni lowu vuriwaka *content analysis* ku xopaxopa mahungu. Endlelo ra *linguistic intuition* ri khumba nhlamuselo yo twisiseka ya marito kumbe xivulwa hi vavulavuri va ririmi rolero (Waslow na Arnold, 2004). Goergi (2005) u boxa leswaku *linguistic intuitions are the primary source of data for linguistic theory*. Hikwalaho ka endlelo leri, mulavisisi u tivumberile swivulwa leswi eka swona ku nga tirhisiwa maendli mo susa. Endzhaku ko vumba swivulwa, mulavisisi u yisile swivulwa swa kona eka vavulavuri va Xitsonga. Vavulavuri lava a ku ri xiphemu xa xintlawana xa vadyondzisi va Xitsonga va nhungu, lexi mulavisisi a nga xi vumba leswaku a ta kuma mahungu eka vona. Maendlelo lama ma vuriwa *focus group* hi Xinghezi. Blancé na van'wana (2006) va hlamusela maendlelo lama leswaku i:

A discussion conducted by a reasearcher with a group of research participants, and usually focussed on a particular issue or set of issues.

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u lulamisile papila leri a nga longoloxa swivulwa leswi a lava leswaku vadyondzisi lava a va hlawuleke va swi xiyayiya ku xiya loko swi twala kumbe swi nga twali; na ku kombisa swivulwa leswi paluxaka mukhuva na mbuyelo, kun'we na maendli mo susa lama nyikaka tinhlamuselo ta xisemantiki.

1.10 Thiyori ya ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu, ku landzeleriwa thiyori ya vunongoti. Thiyori ya vunongoti yi kongomisa eka ndlela ya ku boxa mhaka hi ku andlala kumbe ku kongomisa eka tinhlamuselo ta marito. Thiyori leyi yi kongomisa eka ku twisisa ka munhu ka rito ro karhi ku ya hi ndhawu kumbe leswi bulu ri nga xiswona. Babbie na Mouton (2009: 640) va nyika nhlamuselo ya vunongoti leswaku i:

The cognitive process whereby *fuzzy* and imprecise notions (concepts) are made more specific and precise.

Leswi rito ri boxaka swona exivulweni, ri va ri ri na nkucetelo wo karhi eka nhlamuselo ya xivulwa xolexo. Thiyori ya vunongoti yi kongomisa eka nhlamuselo ya rito leswi hi ntolovelo yi twisisiwaka xiswona. Swi na nkoka ku koxometa ririmi ku twisisa leswi marito ma boxaka swona. Nhlamuselo ya rito ya ntolovelo ya hambana na nhlamuselo ya rona eka swigaririmi.

1.11 Malongolokelo ma ndzavisiso

Ndzima yo sungula yi andlala mangheneloangarhelo, xitatimente xa xiphiso, xikongomelo xa ndzavisiso, maendlelo, thiyori ya ndzavisiso, na tinhlamuselo ta matheme.

Ndzima ya mbirhi yi kombisa milavisiso ya matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza lama fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vunharhu yi kanela hi maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi.

Ndzima ya mune yi xiyayiya maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi leswi kombaka tinhlamuselo ta xisemantiki.

Ndzima ya ntlhanu yi nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso na swibumabumelo hi ku angarhela.

NDZIMA YA 2

MBALANGO WA MATSALWA LAMA LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1 Manghenelo

Ndzima ya mbirhi yi aviwile hi swiyengentsongo swinharhu leswi ku nga 2.1, 2.2 na 2.3. Xiyengentsongo xo sungula i xa 2.1 i manghenelo ya ndzima ya 2 hinkwayo. Timhaka ta nkoka leti nga ta kaneriwa eka ndzima ya mbirhi ta tivisiwa eka xiyenge lexi.

Xiyenge xa vumbirhi i xa 2.2 lexi ku nga mbalango wa matsalwa lama lavisisiweke eka nkarhi lowu nga hundza hi ku ya hi mitlawa. Xiyengentsongo xa 2.2 xi tthele xi aviwa hi swiphemu swinharhu leswi katsaka: 2.2.1, 2.2.2 na 2.2.3

Eka xiphemu xa 2.2.1 hi laha ku nga xopaxopiwa matsalwa lama vulavulaka hi maendli mo susa. Vatsari vo fana na Levin na Rapparport Hovav (1991), Honrubia (2008), Kordoni Valia (2003), na Pei-yun na Huei-ling (2007) va kanerile hi maendli mo hambana mo susa. Eka xiyengentsongo xa 2.2.2 hi laha ku kaneriwaka hi tinxaka ta swivulwana swa maendli. Vatsari vo fana na Diesel na Hetterle (1996), Maienborn na Schäfer (2016) na Martin (1996), va katsiwile eka xiyenge lexi tanihi laha va kaneleke hi tinxaka ta swivulwana leswi khumbaka maendli. Xiyenge xa 2.2.3 xi kanerile hi matsalwa ya vatsari vo fana na Pustejovsky (1991) na Levin (2006, 2010, 2013) laha ku nga langutiwa maendli mo hambana.

Xiyenge xa 2.3 i xa nkatsakanyo wa ndzima ya mbirhi hinkwaxo. Timhaka ta nkoka leti kumiweke hi vatsari vo hambana eka matsalwa ya vona ya nkarhi lowu nga hundza mayelana na maendli, ta kombisiwa eka xiyengentsongo lexi.

2.2 Mbalango wa matsalwa hi ku ya hi mitlawa

Xiyengentsongo lexi xi kongomanile na ku xiyayiwa matsalwa ma nkarhi lowu nga hundza hi ku tirhisa tinhlokomhakantsongo tinharhu leti landzelaka eka 2.2.1, 2.2.2, na 2.2.3

2.2.1 Matsalwa lama vulavulaka hi maendli mo susa

(a) Levin na Rappaport (1991)

Levin na Rappaport (1991) va kanerile hi maendli mo susa laha a va languta timhaka timbirhi leti ku nga: swiphemu swa nkoka swa nhlamuselo ya riendli ro susa na ku lavisisa vutivi bya matumbulukelo ma swiphemu leswi tirhanaka na maendli man'wana lama yelanaka hi tinhlamuselo; lama va nga ma kumbetelaka ku va mo susa. Levin na Rappaport va boxa leswaku maendli mo susa ma hambana kumbe ma na ku hambana hi matirhelo eswivulweni. Maendli lama va ma kaneleke i maendli lama nga tirhisiwaka ku humelerisa ku tshemba ka vutivi bya nhlamuselo yo susa (Levin na Rappaport).

Levin na Rappaport va tlhela va boxa leswaku *the meaning of a word must be part of its lexical entry, since an important part of knowing a word is knowing its meaning.* Mhaka leyi va yi tshikilelaka hileswaku nhlamuselo ya rito (riendli) yi boheka ku tiveka tanihileswi yi nga na nkoka, naswona nhlamuselo ya riendli i xiphemu xa nkoka eka swiphemu swa xivulwa leswi tirhanaka na rona.

Maendlinkulu mo susa lama Levin na Rappaport (1991) va nga ma kana ma katsa: *wipe* (-sula), *clear* (-basisa) na *remove* (-susa), ku nga maendli lama hlamuselaka ku susiwa ka nchumu wo karhi wo halaka kumbe wo khomiwa endhawini yo karhi. Mayelana ni matirhelo ma maendli *sula* na *basisa*, Levin na Rappaport va nyikile swikombiso swa Xinghezi hi ndlela leyi: *Doug cleared dishes from the table.* (Doug u susile tindhichi etafuleni); *Kay wiped the fingerprints from the counter.* (Kay u surile mugandlu ya tintiho ekhawuntareni). Levin na Rappaport va kombisa leswaku maendli *sula* na *basisa* ma tikomba ku tirhisa swiphemu swa marito leswi tirhanaka na wona hi ndlela yo fana. Va tlhela va hlamusela na leswaku nchumu lowu endlaka mhaka eka swikombiso leswi nga laha henhla i nhlokomhaka ya riendli, loko nchumu lowu endlekeriwaka hi mhaka ya kona ku ri xiendliwa xo kongoma, kasi ndhawu laha mhaka leyi boxiwaka hi riendli yi endlekaka eka yona yi humelerisiwile hi swirhangelandhawu leswi hi Xinghezi ku nga *prepositions*.

Levin na Rappaport va yisa emahlweni va boxa leswaku ku na swiritwana swa nkoka swa Xinghezi leswi kotaka ku tirha na vundhawu bya swiendliwa swo fana na *from* (ku suka e(ka)...), *from under* (ku suka ehansi ka...), *from behind* (ku suka endzhaku ka...),

out of (eka), na *off of* (ekule na/ka). Swiritwana kumbe swirhangelandhawu leswi va swi tirhisile ngopfu eka swikombiso swa vona lomu va nga nyika vundhawu bya swilo swo karhi laha swi humelelaka kona.

Levin na Rappaport va tlhela va boxa leswaku swirhangelandhawu swi humelerisa vundhawu eswivulweni. Levin na Rappaport va hlamusela na leswaku hambileswi maendli -*sula* na -*basisa* ma vulaka ku susa xanchumu loko swi ta eka matirhelo ma wona, maendli lama a ma fani na riendli -*susa remove* eswivulweni. Mhaka leyi va yi hlamuselaka yi ta kombisiwa kahle endzhakunyana eka nkanelo lowu. Hambiswiritano, riendli -*sula* ra swi kota ku tirha ku fana na maendli -*susa* na -*basisa* eswivulweni. Xikombiso xin'wana xa Levin na Rappaport xi ri: *Monica removed the groceries from the bag.* (Monika u susile giroso (ku suka) ebegeni). Levin na Rappaport va hlamusela leswaku swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swa fana hi xivumbeko. Mavumbiwelo ma swikombiso leswi na ndlela leyi swiphemu swi nga tirha hayona exivulweni swa fana.

Loko swi ta eka mhaka leyi boxiwaka hi riendli, va kombisa leswaku na yona yi na vuxaka hikuva hinkwaswo swi khumba ku susa swo karhi kun'wana. Loko va yisa emahlweni va hlamusela na leswaku riendli -*susa* ra hambana na maendli -*sula* na -*basisa* hikuva wona ma swi kota ku avelana swiphemu eswivulweni (Levin na Rappaport). Levin na Rappaport va hlamusela leswaku maendli lama havumbirhi bya wona ma pfumela leswaku ndhawu laha mhaka yo karhi yi humelelaka kona, swa endleka ndhawu ya kona yi tirha tanihi xiendliwa eka maendli lamambirhi.

Hi marito man'wana, swivulwa leswi tirhanaka na maendli lama, (tanihi hi swivulwa swa xikombiso xo sungula laha henhla, swi nga tlhela swi nyika vuxaka byo fana na hambu ko susiwa xiendliwa xo kongoma ku siyiwa riviti ra vundhawu leri a ri tirha na swirhangelandhawu (Levin na Rappaport). Swikombiso leswi Levin na Rappaport va swi nyikeke hi Xinghezi swi katsa leswi landzelaka: *Doug cleared the table.* (Doug u basisile tafula); *Kay wiped the counter.* (Kay u surile khawuntara). Levin na Rappaport va kombisa leswaku mbuyelo wa matirhelo ma maendli -*sula* na -*susa* wu khumba swo fana. Va tlhela va boxa leswaku maendli lama ma nga tlawahatiwa eka nxaxamelo wa maendli mo susa lama hi Xinghezi ma vuriwaka *removal verbs* hikwalaho ka matirhelo ma wona eka swiphemu swa swivulwa. Swiphemu leswi swi katsa

nhlokomhaka, xiendliwa xo kongoma, vundhawu laha mhaka yi humelelaka kona, kumbe na swiritwana leswi tirhaka na vundhawu. Hambiswiritano, riendli *-susa* ra hambana na maendli *-sula* na *-basisa*. Ku hambana ka kona hileswaku riendli *-susa* a ri swi koti ku va xiendliwa xa vundhawu ri tirha na xona ku boxa mhaka yo twala (Levin na Rappaport, 1991). Xikombiso xin'wana xi ri: **Monica removed the bag* (Monica u susile bege). Hi ku xiyisisa xikombiso lexi xi karhi xi fananisiwa na swikombiso swa masungulo, kun'we na leswi swi nga nyikiwa ra vunharhu, Levin na Rappaport va hlamusela leswaku matirhelo na mimongo ya leswi boxiwaka hi riendli *-susa* a ma fani, ngopfungopfu loko ku fananisiwa hi vuxiyaxiya matirhelo ni mimongo ya leswi boxiwaka hi swikombiso leswi hinkwaswo.

Leswi hlamuseriweka eka swikombiso leswi nyikiweke laha henhla hileswaku Daug u fanela ku vona leswaku tafula ri sala ri basile loko ku susiwile leswi susiwaka, kasi Kay yena o fanele ku vona leswaku khawuntara yi sulekile. Mayelana na ku hambana loko nga kona, Levin na Rappaport va boxa leswaku riendli *-susa* ri komba leswaku Monika u susa girosa ebegeni, kasi eka xikombiso lexin'wana Monika se u susa bege. Ematshan'weni ya ku susa girosa ebegeni, Monika se a susa bege (Levin na Rappaport). Levin na Rappaport va hlamusela leswaku ku fanana ka swikombiso leswi hinkwaswo hileswaku swi khumba ku susiwa ka swo karhi endhawini yo karhi.

Hambiloko maendli *-sula* na *-susa* ma kota ku tirha ku fana eka swiphemu swa swivulwa, wona hi woxe a ma fani (Levin na Rappaport). Levin na Rappaport va tiyisisa leswaku loko riviti ra vundhawu ri tirha tanihi xiendliwa, ku na ku cinca eka matirhele ma maendli mo susa hikuva mhaka leyi a yi boxiwa kumbe ku endliwa ku va ku nga ha ri yona. Levin na Rappaport va hlamusela leswaku mhaka leyi yi tikomba loko xiendliwa xi ri riviti ra vundhawu, naswona xi rhangeriwile hi rirhangeri of xa Xinghezi.

Maendlelo ya marhangeri *from* na *of* eka Xinghezi ma na ku hambana ko karhi exikarhi ka swiphemu swa swivulwa. Swikombiso leswi va nga swi nyika hi leswi swi nge: *Daug cleared the table of dishes.* (Daug u basisile tafula ra tindhichi); **Kay wiped the counter of fingerprints.*" (Kay u surile khawuntara ya mugandlu wa tintiho). Va tlhela va hlamusela leswaku khawuntara i nchumu lowu ku thandlekiwaka eka wona leswi xavisiwaka kumbe lowu van'wamabindzu va xaviselaka ehenhla ka wona. Nchumu wa kona wu nge vi wa mugandlu wa tintiho, kambe wu nga va na mugandlu ya tona. Levin

na Rappaport va tlhela va ya emahlweni va boxa leswaku Kay u sula mugandlu wa tintiho ku suka eka khawuntara, ku nga ri khawuntara leyi yona hi yoxe yi nga ya mugandlu ya tintiho. Swi languteka ongeti vun'winyi bya khawuntara i bya mugandlu wa tintiho (Levin na Rappaport, 1991).

Levin na Rappaport va tlawahatile maendli lama ma nga na mukhuva yo fana na *-sula*, *-basisa* na *-susa* hi ndlela leyi:

- Maendli mo basisa i: *clear* (susa), *clean* (basisa) na *empty* (pfumaleko).
- Maendli mo sula i: *wipe/erase/rinse* (sula), *sponge*/vacuum**, *brush* (chukucha), *mop* (koropa), *rake* (harika), *rub/scour* (hutha), *file**, *scratch* (hala), *sweep* (kukula), *shovel* (khurhela), *prune*/trim** na *shear* (karapa).
- Maendli mo susa i: *dislodge* (xokola), *draw* (susumeta), *evict/uproot* (hlongola), *extract/pry* (gula), *remove/steal* (susa), *withdraw* (susa), *wrench* (chucha).

Maendli ma Xinghezi lama nga na xinyeletana ehenhla ma kombisa leswaku rito ra kona a hi na rona eka Xitsonga leri vulaka swo fana na swa lera Xinghezi leri nyikiweke hi Levin na Rappaport eka nongonoko wa vona. Levin na Rappaport va boxa leswaku riendli *-sula* ri na swirho swo hlaya swa maendli mo susa loko ri fananisiwa na ntlawa wa swirho leswin'wana swa maendli mo susa. Hi tlhelo ra ku xiyisisa leswi riendli ri vulaka swona, Levin na Rappaport va kombisa leswaku hambileswi maendli *-sula* na *-basisa* ma kombisaka leswaku leswi endliwaka hi wona i ku susa swo karhi endhawini yo karhi, wona hi woxe a ma vuli swilo swin'we hi tinhlamuselo ta swirho swa wona exivulweni.

Maendli mo *-susa* a ma na mhaka na leswaku nchumu lowu susiwaka wu susiwa njhani, mhaka yikulu hileswaku nchumu lowu susiwaka wu hela wu susiwile laha a wu ri kona leswaku ku ta sala ku nga ha ri na nchumu wa kona (Levin na Rappaport). Nchumu wo karhi wu nga susiwa hi ku basisa. Ku seketela mhaka ya vona, Levin na Rappaport va hlamusela leswaku swa koteka ku basisa rivala leri nga na matluka lama nga susiwaka hi ku tirhisa harika kumbe nkukulu ri sala ri basile. Mhaka yikulu hi maendli lama hileswaku ku fanele ku hetelela ku susiwile swo karhi. Levin na Rappaport va tlhela va kombisa leswaku ku na tindlela to tala to basisa xitsalelo xa le

tlilasini. Swa koteka leswaku xitsalelo xi basisiwa hi ku xi sula leswi nga eka xona (ku nga va marito), kumbe ku xi hlantswa xi basa (ku nga va hi mati na lapi).

Mayelana na xikombiso xa xitsalelo, Levin na Rappaport va kombisa leswaku ku basisa xitsalelo na ku xi sula a swi fani. Swa endleka u sula xitsalelo xi nga basi, kambe loko u xi basisa xi boheka ku basa. Loko xi nga basangi ku nge vuriwi leswaku xitsalelo xi basile hikuva xi ta va xa ha ri na swo xi sivela ku va xi vuriwa leswaku xi basile. Xitsalelo xi basa hikuva xi basisiwile. Loko leswi suriwaka swi hetelela swi sukile, hi swona swi vuriwaka *ku basisa* hikuva leswi a swi ri kona swi kumeka swi nga ha ri kona eku heteleleni (Levin na Rappaport, 1991). Levin na Rappaport va nyika swikombiso leswi landzelaka: *Clean the blackboard; a clean blackboard.* (Basisa xitsalelo; xitsalelo xo basa); *Clean the road; the road is clear.* (Basisa patu; patu ri basile); *Empty the drawer; an empty drawer.* (Humesa leswi nga dirowareni; dirowara leyi nga riki na nchumu).

Maendli mo basisa ma katsa nhlamuselo ya leswi hetelelaka swi endlekile loko ku endliwile swo karhi, ku nga ku basisa. Leswi swa fana na loko munhu a basisa patu, leswi hetelelaka swi endlekile loko hi ku patu ri basile hi loko ri sala ri nga ri na thyaka leri a ri ri thyakisile eku sunguleni ku nga se basisiwa (Levin na Rappaport). Levin na Rappaport va tiyisisa leswaku loko ku nga suriwi nchumu exitsalelweni kumbe ku nga susiwi nchumu epatwini, riendli *-susa* ri nge tirhi eka xiyimo xolexo. Riendli *-sula* ra hambana na riendli *-basisa* hi tinhlamuselo ta mitirho ya maendli lama eswivulweni hambileswi hinkwawo mbuyelo wa wona ku nga ku susa swo karhi kun'wana (Levin na Rappaport).

Loko Levin na Rappaport va songasonga mhaka ya vona ya maendli mo susa, va boxa leswaku maendli mo sula ma wela ehansi ka mitlawa yimbirhi leyi ku nga hi ku ya hileswi nhlamuselo yi vulaka swona eka mukhuva na xitirhisiwa lexi tirhaka ku susa swo karhi. Mukhuva lowu nchumu wu suriwaka hi wona wu nyika nhlamuselo yo karhi leswi hlohloteriwaka hi xitirhisiwa lexi tirhaka ku sula (Levin na Rappaport).

(b) Honrubia (2008)

Honrubia yena u kanerile hi maendli mo susa ma Xipenixi laha a languta ncincano lowu vangiwaka hi maendli evundhawini. Honrubia a languta leswi endlaka leswaku

ku va ni ncincano exivulweni loko riendli ro susa ri tirha na swirhangelandhawu leswi pfunetaka ku paluxa vundhawu tanihi laha Levin na Rappaport (1991) va swi kombiseke hakona eka Xinghezi.

Hikuya hi Honrubia, ku na mihlangano yo hambana leyi humelelaka exikarhi ka leswi riendli ri tirhanaka na swona swa ntivonhlamuselomarito na leswi humelerisiwaka hi leswi fambelanaka na milawu ya vulongoloxamarito. Honrubia u boxa leswaku ncincano wa maendli ma Xipenixi lowu tisaka ku hambana eswivulweni i swivumbeko swa vulungoloxamarito leswi nga na vuxaka hi ku tirhisa ku hambana ka nkoka hi nhlamuselo. Honrubia u tiyisisa leswaku ku cinca loku humelelaka ku va ku ri kona na hambiloko xiendliwa xi ri xin'we.

Honrubia u boxa na leswaku riendli ri nga tirha na swiphemu swin'wana swa xivulwa, kambe mongo wa xivulwa wu nga cinci. Ncincano lowu va ka kona hi lowu humelerisiwaka hi malongoloxelo ma marito (Honrubia). Mhaka yin'we yo karhi yi nga boxiwa hi swivulwa swo hambana leswi marito ma swona ma nga ha longoloxiwaka ku hambana. Honrubia u hlamusela leswaku swa koteka ku va swiendliwa swi tirha na marito lama nga na vuxaka exivulweni. Swikombiso: *Cargó lena en el carro* hi Xipenixi, kumbe *He loaded wood on to the cart* hi Xinghezi (U layichile tihunyi egolonyini). *Cargó ela carro con lena* hi Xipenixi, kumbe *He loaded the cart with wood* hi Xinghezi (U layichile xigolonyana hi tihunyi).

Hi swikombiso leswimbirhi, Honrubia u kombisa vuxaka lebyi nga kona eku vumbiweni ka swivulwa leswi tirhisaka riendli rin'we na swiendliwa eka Xipenixi. Swikombiso leswi swi boxa mhaka yo fana, kambe a swi fani hi swivumbeko (Honrubia). Malongoloxelo ma swona ma marito a ma fani. Ncincano lowu vangiwaka hi riendli eka swirho leswi ri tirhaka na swona exivulweni swi hlamuseriwa ku va swi komba leswaku ku na vuxaka exikarhi ka ntivonhlamuselomarito na vulongoloxamarito.

Hikuya hi Honrubia, maendli lama nga na tinhlamuselo to fana ma wela eka rixaka rin'we ra ntivonhlamuselomaendli, naswona ma na mukhuva wo fana eka ncincano lowu tisaka ku hambana. Mhaka leyi hi leyi yi boxiweke na hi Levin (1993: 14) loko a ku: *Verbs which share alterations should belong to a coherent semantic class*. Honrubia u tlhela a boxa leswaku maendli ma na mukhuva lowu a wu vulaka *manner* wa wona na mbuyelo lowu a wu vulaka *results* wo karhi. Mukhuva wa riendli wu

kuceteriwa hi leswi riendli ri vulaka swona kumbe hi ku landza nhlamuselo ya rona. Honrubia u tiyisisa mhaka leyi hi ku boxa leswaku leswi khumbaka mukhuva wa riendli swi katsa tindlela leti mukhuva wu nga xiswona, laha ndlela yo karhi yi nga xiphemunyana xa nkatsakanyo wa mukhuva wa riendli hi angarhelo. Mhaka leyi yi tano na le ka mbuyelo loko wu fananisiwa.

Honrubia u hlamusela leswaku mbuyelo wa riendli wu hlohloteriwa na hi xikongomelo xa rona exivulweni. Honrubia u seketela leswaku mukhuva na mbuyelo swa riendli a swi fanelanga ku va swi tshembiwa leswaku swa fana hi ku hetiseka (Rappaport na Levin, 1991). Honrubia u tiyisisa leswi kaneriweke hi Rappaport na Levin (1991) leswaku ku hambana exikarhi ka maendli ma ncincano eswivulweni na lama nga riki ma ncincano ku vangiswa hi mukhuva wa maendli. Loko riendli ri fanele ku endla ncincano ri fanele ku tshikilela mukhuva wo karhi wa xivangelo xa rona kumbe ncincano wa vundhawu. Honrubia u hlamusela leswaku riendli ra swi kota ku tshikilela ku cinca, ri tlhela ri hlamusela mukhuva wa macincelo exivulweni xin'we.

Loko Honrubia a yisa emahlweni, u kombisa na leswaku riendli ra swi kota ku tshikilela mukhuva na ku komba ncincano kumbe xivangelo xo karhi exivulweni. Loko Honrubia a boxa mhaka leyi, u kombisa leswaku maendli mo fana na *-fafazela* na *-layicha* ma pfumela ncincano wa vundhawu hikuva ma tshikilela leswi endlekaka na mukhuva lowu swi endlekisaka xiswona, loko maendli lama nga endleki ncincano, ma tshikilela leswi cincaka evundhawini. Honrubia u tlhela a kombisa leswaku riendli ro fana na *poner* (veka) ra Xipenixi a ri kombisi kahle leswaku ncincano wa vundhawu wu ta njhani, kasi riendli *roclair* (fafazela) ra kombisa.

Xikombiso: *Puso la pintura sobre la pared* hi Xipenixi, kumbe *He put the paint on the wall* hi Xinghezi (U vekile pende ekhumbini). Honrubia u kombisa leswaku mhaka leyi boxiwaka eka xikombiso lexi hileswaku pende yi susiwile. Xikombiso xin'wana xi ri: *Rocio pintura sobre la pared* hi Xipenixi, kumbe *He sprayed paint on the wall* hi Xinghezi (U fafazerile pende ekhumbini). Hi tlhelo rin'wana, Honrubia u hlamusela leswaku ku cinca ka xivumbeko loku endlekaka eka *U fafazerile pendze ekhumbini* i ku va ku ri na swicoticoti swa pende leswi cinceke khumbi. Handle ka swicoticoti swa pende khumbi a ri nga ta cinca (Honrubia). Honrubia u kombisa leswaku ku na mitlawwa

kumbe tinxaka tinharhu ta maendli lama tirhaka hi ku ya hi mukhuva wa tona. Honrubia u nyikile tinxaka ta kona hi ndlela leyi:

- *Verbs that imply a change in location in a particular manner, and can alternate.* (Maendli lama kombisaka ku cinca evundhawini hi mukhuva wo karhi naswona lama nga na ncincano.)
- *Verbs that merely imply a change in location, not specifying manner, and cannot alternate.* (Maendli lama kombisaka ku cinca evundhawini, kambe ma nga kongomisi vundhawu naswona ku ri maendli lama nga riki na ncincano.)
- *Verbs that do not imply a change in location, but a result state brought about by a change in position but which is not profiled.* (Maendli lama nga tiseki ku cinca evundhawini, kambe leswi hetelelaka swi endlekile swi va swi vangiwile hi ku cinca ka xiyimo.)

Honrubia u hlamusela leswaku maendli lama welaka eka ntlawa wo sungula laha henhla hi lama katsaka maendli ma ntlawa wa *roclair* (fafazela). Maendli lama welaka eka ntlawa wa vumbirhi ma katsa maendli lama welaka eka ntlawa wa *poner* (veka). Maendli ma ntlawa wa vunharhu hi lama katsaka maendli lama welaka ehansi ka ntlawa wa *llenar* (chela/tata). Honrubia u tlhela a boxa leswaku tinxaka letinharhu ta maendli hi leti maendli ma kona ma tlhelaka ma pfumela ku tirha na xitwananisi *con* (hi) eka Xipenixi. Xikombiso: *lleno el vaso con agua* hi Xipenixi, kumbe *He filled the glass with water* hi Xinghezi (U tatile nghilazi hi mati).

Honrubia u hlamusela leswaku xivulwa lexi a xi swi koti ku va na ncincano eka Xipenixi. Loko a xi swi kota, hi Xipenixi a xi ta ku **Llene agua en el vaso*, kumbe *He filled water into the glass* hi Xinghezi (U tatile mati endzeni ka nghilazi). Maendli ma muxaka lowu hi lama Honrubia a ma vuleke “non-locative verbs” eka Xinghezi. Hi marito man’wana, lama i maendli mo kala vundhawu lama kombisaka leswaku xiphemu xa xivulwa lexi ku nga *agua* (mati) hi xona xi nga endhawini ya xiendliwa kumbe vundhawu. Hambileswi ku va xivumbeko xi cinca vundhawu swi nga andlariwangiki, swi le rivaleni leswaku ku va mbuyelo wa riendli *llenar* (tata) wu humelela, ncincano wa vundhawu wu va kona, kambe ku cinca loku ku va ku nga tshikileriwangi (Honrubia). Leswi swi tano na le ka maendli lama nga riki na mhaka na ncincano wa vundhawu mo fana na

contener (chela). Honrubia u nyika xikombiso hi ndlela leyi: *la caja contenia muchos libros* hi Xipenixi, kumbe *The box contained a lot of books* hi Xinghezi (Bokisi ri cherile tibuku to tala). Xikombiso xa Xipenixi xi kombisa vundhawu hambileswi xirho lexi hlamuseriwaka xi nga humelerisiwiki. Mayelana na xikombiso lexi nga laha henhla Honrubia u boxa leswaku ku va tibuku ti kumeka ti cheriwile endzeni ka bokisi swi le rivaleni leswaku ku na loyi a swi endleke. Riendli -*chela* hi roxe ri kombisa leswi endlekaka (Honrubia).

Honrubia u hlamusela na leswaku maendli ma muxaka lowu ma katsa maendli mo fana na *llena* (tata) na maendli man'wana eka Xipenixi lama nga kombiseki ncincano wa vundhawu, hambileswi munhu a nga ehleketelaka leswaku ku cinca ka laveka loko ku fanele ku hlamuseriwa xiyimo lexi swi vangeke. Maendli ma muxaka lowu hi xiwona ma na nhlamuselo yo tumbuluxa mukhuva ya wona emitirhweni ya wona eswivulweni. Maendli lama ma na vutumbuluxi bya swirho swinyingi eswivulweni ku tlula maendli lama katsaka swirho swa mbuyelo (Honrubia). Maendli ma muxaka lowu ma katsa maendli mo fana na *llena* (tata/layicha). Honrubia u nyikile tinxaka tinharhu to hambana ta maendli ma mbuyelo mo fana na *addition* (tatisa), *ablation* (sula) na *creation* (vutumbuluxi).

Honrubia u tlherile a kombisa na leswaku maendli ma *tatisa* hi lama katsaka *roclair* (fafazela). Maendli lama welaka eka mo sula hi lamo fana na *limpiar* (sula), kasi ma vutumbuluxi i maendli mo fana na *construir* (aka). Honrubia u yisa emahlweni a hlamusela leswaku maendli lama hlamuselaka mukhuva lowu tirheke ku fikelela mbuyelo wo karhi a ma pfumeleli ndlandlamuko wa ncincano. Ko va maendli lama nga na rimitsu leri hlamuselaka mukhuva lama nga tirhaka ku humelerisa mivuyelo yo hambana na macincelo yanyingi exivulweni (Honrubia).

Xitirhisiwa lexi tirhaka na maendli ma muxaka lowu xi na nkoka eka ku hlamusela mbuyelo wa leswi endliwaka. Mbuyelo ku kongomisiwa eka leswi hetelaka swi endlekile loko riendli ri tirha exivulweni. Leswi swi kongomana na xikongomelo xa nhlokomhaka ya riendli (Honrubia). Honrubia u songasonga mhaka ya maendli ma Xipenixi hi ku boxa leswaku mukhuva wa maendli ma Xipenixi a wu fani leswi hetisekeke na mukhuva wa maendli ma Xinghezi hambiloko mongo wa wona wu boxa swo fana. Eka Xipenixi ncincano wa va kona hambani xiendliwa xi ri xin'we (Honrubia).

(c) Kordoni (2003)

Kordoni yena u kanerile hi mahanyelo ma maendli mo susa lama nga na ncincano exivulweni eka Xigiriki xa manguvalawa. Eka nkanelo wa phepha ra kona ku landzeleriwile xivumbeko lexi vuriwaka xivumbeko xa marito eswivulweni lexi kombisaka ncincano wa swiphemu swo tirha na riendli exivulweni. Xivumbeko lexi a xi tirhiseke xi hi ndlela leyi:

$$\text{NP V NP [P NP]} \longrightarrow \text{NP V NP [P NP]}$$

Kordoni u lavisisile leswaku ncincano lowu nga kona eka maendli ma Xigiriki xa manguvalawa, lama nga na swiphemu swa le ndzeni swo kongoma tanihi swiendliwa na swiphemu swo ka swi nga kongomi swa swirhanghi swa vundhawu ma tirhisa ku yini. Kordoni u xopaxopile maendli: *spray* (fafazela), *load* (layicha), *removal verbs* (maendli mo susa) na *impengement verbs* (maendli ma mbuyelo wo ka wu nga ri kahle). Kordoni u kombisa leswaku maendli *-fafazela* na *-layicha* ma na maendlelo kumbe mukhuva wo hambana eswivulweni.

Kordoni u tirhisile swikombiso ku tiyisisa leswi a swi boxaka hi ndlela leyi landzelaka: *O georgos fortose to ahiro sto karo* hi Xigiriki, kumbe *The farmer loaded the hay on the wagon* hi Xinghezi (N'wamapurasi u layichile folici eka xigolonyani). *O georgos fortose to karo me ahiro* hi Xigiriki, kumbe *The farmer loaded the wagon with hay* hi Xinghezi (N'wamapurasi u layichile xigolonyani hi folici). *I diadilotes psekasane tin mpogia sto* hi Xigiriki, kumbe *The demonstrators sprayed the paint onto the statue* hi Xinghezi (Vatereki va fafazerile pende eka xifaniso). *I diadilotes psekasane to agalma me mpogia* hi Xigiriki, kumbe *The demonstrators sprayed the statue with paint* (Vatereki va fafazerile xifaniso hi pende).

Kordoni u hlamusela leswaku ku na swiphemu leswi vuriwaka *Locative Alternation Phenomenon* (ncincano lowu nga kona exivandleni xa vundhawu exivulweni). Maendli mo fana na *fortono* (layicha) na *psekazo* (fafazela), Kordoni u ma hlamusela leswaku i maendli ma ntolovelo eku tirhiseni ka xivumbeko xa marito eswivulweni. Kordoni u boxa leswaku xikombiso xa folici xo sungula xi kombisa leswaku folici hinkwayo leyi a yi ri kona yi layichiwile exigolonyanini swi nga ri na mhaka leswaku xigolonyani xi tele kumbe a xi talanga. Eka xikombiso xa vumbirhi xa folici, xigolonyani xi va xi tele xi lo

hontlo, hi folici. Eka xikombiso xa vunharhu, pende hinkwayo yi fafazerile xifaniso lexi xi nga helelangiki kahle. Eka xikombiso xa vumune, xifaniso hinkwaxo xi pyitlekile hi pende (Kordoni).

Kordoni u tlhela a boxa leswaku a hi maendli hinkwawo eka Xigiriki xa manguvalawa lama nga na ncincano wa vundhawu. Maendli *-layicha* na *-fafazela* eka Xigiriki a ma hambanyiseki loko ku landzeleriwa xivumbeko xa marito eswivulweni naswona ma tshamela ku katsa swiphemu swimbirhi leswi katsaka *location* (ndhawu) na *locatum* (xiendliwa xa vundhawu). Mhaka leyi boxiwaka hi Kordoni hi leyi Levin (1993: 50) a nga hlamusela leswaku ncincano lowu nga kona exivulweni hi lowu kuceteriwaka hi maendli mo karhi lama humelerisaka ku cheriwa ka swo karhi (swicheriwa) endhawini yo karhi (ku fana na le khotenini), kumbe ku susa swicheriwa swa kona endhawini yo karhi (yo fana na le khotenini) swi humela ehandle.

Kordoni u boxa leswaku a hi maendli hinkwawo ma nga na ncincano wa vundhawu eka Xigiriki xa manguvalawa. Swikombiso swa mune leswi a swi nyikaka swi ri: *O petros gemise tin dexameni* (*me nero* hi Xigiriki xa manguva lawa, kumbe “*Peter filled the tank (with water)*” hi Xinghezi (Peter u chululerile tangi (hi mati)). **O Petros gemise (to) nero (stin dexameni* hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe **Peter filled water (into the tank* (Peter u chululerile mati (ethangini). *O Petros skepase to perivoli* (*me ena adiavroho* hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe *Peter covered the garden (with a tarpaulin* hi Xinghezi (Peter u phutserile xirhapa (hi xisirhelelo xa mati). *O Petros skepase ena adiavroho (sto perivoli* hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe **Peter covered a tarpauline (over the garden* hi Xinghezi (Peter u phutserile xisirhelelo xa mati exirhapeni). Kordoni u yisa emahlweni a kombisa na leswaku ku na swiphemu swo susa hi Xigiriki leswi tekaka vundhawu bya xiendliwa xo kongoma na vundhawu bya swiphemu swin’wana.

Kordoni u hambanyisa maendlelo ma swiphemu leswi tekaka vuxirho bya vundhawu bya xiphemu lexi tirhaka tanihi xiendliwa xo kongoma xa riendli lexi vuriwaka *removal predicates*. Loko a yisa emahlweni, Kordoni u boxa leswaku swiphemu swa rixaka ro sungula hileswi hi Xigiriki xa manguvalawa swi swi kotaka leswaku eka ncincano swi teka vuxirho bya vundhawu bya xiphemu lexi tirhaka tanihi xiendliwa xo kongoma xa riendli.

Swikombiso swin'wana swimbirhi swi ri: *O Petros adiasa tin dexameni (apo to nero hi Xigiriki xa manguva lawa kumbe Peter emptied the tank (of water) hi Xinghezi (Peter u chulurile thangi (ra mati). O Petros adiasa to nero apo tin dexameni hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe Peter emptied the water from the tank hi Xinghezi (Peter u chulurile mati ku suka ethangini). Swiphemu swa rixaka ra vumbirhi hileswi kombaka ku hlangana ka xitirhisiwa xo karhi na ndhawu, kumbe vuxaka lebyi nga kona eka mukhuva na mafambelo ma xitirhisiwa eku suseni (Kordoni). Kordoni u hlamusela leswaku riendli -sula ri kombisa kahle maendlelo ma muxaka lowu hikuva a ri kombisi xiyimo xa vundhawu. Ku sula oyili epanini a swi vuli leswaku pani hinkwaro ri ta va na ku cinca. Pani leri nga na oyili ri nga suriwa, kambe yi nga suleki yi hela hinkwayo (Kordoni).*

Swiphemu swa rixaka ra vunharhu hi leswi nga kombiseki mukhuva na xitirhisiwa lexi endlaka swo karhi, kambe ri kombisa goza ro karhi mayelana na vundhawu (Kordoni). Kordoni u nyikile swikombiso swa mune hi ndlela leyi: **I tsada vgalthike apo ta psonia hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe *The bag removed of the shopping hi Xinghezi (Bege yi susiwile eka ku xava). *I Maria evgale tin tsada apo ta psonia hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe *Maria removed the bag of the shopping hi Xinghezi (Maria u susile bege ya ku xava). *I Maria evgale ta psonia apo tin hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe *Maria removed the shopping from the bag hi Xinghezi (Maria u susile ku xava eka bege). *I Maria avgale ta psonia hi Xigiriki xa manguvalawa, kumbe *Maria removed the shopping hi Xinghezi (*Maria u susile ku xava). Mhaka leyi endlekaka eka swikombiso leswi hi leyi boxiwaka hi riendli, ku nga ku susa swo karhi, kambe mongo a wu twakali (Kordoni).*

Kordoni u yisa emahlweni a hlamusela leswaku loko swivulwa swi teka xivumbeko xa rixaka ra vunharhu eka Xigiriki xa manguvalawa, xivulwa hinkwaxo xi kumeka xi cinca xivumbeko. Mhaka kumbe hungu leri a ri boxiwa ri kumeka ri nga ha twakali. Leswi swi vangwiwa hi ku eka rixaka ra vunharhu, mhaka ya nkoka leyi endlwaka ku nga ri vuxaka bya vundhawu, tanihileswi ku nga kombisiwiki mukhuva wa maendlelo exivulweni (Kordoni).

Loko Kordoni a songasonga mhaka ya maendli mo susa ma Xigiriki xa manguvalawa u boxa leswaku ncincano lowu nga kona exivulweni hi lowu vangiwaka hi maendli mo karhi laha ku susiwaka swo karhi endhawini yo karhi swi yisiwa kun'wana (Kordoni).

(d) Pei-yun na Huei-ling (2007)

Pei-yun na Huei-ling vona va kanerile hi maendli mo susa ma Xihaka laha a va xopaxopa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xivumbeko na nhlamuselo ya wona. Pei-yun na Huei-ling va sungurile hi ku boxa leswaku maendli mo susa ma na xiave xikulu eka Xihaka tanihi hi le ka Xinghezi (Levin and Rappaport, 1991), na Xithayiwani-Dzonga (Lien, 2006).

Pei-yun na Huei-ling va boxa leswaku maendli mo susa ma kota ku tshikilela mhaka yo karhi hi ndlela yo va nhlokomhaka yi susa swo karhi endhawini yo karhi hi xikongomelo xo lava leswaku swi suka. Mukhuva lowu swilo swi susiwaka hi wona wu na nkoka eku tshikileleni ka mhaka leyi riendli ri boxaka yona. Riendli hi rona ri kucetelaka mukhuva wa swiphemu leswi ri tirhanaka na swona tanihileswi ri nga khoma nhlamuselo ya leswi swirho leswin'wana swa xivulwa leswi ri tirhanaka na swona swi paluxaka swona. Hi marito man'wana, mhaka leyi paluxiwaka hi riendli hi yona yi hlohlotelaka mahanyelo ma swiphemu leswin'wana exivulweni (Pei-yun na Huei-ling).

Pei-yun na Huei-ling va tirhisile tithiyori timbirhi ta Xinghezi ku kanela hi maendli mo susa leti ku nga: *the lexical approach* na *the constructional approach*. Maendlelo ma *lexical* ma aviwile ma hlamuseriwa hi ku landza swiyenge swinharhu. Xiyenge xo sungula xi khumba ku twisisa ka munhu eka xivumbeko xa mavulavulelo lexi ku nga *event conceptual structure* hi Xinghezi. Xiyenge xa vumbirhi hi lexi khumbaka ku va nhlamuselo yi kumeka yi ri erivaleni leswi va nge i *conceptualization* hi Xinghezi kumbe vunongoti. Xiyenge xa vunharhu xi khumba swilo swimbirhi: *frame and perspective*, kumbe fureme na vuxaka lebyi nga kona bya swiphemu swa marito.

Pei-yun na Huei-ling na vona va tiyisisa leswaku vutumbuluxi bya marito eka semantiki loko ku landziwa maendlelo mo andlala nhlamuselo erivaleni byi katsa: *event* (xiendleko), *state* (xiyimo), *material thing* (xitirhisiwa), *path* (ndlela), *place* (ndhawu),

na *property* (nhundzu). Xikombiso: *Bill went into the house* (Bill u yile endzeni ka yindlu). Xivumbeko xa xivulwa lexi xi kongomana na leswi nchumu wo karhi (Bill) wu endlaka swona ku nga ri leswi endlwaka endhawini (endlwini). Pei-yun na Huei-ling va tshemba leswaku nhlamuselo ya xivulwa yi vumbiwa hi nhlamuselo ya marito lama longoloxiweke exivulweni. Eka xiphemu xa vumbirhi xa *lexicalization*, Pei-yun na Huei-ling va boxa leswaku marito ma nga hlanganisiwa ma endla leswi Talmy (1985) a nga te i *syntax-semantics interface*, leswi ku nga ku va marito ma vumba swivulwa leswi landzelelaka milawu ya vulongoloxamarito eka xisemantiki (Pei-yun na Huei-ling). Va tlhela va hlamusela leswaku ku na swiphemu swa le ndzeni swa kungu na swiphemu swa le handle swa kungu eswivulweni. Swiphemu swa le ndzeni swa kungu swi katsa *figure* (xivumbeko), *motion* (kungu hi woxe), *location* (ndhawu) na *path* (ndlela). Swiphemu swa le handle swa kungu swi katsa *manner* (mukhuva) kumbe *cause* (xivangelo).

Loko swi ta eka fureme na vuxaka, Pei-yun na Huei-ling va boxa leswaku ku na vuxaka byo karhi exikarhi ka marito exivulweni naswona marito ma na matirhelo ma wona. Ku tiyisisa mhaka leyi, Pei-yun na Huei-ling va tirhisile fureme ra Fillmore (1985) ro kombisa ku xava tanihi xikombiso lexi va kombisaka leswaku ku na swiyenge swinharhu leswi tirhaka eka ku xava. Xiyenge xo sungula xi khumba muxavi, xa vumbirhi xi khumba muxavisi, kasi xa vunharhu xi katsa nhundzu na mali. Xikombiso: *Mary bought a secondhand book from Peter for ten dollars* (Mary u xavile buku yo tirha eka Peter hi khume ra tidolara). Hi xikombiso lexi, va hlamusela leswaku ku na muxavi loyi ku nga Mary; ku va na muxavisi loyi ku nga Peter; na nhundzu leyi khumbekaka leyi ku nga buku yo tirha; ku tlhela ku va na mali leyi boxiweke leswaku i khume ra tidolara. Swiphemu leswi tirheke eka xikombiso lexi swi lawuriwa hi riendli -xava ku boxa mhaka leyi endlekaka (Pei-yun na Huei-ling).

Loko swi ta eka thiyori ya vunongoti, Pei-yun na Huei-ling va landzelerile mindlalano ya lwata (2005a) loyi a boxaka leswaku ku cinca ka vundhawu ku lawuriwa hi mindlalano yo karhi. Pei-yun na Huei-ling va tlhela va boxa leswaku ku na swiphemu swa nkoka leswi tirhaka eka maendli mo susa leswi katsaka: *agent* (xisusi), *patient* (xisusiwa), *source* (ndhawu ya xisusiwa), *goal* (xikongomelo laha xisusiwa xi yaka kona), *direction* (tlhelo ra xisusiwa), *result* (mbuyelo), *instrument* (nchumu lowu nga

tirhisiwa ku susa xisusiwa), *manner* (mukhuva lowu nga tirhisiwa ku susa xisusiwa), *beneficiary* (xivuyeriwa) na *comate* (leswi xisusi xi suselaka swona).

Pei-yun na Huei-ling va yisa emahlweni va boxa na leswaku xisusi i nchumu kumbe munhu loyi a susaka swo karhi endhawini leyi nchumu wa kona a wu ri eka yona. Xisusiwa i nchumu lowu susiwaka endhawini leyi a wu ri eka yona hi xikongomelo xa ku va wu hetelela wu sukile. Ndhawu ya xisusiwa hi laha xisusiwa xi sukaka kona. Xikongomelo hi laha xisusiwa xi yaka kona loko xisusiwa xi sukile endhawini ya xona ya masungulo naswona laha xi languteriwaka ku ya kona. Tlhelo ra xiendliwa hi lomu xiendliwa xi kongomaka kona. Mbuyelo hi laha xisusiwa xi hetelelaka xi vile kona.

Nchumu lowu tirhisiwaka ku susa xisusiwa ku kongomisiwa eka nchumu lowu nga susa swo karhi endhawini leyi a swi ri eka yona; kasi mukhuva i ndlela leyi nga tirhisiwa ku susa xisusiwa. Xivuyeriwa hi lexi vuyeriwaka loko ku susiwile xanchumu eku heteleleni; kasi khomete hi leswi xisusi xi swi suselaka. Pei-yun na Huei-ling va kombisa na leswaku maendli mo susa ma khumba ngopfu ku va munhu (kumbe xiharhi) a (xi) khumba xo karhi endhawini yo karhi hi mukhuva wo karhi hi xikongomelo xo va nchumu wa kona wu suka laha a wu ri kona wu ya endhawini ya xikongomelo xa mususi/xisusi.

Pei-yun na Huei-ling va tlhela va boxa leswaku maendli mo susa ma hambana hi matirhiselo ma swirho swa wona eswivulweni. Pei-yun na Huei-ling va kombisa na leswaku riendli -*susa* ri boxa leswaku nchumu wo karhi wa susiwa. Riendli -*tsema* ri kombisa nchumu lowu tirhaka ku tsema swo karhi. Riendli -*basisa* ri kombisa leswi nga ta sala swi humelerile loko ku basisiwile. Riendli -*fimila* rona ri hi kombisa nchumu kumbe ndhawu yo tirha ntirho wa riendli. Riendli -*sula* ri kongomisa eka mukhuva lowu xo karhi xi surisiwaka hi wona, kasi -*chicha* ri kongomisa eka ndlela ya masuselo ya leswi chichiwaka.

Hi ku yisa emahlweni, Pei-yun na Huei-ling va tlhela va kombisa leswaku eka Xinghezi, ku na tinxaka timbirhi ta tinhlamuselo ta maendli leti ku nga *Lexical Head Level Meaning* (nhlamuselo yo andlaleka) na *Phrase Level Meaning* (nhlamuselo yo tsematsema). Tinxaka leti ti kongomisa eka leswi hi xitalo mavulavulelo na matumbulukelo ma ntolovelu ma marito ma nga xiswona (Pei-yun na Huei-ling). Swikombiso swimbirhi leswi va swi nyikaka swi ri: *Jack sprayed paint onto the wall*

[*locative variant*] (Jack u fafazerile pende eka khumbi/ekhumbini) na *Jack sprayed the wall with paint* [*with variant*] (Jack u fafazerile khumbi hi pende). Pei-yun na Huei-ling va kombisa leswaku -*fafazela* yi na tinhlamuselo to hambana. Eka nhlamuselo yo andlaleka swihalaki swi famba hi ku fafazeleka naswona emakumu ka swona xifafazeriwa xi pyitleka hi mathonsi ma swifafazeri swo hangalaka. Nhlamuselo yo tsematsema yona yi na matlhelo mambirhi ma nhlamuselo ya -*fafazela*. Eka tlhelo ra nhlamuselo yo tsematsema ro sungula hi laha swihalaki swi hahaka hi ku hangalaka, kasi eka tlhelo ra vumbirhi ndhawu yo karhi yi va yi pyitliwile hi mathonsi ya swifafazeri swo hangalaka (Pei-yun na Huei-ling). Ku seketela mhaka ya matirhelo ma -*fafazela* exivulweni, Pei-yun na Huei-ling na vona va tirhisile fureme ra lwata (2005b) loyi a nga kombisa leswaku eka -*fafazela* yo sungula X yi endla Y swo karhi leswi vangaka leswaku Y yi va Z. Eka -*fafazela* ya vumbirhi X yi endla Y swo karhi hi ku tirhisa matimba endhawini ya Y hi Z. Fureme leri lwata a ri tirhiseke eka vulongoloxamarito eka -*fafazela* yo sungula i: [NP V NP *directional* PP], kasi -*fafazela* ya vumbirhi i [NP V NP *with* NP].

Iwata (2005a:371f) u tshahiwile hi Pei-yun na Huei-ling loko a boxa leswaku mhaka ya ku va tinhlamuselo to angarihela ti tumbuluxa leto tsematsema timbirhi a hi yintshwa. Iwata u kombisa leswaku mhaka leyi ya kumeka na le ka matsalwa ma Langacker (1987) na Goldberg (1995). Pei-yun na Huei-ling va boxa leswaku riendli ri nga vonaka eka nhlamuselo-fureme ra malongoloxelo ma marito loko nhlamuselo ya rona yo angarihela yi fambelana ni milawu ya vulongoloxamarito ya vutumbuluxi. Riendli -*fafazela* leri nhlamuselo ya rona yo tsematsema yi katsaka *putting* (veka) na *covering* (angarihela), ri lulamerile ku va ri teka swivumbeko hinkwaswo swa tinhlamuselo leti boxiweke (Pei-yun na Huei-ling).

Pei-yun na Huei-ling va tlhela va seketela Dixon (1991) loyi a kombisaka mitirho ya xisusiwa hi ku langutisa ndlela leyi xi tirhisiwaka ha yona xi nga se suka laha xi susiwaka kona. Maendli lama nga na xiave eka ku susa swo karhi ma va ma ri lama tirhaka na xiendliwa naswona hi Xinghezi ma vuriwa *prototypical transitive verbs* (Pei-yun na Huei-ling). Maendli ma *prototypical transitive* ma na mitirho yo hambana eka vulungoloxamarito leyi katsaka ku va xiendli kumbe xisusi xi fambisa xo karhi leswaku xi hlangana na xin'wana kumbe nchumu wun'wana. Xisusi kumbe xikhumbiwa xi kumeka xin'we xa swona (kumbe ka hinkwaswo) xi/swi endlekeriwa hi swo karhi leswi

a swi nga endlekanga ku nga se va na nghingiriko wa kona. Xiendliwa lexi kumekaka xi khumbeka hikwalaho ko susiwa, ku va xona lexi kumekaka xi ri na nkoka leswi vuriwaka *prototypical* hi Xinghezi eka xivumbeko xa maendli mo susa. Leswi ku laviwaka swona ku swi susa naswona swi va swi tikomba tanihi swiendliwa swa riendli (Pei-yun na Huei-ling).

Pei-yun na Huei-ling va yisa emahlweni va boxa leswaku swivumbeko swa riendli na xiendliwa hi Xihaka swi humelerisa ku hundziseriwa ka matimba lama hlamuseriweke hi Talmy (1985) loyi yena a ma vuleke *transmission-of-force* na Langacker (1987) loyi a ma thyeke *billiard-ball* hi Xinghezi. Maendlelo lama hi lama nchumu wo karhi wu tirhanaka na wun'wana ku hundziserisa matimba mo karhi eka nchumu wun'wana lowu nga ta tisa ku cinca (Pei-yun na Huei-ling).

Ku cinca loku hlamuseriwaka i ku va nchumu lowu khumbiwaka wu kumeka wu suka laha a wu ri kona wu kongomisiwa kun'wana hikwalaho ka matimba lama tirhisiweke hi xisusi xa nchumu wa kona. Hi marito man'wana, masukele ma nchumu lowu susiwaka ma lawuriwa hi matimba ma masuselo ma nchumu lowu susaka xisusiwa (Pei-yun na Huei-ling). Nchumu lowu tirhisiwaka ku susa wu na xiave eka ku humelerisa leswi boxiwaka hi riendli.

Pei-yun na Huei-ling va tlhela va kombisa leswaku loko xisusi ku ri munhu, swi vula leswaku nchumu lowu munhu a wu susaka na maendlelo ma yena ma ku susa swo karhi, hi swona swi humelerisaka nhlamuselo yo andlaleka. Pei-yun na Huei-ling va boxa leswaku swi ta va swi nga tshamisekanga loko nchumu wo karhi (ku fana na nyuku exikandzeni) wo suriwa, kambe ku nga ngheneleli musuri na ndhawu leyi suriwaka na xisuriwa. Mukhuya lowu nyuku wu surisiwaka hayona exikandzeni swi na xiave eka nhlamuselo ya leswi endlekaka. Pei-yun na Huei-ling va tiyisisa leswaku nyuku wu nga suriwa hi swilo swinyingi exikandzeni xa munhu.

2.2.2 Matsalwa lama vulavulaka hi tinxaka ta swivulwana swa maendli

(a) Diesel na Hetterle (2009)

Diesel na Hetterle va kanerile hi swivulwana swa xivangelo leswi hi Xinghezi ku nga *casual adverbial clauses* laha a va languta xivumbeko, nhlamuselo na matirhelo ma swivulwana. Diesel na Hetterle va boxa leswaku swivulwana swa riengeteri leswi

vuriwaka *adverbial clauses* swi humelerisiwa hi swivumbeko swinyingi leswi hambanaka hikwalaho ka xivumbeko xa riendli na swiphemu leswi riendli ri tirhanaka na swona. Eka Xinghezi, Xijarimani, Ximandarini xa le Chayina na Xijapani, Diesel na Hetterle va hlamusela leswaku vuxaka bya swivulwana swa xivangelo byi tolovelekile ku va byi humelerisiwa hi swivulwankatsano leswi vumbiweke hi xivulwanahosi na xivulwananandza, kambe swi nga tlhela swi humelerisiwa na hi swivulwa swimbirhi swo tirhisana. Hambiswiritano, va tlhela va boxa leswaku eka tindzimi tin'wana ku fana na Xi-Evenki xa le Rhaxiya, swivulwana swa xivangelo swi tikomba hi riendli ro hunguteka leri nga tshameleki ku lava ku tirha na nhlokomhaka yo andlaleka.

Loko va yisa mahlweni, va tlhela va hlamusela leswaku rihlanganisinkulu leri tirhaka ku komba swivulwana swa xivangelo i *hikuva* leri vona va ri vulaka *because*, ku nga rihlanganisi leri nga toloveleka ku va ri tirha eka nhlango wa xivulwanahosi na xivulwananandza. Diesel na Hetterle va hlamusela leswaku rihlanganisi ra xivangelo *hikuva* ri tirha endzhaku ka xivulwanahosi eka mbulavulo wa masiku hinkwawo eka Xinghezi, kambe eka matsalelo ra tirha na le masungulweni ma xivulwa naswona eka xiyimo xolexo ri vuriwa *initial causal clause* (rihlanganisi ra xivangelo ro rhangela).

Rihlanganisi ra xivangelo ro rhangela ri tolovelekile ku va ri kombisiwa hi *since* (*kusukela*) na *as* (*tanihi*) eka Xinghezi (Diesel na Hetterle). Hi ku yisa emahlweni, Va tlhela va boxa leswaku eka mivulavulo, xivulwana xa xivangelo xi tikomba na le ka ku hlamuriwa ka xivutiso xa mhaka leyi nga twisisekiki. Munhu loyi a humelerisaka xivulwana xa xivangelo ku va ku ri muyingiseri loko a hlamula muvuri wa mhaka leyi nga riki erivaleni eka muyingiseri eka mbulavulo wo karhi wa vona (ku nga va vambirhi), leswi bohelelaka muyingiseri ku vutisa leswaku hikokwalahokayini? (Diesel na Hetterle). Xikombiso lexi Diesel na Hetterle va xi tirhiseke xa Xinghezi xi hi ndlela leyi:

A: *Well I mean part of the reason I am eating will be that I/we don't have to have a picnic.* (Ndzi vula leswaku xin'wana xa xivangelo xo va ndzi ri eku dyeni ku ta va leswaku a ndzi/hi fanelanga ku va na phikiniki.)

B: *Yeah.* (Ee.)

B: *Why?* (Hikokwalahokayini?)

A: *Because* you hate getting anything like that prepared. (Hikuva wa swi vengaku kuma swo fana na swoleswo swi lulamisiwile.)

Leswi Diesel na Hetterle va kombisaka swona hileswaku rihlanganisi ra xivangelo *hikuva* ra sungula xivulwa eka mbulavulo. Rihlanganisi leri eka xiyimo xa muxaka lowu ri va ri tirha tanihi xivulwa xo tiyimela laha ri nga rhangeriwiki hi xivulwanahosi (Diesel na Hetterle). Va tlherile va kombisa leswaku rihlanganisi ra xivangelo ra tirha na le xivulweni lexi nga na xivutiso laha ri kombaka xivangelo xa xivulwanahosi. Diesel na Hetterle va nyika xikombiso xin'wana hi ndlela leyi:

➤ *I guess we should call off the picnic **because it's raining, isn't?*** (Ndzi vona leswaku hi herisa phikiniki **hikuva** mpfula yi le kuneni, ahiswona?)

Mhaka leyi va yi kombisaka hileswaku xivulwa xa xikongomelo a xi rhangeli xivulwanahosi eka swivutiso swo fana na xikombiso xa vumbirhi. Leswi swa fana na le ka mbulavulo wo hlamula xivutiso xo ka xi nga twisiseki. Loko va seketela mhaka leyi, va nyikile xikombiso hi ndlela leyi:

*Because it's raining, isn't? I guess we should call off the picnic. (Hikuva mpfula yi le kuneni, ahiswona?) Ndzi vona leswaku hi herisa phikiniki).

Leswi swi boxiwaka hileswaku *initial adverbial clause* (rihlanganisi ra xivangelo ra masungulo) na *final causal clause* (rihlanganisi ra xivangelo ra mahetelelo) i swilo swimbirhi swo hambana hi matirhelo ma swona eswivulweni. Rihlanganisi ra masungulo ra xivangelo ri tirha eka xiyimo lexi muyingiseri wa mhaka leyi a nga yi twisiseki a nga lavaka leswaku a hlamuseriwa yona (Diesel na Hetterle).

Rihlanganisi ra muxaka lowu a ri tirhi na xivulwanahosi xa xivutiso kambe ri hlamuseriwa ku va ri tirha ntsena loko ri khomile xiphemu xa xivulwa xo hetelela xa xivangelo laha xiphemu xa kona xi tiyimelaka (Diesel na Hetterle). Rihlanganisi ra xivangelo ra mahetelelo rona hi leri rhangeriwaka hi xivulwanahosi kutani ri xi hlanganisa na xivulwana xin'wana. Rihlanganisi ra muxaka lowu ri tolovelekile ku va ri tirhisiwa laha ri nga rhangeriwa hi xivulwana xo karhi kutani rona ri kumeka emakumu (Diesel na Hetterle).

(b) Maienborn na Schäfer (2016)

Maienborn na Schäfer vona va kanerile hi swivulwana swo hambana swo tirhana na riengeteri. Tinxaka ta swivulwana leti va kaneleke hi tona ti hlayile, kambe eka ndzavisiso lowu ku hlawuriwile mune ntsena eka leti va ti kaneleke ku lava ku fambelanisa nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu na leswi va swi lavisiseke swo fambelana na yona.

Rixaka ro sungula ra swivulwana leri kaneriweke hi Maienborn na Schäfer hi Xinghezi ri vuriwa *causal clauses* (swivulwana swa xivangelo). Tanihilaha Diesel na Hetterle (1996) va kombiseke hakona, Maienborn na Schäfer na vona va pfumela leswaku swivulwana swa xivangelo hi leswi tikombisaka hi rihlanganisi *because* (hikuva), ku nga rihlanganisi leri tirhaka ku hlamula swivutiso swa *why* (hikokwalahokayini) eka Xinghezi.

Mhaka leyi humelerisiwaka hi rihlanganisi *hikuva* hi leyi hlamuseriwaka hi xikongomelo xa xivulwanahosi kumbe xivangelo lexi paluxiwaka hi leswi endlekaka eka xivulwananandza (Maienborn na Schäfer). Xikombiso xa Maienborn na Schäfer xi ri: *They cannot return to their homes because the village has been destroyed.* (A va nge tlheleli emakaya ya vona hikuva muganga wu herisiwile). Maienborn na Schäfer va boxa leswaku swivulwana swa xivangelo swi tirhisiwa ku nyika mianakanyo ya mivulavulo eka leswi tshikileriwaka hi swivutiso swo karhi.

Ku na tindlela timbirhi leti Maienborn na Schäfer va ti tirhiseke ku hlamusela swivulwana swa xivangelo. Ndlela yo sungula hi leyi kombisaka leswaku nkarhi lowu paluxiwaka hi xivulwanahosi a wu fanelanga ku va endzhaku eka nkarhi lowu paluxiwaka hi xivulwananandza. Xikombiso xin'wana xi ri: *The settlements perished around 1400 because the supply ships stopped coming around 1420.* (Vutshamo byi herisiwile hi 1400 hikuva swikepe swa vuphakeri swi yimile ku ya hi 1420). Mhaka leyi boxiwaka hi hileswaku swikepe a swi fanekele ku va swi yimile ku phakela ndhawu leyi yi boxiwaka yi nga se herisiwa, ku nga ri ku ya emahlweni swi yi phakela ku fikela 1420 na hambani ndhawu ya kona yi herisiwile khale hi 1400.

Ndlela ya vumbirhi yo hlamusela hi swivulwana swa xivangelo hi leyi va boxeke leswaku yi kombisa ku va swivulwana swa xivangelo swi ri na matimba mo va ntiyiso

lowu boxiwaka wu tirhana na mitiyiso yin'wana laha yin'wana ya kona yi nga tirhaka tanihi xivangelo. Va nyikile swikombiso swimbirhi hi ndlela leyi: *She got the job because she applied for it.* (U kumile ntirho hikuva u wu endlile xikombelo) na *She got the job because she was qualified for it.* (U kumile ntirho hikuva a wu ringanerile). Timhaka leti boxiwaka eka swikombiso leswimbirhi i mitiyiso leyi va hlamuselaka leswaku ya hambana hi xivangelo.

Rixaka ra vumbirhi ra swivulwana leri Maienborn na Schäfer va kaneleke na hi rona hi leri hi Xinghezi ri vuriwaka *purpose clauses* (swivulwana swa xikongomelo). Hikuya hi vona swivulwana swa xivangelo a hi swona ntsena leswi kotaka ku hlamula swivutiso swa *hikokwalahokayini*. Maienborn na Schäfer va boxa leswaku swivulwana swa xikongomelo na swona swa swi kota ku hlamula swivutiso swa muxaka lowu hambileswi swi nga hlamuleki hi ndlela yo fana na ya swivulwana swa xivangelo.

Maienborn na Schäfer va nyikile swikombiso hi ndlela leyi: *I walk in order to be healthy.* (Ndza famba hi ku lava ku va na rihanyu). *I walk because I am healthy.* (Ndza famba hikuva ndzi hanyile). Maienborn na Schäfer va kombisa leswaku swikombiso leswi swi nga tirha ku nyika xivangelo, kambe ku nga ri xivangelo xin'we kumbe xo fana. Swivulwana swa xikongomelo swi nyika xivangelo tanihi xifikelelo kumbe makumu ya swo karhi (Maienborn na Schäfer).

Maienborn na Schäfer va kombisa leswaku ku na vuxaka bya le kusuhi lebyi nga kona eka xikombiso xa *I walk because I am healthy* loko xo hundzuluxiwa hi ndlela leyi: *I am healthy because I walk.* (Ndzi hanyile hikuva ndza famba). Va tlhela va yisa emahlweni va hlamusela leswaku nchumu lowu endlaka swo karhi wu tshemba leswi wu swi endlaka. Xikombiso: *I run in-order-that I keep warm.* (Ndza tsutsuma leswaku ndzi ta kufumela); *I keep warm because I run.* (Ndza kufumela hikuva ndza tsutsuma).

Rixaka ra vunharhu ra swivulwana leri Maienborn na Schäfer va kaneleke na hi rona hi leri hi Xinghezi ri vuriwaka *result or consecutive clauses* (swivulwana swa mbuyelo). Maienborn na Schäfer va kombisa leswaku eka Xinghezi, rixaka leri ri vonaka hi swivumbeko swimbirhi leswi ku nga: *so that* (leswaku) na *that* (ku) leyi tirhisiwaka na *so* (le) ku engetelela swo karhi eka riengeteri ra xivulwanahosi.

Ku lava ku kombisa matirhelo ma swivulwana swa mbuyelo, va nyikile swikombiso swa mune hi ndlela leyi: *The walls tumbled down so that the Israelites could enter the city.* (Makhumbi ma werile ehansi leswaku Va-Isirayele va ta nghena edorobeni). *Villages have been sealed off so that residents must enter or leave through control points.* (Miganga yi pfaleriwile leswaku vaaki va ta nghena kumbe ku huma hilaha ku lawulekaka). *The wall is so high (that) I cannot get over it.* (Khumbi ri le henhla (ku) ndzi nge koti ku ri tlula). *In some places the rock face is so steep that you have to use a ladder.* (Eka tindhawu tin'wana ribye ri xiganga ku u fanekele ku tirhisa lerha).

Hi ntolovelo, swivulwana swa mbuyelo swi tekiwa ku va swi hundzisa vuxaka bya xivangelo na ku va swi ri kusuhi ngopfu hi vuxaka na swivulwana swa xivangelo (Maienborn na Schäfer). Maienborn na Schäfer va hlamusela leswaku *that* (ku) leyi tirhisiweke eka xikombiso xa vona hi leyi hlamuselaka leswaku vaaki va ta nghena hi ndhawu leyi lawulekaka, kasi so (le) yi humelerisa vuxaka exikarhi ka leswi endlekaka na lexi endliwaka ku fikela laha lexi endlekaka ku va ntiyiso kun'we na leswi endliwaka. Mbuyelo hi wona lowu kombisaka leswaku vaaki va pfaleriwile, naswona loko ku ri ku va pfaleriwile, vaaki va ta nghena hi tindhawu leto lawuleka (Maienborn na Schäfer).

Rixaka ra vumune ra swivulwana leri va kaneleke na hi rona hi leri hi Xinghezi ri vuriwaka *concessive clauses* (swivulwana swo tikomba hi hambileswi). Maienborn na Schäfer va boxa leswaku swivulwana swo tikomba hi hambileswi swa fana na swivulwana swa xivangelo hi ndlela ya ku swi boxa ntiyiso mayelana na xivulwananandza na xivulwanahosi, kambe swi hambana na swivulwana swa xivangelo eka ku va swona (swivulwana swo tikomba hi hambileswi) swi nga ri na swivulwana swo kanetana leswi tshikilelaka xivulwanahosi.

Ku lava ku komba ku hambana loku, va nyika swikombiso swimbirhi hi ndlela leyi: *The burglars were not monitored although there were cameras around them.* (Vatshovi a va nga langutiwanga hambileswi a va ri na tikhamera laha a va ri kona). *The burglars were not caught because they were monitored (but because...)* (Vatshovi a va khomiwanga hikuva a va langutiwile (kambe hikuva...)). Swivulwana swo tikomba hi hambileswi hi leswi swi tikombaka hikuva swivulwanahosi swa swona swi boxa ntiyiso. Maienborn na Schäfer va kombisa mhaka leyi hi ndlela leyi: *The burglars were caught although they were not monitored.* (Vatshovi va khomiwile hambileswi a va nga

langutiwanga). *The burglars were not caught; they were monitored; and if they had been monitored, they would have been caught.* (Vatshovi va khomiwile; a va langutiwile; naswona loko ku ri ku a va langutiwile, a va ta va va khomiwile). Mhaka leyi boxiwaka eka swivulwana leswi ku va ku ri ntiyiso.

(c) Martin (1996)

Martin yena u kanerile hi swivulwana swa Xinghezi swo tirhana na *to* (ku). Martin u boxa leswaku rito *to* (ku) eka Xinghezi ri vula *toward* (ku ya eka) naswona ri kongomisa eka ku fikelela ngingiriko lowu riendli ri lavaka ku wu fikelela kumbe xikongomelo xa riendli. Xikombiso xa Martin xo tiyisisa mhaka leyi xi hi ndlela leyi: *Jealousy drove him to do it.* (Mavondzo ma n'wi endlile ku a swi endla). Xikombiso lexi xi hlamusela leswaku i mavondzo lama nga n'wi endla leswaku a endla leswi a nga swi endla.

Martin u boxa na leswaku *ku* ya tirha na le ndzhaku ka maendli. Xikombison xa Martin xi ri: *I am ready to do it, i.e., ready in the direction of doing it.* (Ndzi lunghekile ku swi endla, leswi vulaka leswaku: ku lungheka endleleni yo swi endla). Loko a yisa emahlweni u boxa leswaku swivulwana swo tirhana na *ku* swi ya hi ndlela leyi swi humelerisaka hakona nhlokomhaka erivaleni kumbe ndlela leyi swi tsandzekaka ku yi kombisa ha kona.

Martin u hlamusela leswaku swivulwana swo tikomba hi *ku* hileswi swi va ka swi nga ri na nhlokomhaka yo andlaleka. Swivulwana swo tirhana na *ku* swa hambana eka Xinghezi hi ku landza ndlela leyi swi tirhisana na nhlokomhaka hi kona (Martin). Ku na swiyimo kumbe swivumbeko swo karhi leswi tirhaka eka swivulwana swo tikomba hi *ku* (Martin). Xivumbeko xo sungula lexi Martin a xi boxeke xi kombisa leswaku swivulwana swo tirhana na *ku* swa swi kota ku boxa mhaka yo twala nahambi swi pfumala nhlokomhaka ya le rivaleni.

Swikombiso swinharhu leswi a nga swi nyika swi ri: *They tried to arrive in time.* (Va ringetile ku fika hi nkarhi); *She promised her mother to study for the exam.* (U tshembisile mana wakwe ku hlayela xikambelo); *The company persuaded him to resign.* (Khamphani yi n'wi sindzisile ku tshika). Mayelana na swikombiso leswi, Martin u boxa leswaku na hambiloko nhlokomhaka yi nga ri erivaleni, vavulavuri va swi kota ku komba nhlokomhaka handle ka ku tsandzeka. Martin u hlamusela leswaku

nhlokomhaka ya xikombiso xo sungula yi twisiseka ku va *They* (Va), nhlokomhaka ya xikombiso xa vumbirhi swa tikomba leswaku i *She* (Yena) loko nhlokomhaka ya xikombiso xa vunharhu ku va *Him* (Yena). Eka swivulwana swo tikomba hi *ku* nhlokomhaka ku va ku ri risivi leri sivaka vito ro karhi eka xivulwanahosi. Risivi ri va ri tirha ku yimela nhlokomhaka leyi nga kombisiwangiki erivaleni (Martin).

Xivumbeko xa vumbirhi hi lexi Martin hi Xinghezi a xi vuleke *for-to complement* (ku-a). Martin u boxa leswaku eka xivumbeko lexi riendli ri va ri ri na nhlokomhaka ya rona na swiphemu leswin'wana swa xivulwana, leyi ku nga nhlokomhaka leyi hambanaka na nhlokomhaka yo rhangela naswona nhlokomhaka ya riendli yi tivisiwa hi *for* (ku). Ku tiyisisa mhaka leyi, Martin u nyikile swikombiso swimbirhi hi ndlela leyi: *I hope for him to win the presidential race.* (Ndzi tsakela ku yena a wina eka nongonoko wa vupresidente); *They arranged for the woman to get the best medical treatment.* (Va lulamisile ku wansati a kuma vutshunguri bya xiyimo xa le henhla). Swiphemu *ku-a* swi va swi kumeka endhawini yo fana na *ku* exivulweni (Martin).

Xivumbeko xa vunharhu hi lexi Martin a kombisaka leswaku xivulwana xi nga va na nhlokomhaka yo tirhana na swiphemu swa swivulwa, kambe nhlokomhaka ya kona yi tikomba eka xivulwanahosi. Nhlokomhaka ya kona yi nga tikombaka tanihi nhlokomhaka ya xivulwanahosi kumbe nhlokomhaka ya xiendliwa. Martin u nyika swikombiso hi ndlela leyi: *Melvin appears to speak fluent Japanese.* (Melvin u tikomba ku va a vulavula Xijapani xo hlantsweka). *They proved him irrefutably to be the liar.* (Va n'wi tiyisiserile handle ka nsivelo ku i muhembu). Tanihileswi swiphemu swa swivumbeko swa xivulwana swi yaka hi swiphemu leswi tirhanaka na nhlokomhaka yo rhangela, Martin u hlamusela leswaku swiphemu swa *ku* na *ku-a* swi lawuriwa hi swiaki swa xivulwana. Loko swi ta eka matirhelo ma xivulwana xo tikomba hi *ku*, Martin u hlamusela leswaku xivulwana xo vonaka hi *ku* hi lexi xi tikombaka hi pfumaleko wa nhlokomhaka ya riendli.

2.2.3 Matsalwa lama vulavulaka hi maendli mo hambana

(a) Pustejovsky (1991)

Pustejovsky u kanerile hi matirhelo ma maendli eka swiyimo swo karhi. Eka nkanelo wa yena u kombisa leswaku eka Xinghezi ku na tinxaka tinharhu leti tirhanaka na maendli leti ku nga: *state* (xiyimo), *process* (maendlelo) na *event* (xiendleko), ku nga tinxaka leti hambanyisaka mhaka ya *accomplishment* (xifikelelo) na *achievement* (ku humelela).

Pustejovsky u boxa leswaku maendli lama welaka eka maendlelo ma katsa *-famba* na *-tsutsuma*. Maendli lama welaka eka xifikelelo ma katsa *-aka* na *-herisa*. Maendli lama welaka eka ku humelela ma katsa *-kuma* na *-fika*, kasi maendli lama welaka eka xiyimo ma katsa *-vabya*, *-tiva*, *-rhandza* na *-kombisa*. Ku lava ku tiyisisa mhaka ya yena hi tlhelo ra matirhelo ma tinxaka leti, Pustejovsky u nyika swikombiso swinharhu swa Xinghezi hi ndlela leyi: *Marry walked*. (Marry u fambile.) *Marry walked to the store*. (Marry u fambile a ya exitolo). *Marry walked for 30 minutes*. (Marry u fambile ku ringana makumenharhu wa timinete).

Pustejovsky u hlamusela leswaku riendli *-famba* eka xikombiso xo sungula ri boxa leswaku ku na leswi tirhiweke (ku nga ku famba) hi nkarhi lowu nga pimiwangiki. Riendli *-famba* eka swikombiso leswinharhu a ri nyiki mahungu ma leswaku mhaka leyi endlekeke yi vile ya xinkadyana xa njhani kumbe mpfhuka wo tanihi kwihi. Xivulwa xa muxaka lowu xi vuriwa ku va xi kombisa maendlelo. Xikombiso xa vumbirhi xi boxa timhaka to hlayanyana loko xi fananisiwa ni xo sungula hambileswi Marry eka xikombiso xa vumbirhi a nga heta riendzo ra yena hi ku nghena exitolo.

Pustejovsky u hlamusela leswaku xikombiso xa vumbirhi xi kombisa nkarhi lowu Marry a wu tirhiseke eku fambeni ka mpfhuka wo ya exitolo. Xivulwa xa muxaka lowu xi kombisa maendlelo kumbe ku hetiseka ka mhaka yo karhi leyi endliwaka hi nhlokomhaka (Pustejovsky). Ku fana na xikombiso xa vumbirhi laha henhla, Pustejovsky u boxa leswaku xikombiso xa vunharhu na xona xi kombisa maendlelo na ku hetiseka ka mpfhuka lowu nga tirhisiwa, kambe ku kayivela xikongomelo xa Marry xa ku va a fambile timinete ta makumenharhu (Pustejovsky). Loko riendli *-famba* ri tirha ri ri roxe, hi xivumbeko ri languteka tanihi xiendleko/maendlelo leswi hi Xinghezi

Pustejovsky a nga te: *it is lexically process-like*. Vukona bya swiphemu swo tirhana na riendli hi swona swi tisaka ncincano eka xivulwa (Pustejovsky).

Eka maendli ma xifikelelo, Pustejovsky u boxa leswaku maendli *-aka* na *-herisa* ma kota ku komba ku hetiseka ka swin'wana. Pustejovsky u nyika swikombiso swin'wana swimbirhi hi ndlela leyi: *Marry built a house*. (Marry u akile yindlu). *Marry destroyed the table*. (Marry u herisile tafula). Eka xikombiso xo sungula, Pustejovsky u kombisa leswaku vukona bya yindlu leyi ku vulavuriwaka hi yona leswaku yi kona hi leyi yi nga ya nghingiriko wa Marry. Eka xikombiso xa vumbirhi ku herisiwa ka tafula leri a ri ri kona hi leswi vangaweke hi Marry (Pustejovsky). Pustejovsky u hlamusela leswaku leswi boxiwaka hi riendli ra nhlokomhaka hi leswi khumbaka nhlokomhaka exivulweni.

(b) Levin (2006)

Levin (2006) u kanerile hi maendlelo ya maendli hi matlhelo mambirhi lama a ma vulaka *manner* (mukhuva) na *result* (mbuyelo). Xikongomelo xa tsalwa ra kona a ku ri ku lavisisa hi swiphemu swa nkoka swa hlamuselo ya riendli exikarhi ka maendli ma mukhuva wa maendlelo na maendli ma mbuyelo. Maendli ma mukhuva lama Levin a kaneleke hi wona ma Xinghezi ma katsa *hit* (ba), *pound* (hima), *smear* (tota) na *sweep* (kukula). Levin u boxa leswaku maendli ma mukhuva hi lama kombisaka ndlela leyi swo karhi swi humelerisiwaka xiswona.

Maendli ma mbuyelo ma hlamuseriwa ku va lama kombisaka mbuyelo wa xivangelo xo karhi (Levin, 2006:1). Maendli ma mbuyelo lama Levin a nga ma nyika ma katsa: *clean* (basisa), *cover* (funengeta), *empty* (pfumaleko), *put* (veka) na *remove* (susa). Loko swi ta eka maendli ma mbuyelo, Levin u hlamusela leswaku lama i maendli lama kombisaka xiyimo kumbe leswi xiyimo xi nga ta va xiswona eswivulweni. Levin u tiyisisa leswaku maendli *-sula* na *-basisa* ma kombisa xiyimo xa ndhawu loko ku susiwile swo karhi.

Hi tlhelo ra maendli ma mukhuva, Levin u boxa leswaku wona i maendli lama kombisaka mukhuva wa maendlelo lama fambelenaka na mbuyelo. Levin u yisa emahlweni a hlamusela leswaku maendli ma mukhuva a ma kombisi mbuyelo; hambi ku ri maendli ma mbuyelo a ma kombisi mukhuva wa maendlelo. Ku tiyisisa mhaka leyi Levin (2006:1) u hlamusela leswaku *when a verb lexicalizes one of these*

components, the other, be it manner or result, can only be expressed outside the verb. Maendli ma mukhuva wa maendlelo na maendli ma mbuyelo ma na matirhelo mo hambana eswivulweni. Ku hambana loku boxiwaka hi Levin hi loku fambelanaka na matekelo ma maendli ma swiphemu swa swivulwa kun'we na swivangelo. Levin u tlhela a hlamusela na leswaku riendli ri na tindlela to tala ta mahlamuselelo ma rona exivulweni, kambe swi ya hi ku ri tirhisiwa njhani na swiphemu swa rona ku boxa mhaka yo karhi. Mhaka yikulu hileswaku riendli ri nga hlohloteriwa hi xivangelo kumbe ntirho lowu endliwaka (Levin, 2006).

(c) Levin (2010)

Levin (2010) u kanerile hi maendli ma *run* (mo tsutsuma) eka Xinghezi a ri karhi a kongomisa eka swiyenge swinharhu swa mitlawa ya maendli. Eka nkanelo wa phepha ra kona Levin u boxa leswaku riendli -*tsutsuma* i *manner verb* (riendli ra mukhuva) ri tlhela ri va *result verb* (riendli ra mbuyelo). Tanihilaha swi hlamuseriweke hi Honrubia (2008) na Levin (2006), Levin (2010) u tlhela a yisa emahlweni a tiyisisa leswaku riendli ra mukhuva hi leri kombisaka ndlela leyi swo karhi swi endlisiwaka xiswona kasi riendli ra mbuyelo hi leri humelerisaka mbuyelo wa leswi endliwaka hi riendli (Levin, 2010:03). Levin u kombisa leswaku ku na swiyenge swinharhu swa vuxirho leswi hi Xinghezi swi vuriwaka: *Coarse-grained classification*, *Medium-grained classification* na *Fine-grained classification*.

Hi ku landza ntlawa wa *Coarse-grained classification*, Levin u boxa leswaku riendli *tsutsuma* i riendli ra mukhuva ku fana na riendli -*ba*. Levin u hlamusela leswaku maendli ma mukhuva ma swi kota ku humelerisa tindlela to hambana eswivulweni. Maendli ma mukhuva ma tlhela ma swi kota ku tirha na swiphemu swo hambana eswivulweni ku tlula maendli ma mbuyelo, ngopfu loko swi ta eka tinxaka na macincelo ma swiendliwa (Levin,2010).

Levin (2010:3) u nyika swikombiso swa tsevu swa *Coarse-grained classification* hi ndlela leyi landzelaka: *Pat ran*. (Pat u tsutsumile). *Pat ran to the beach*. (Pat u tsutsumerile ebichini). *Pat ran herself ragged*. (Pat u titsutsumisile a hlundzukile). *Pat ran her shoes to shreds*. (Pat u tsutsumile ku kondza tintanghu ti handzuka). *Pat ran clear of the falling rocks*. (Pat u balekile maribye mo wa). *The coach ran the athletes around the track*. (Mudzaberi u tsutsumisile van'wamatsambu etindleleni ta girawundi

ta vutsutsumelo). Mayelana na swikombiso leswi nyikiweke laha henhla, Levin u hlamusela leswaku xikombiso xo sungula eka leswa tsevu xi boxa ntirho lowu endliwaka hi Pat, ku nga ku tsutsuma leyi nga *activity*. Swikombiso swa vumbirhi na ntlhanu swi kombisa tlhelo leri Pat a tsutsumelaka eka rona, laha ku nga le bichini na laha ku waka maribye leyi nga *directed motion*. Swikombiso swa nharhu na mune swona swi kombisa ku cinca ka vundhawu loko Pat a tsutsuma leyi ku nga *change of state*. Xikombiso xa vutsevu xi komba xivangelo xa ku va van'wamatsambu va tsutsuma emitileni ya le girawundini ya vutsutsumelo leyi nga *causation*.

Loko swi ta eka rixaka ra vumbirhi ra *Medium-coarse classification*, Levin (2010) u boxa leswaku riendli -*tsutsuma* i riendli leri a ri vulaka *manner of motion verb* (riendli ra ndlela ya mukhuva). Levin u kombisa leswaku ku famba ku hi tindlela to tala. Tindlela leti michumu yi nga fambaka hakona ti tele. Levin u boxa leswaku maendli ma Xinghezi ma fambelo ma katsa: *amble, crawl, fly, hop, jog, jump, gallop, limp, run, scamper, skip, swim, trudge, walk, wander, ...*

Loko swi ta eka rixaka ra vunharhu ra *Fine-grained classification*, Levin u boxa leswaku eka maendli ma mukhuva, riendli -*tsutsuma* ri amukela swihlawulekisi swo hlayanyana leswi talaka ku tirhisiwa hi xikongomelo xo lava ku fikelela swin'wana. Levin u tlhela a boxa na leswaku maendli mo tsutsuma lama welaka eka *Fine-grained classification* ma nga ntlawahatiwa tanihi maendli mo teka swiphemu swa vundhawu leswi hi Xinghezi Levin a swi vulaka *PPs* kumbe *Prepositional Phrases*.

Maendli ma rixaka ra *Fine-grained classification* ma katsa: *fly* (haha), *jump* (tlula), *roll* (vumbuluka), *run* (tsutsuma), *walk* (famba) na *slide* (tshendzelela) eka Xinghezi. Levin u yisa emahlweni a boxa leswaku maendli lama ma komba ku suka ka xo karhi endhawini yo karhi hi xikongomelo xo karhi. Maendli lama hi Xinghezi Levin u ma vula *displacement-implying manner of motion verbs* (maendli mo kombisa mukhuva wa masukele). Levin u gimeta hi ku boxa leswaku maendli ma mbuyelo a ma swi koti ku tirha na swiphemu swo hambana eswivulweni ku tlula maendli ma mukhuva loko swi ta eka tinxaka na ncincano wa swiendliwa.

(d) Levin (2013)

Levin (2013) u tlhela a kanela na hi maendli mo ba lama a ma vulaka *hit verbs* na mo faya *breaking verbs* eka Xinghezi. Nkanelo wa Levin wu yisa emahlweni nghingiriko wa Fillmore (1970) loyi a boxeke swin'wana swa nkoka hi maendli lama. Levin u boxa leswaku maendli lama welaka eka maendli *-faya* na *-ba*, i maendli lama nga na mahanyelo na matirhelo mo fana eka swiphemu swa swivulwa hi matolokeriwelo ma wona. Levin u hlamusela leswaku maendli lama havumbirhi ma swi kota ku tirha eswivulweni ma ri na xiendliwa xin'we. Maendli lama ma nga tlhela ma tirha na xirhangix vundhawu, kambe ku nga ri hi xibohelelo (Levin).

Swikombiso leswi a swi nyikeke swi hi ndlela leyi: *The boy broke the window (with a ball)*. (Mufana u fayile fasitere (hi bolo)). *The boy hit the window (with a ball)*. (Mufana u bile fasitere (hi bolo)). Levin u kombisa leswaku vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka maendli *-ba* na *-faya* byi helela eka xivumbeko. Hi marito man'wana, Levin u hlamusela leswaku ku fanana ka maendli lama hi matirhelo eswivulweni i ku va ma swi kota ku tirha na xiendliwa kun'we na xirhangix vundhawu loko ma fanele ku engetelela xiphemu xin'wana xa xivulwa ku boxa mhaka yo karhi. Levin u boxa na leswaku maendli *-faya* na *-ba* ma na ku hambana ko karhi hi tlhelo rin'wana.

Ku hambana ka kona hileswaku riendli *-faya* ri komba xivangelo xa ku va ku ri na ku cinca ka xiyimo xo karhi naswona ra swi kota ku tlhela ri tirha ri ri hava xiendliwa leswi riendli *-ba* ri nga swi koteki eka Xinghezi. Swikombiso leswi a swi nyikeke swi hi ndlela leyi: *The boy broke the window/The window broke*. (Mufana u fayile fasitere/Fasitere ri fayekile). *The boy hit the window/*The window hit*. (Mufana u bile fasitere/Fasitere ri bile). Hi swikombiso leswi, Levin u tiyisisa mhaka ya leswaku riendli *-ba* a ri swi koti ku boxa mhaka yo twala hi Xinghezi loko ri tirha ri ri hava na xiendliwa, kasi riendli *-faya* ra swi kota ku humelerisa nhlamuselo yo twala hi matlhelo havumbirhi bya wona.

Loko swi ta eka ku hambana ka leswi swivulwa swa swikombiso leswi nga laha henhla swi vulaka swona, Levin u hlamusela leswaku riendli *-faya* ra swi kota ku hlamusela xiyimo na ku kombisa leswi humelelaka. Swikombiso swin'wana leswi a swi nyikaka swi ri: *I broke his leg/*I broke him on the leg*. (Ndzi tshovile nenge wa yena/Ndzi n'wi tshovile enengeni). *I hit his leg/*I hit him on the leg*. (Ndzi bile nenge wa yena/Ndzi n'wi bile enengeni). Levin u tiyisisa leswaku ndhawu (leyi eka xikombiso lexi nga laha

ehenhla ku nga xirho xa munhu/nenge) hi xona xiendliwa. Xirho xa n'wini kumbe munhu xi tirhisiwile ku humelerisa vundhawu. Levin u tlhela a boxa na leswaku riendli ri nga nyika tinhlamuselo to hambana eswivulweni. Swikombiso leswi a swi nyikeke swi ri: *Perry hit the fence with the stick.* (Perry u bile darata hi rimhandzi). *Perry hit the stick against/on the fence.* (Perry u bile rimhandzi edarateni). Swikombiso leswi a swi boxi mhaka yin'we hi ku tirhisa marito mo hambana, kambe swo boxa mhaka leyi hambeneke hi nhlamuselo ya riendli eka swona (Levin).

Loko a yisa emahlweni Levin u boxa na leswaku riendli -*tshova* na rona ra swi kota ku tirha ku fana na riendli -*ba* exivulweni. Loko riendli -*tshova* ri va eka xivumbeko xa -*ba* tanihi ndlela leyi nga ta kombisiwa laha hansi, riendli -*tshova* ri kumeka ri humelerisa nhlamuselo ya swivulwa havumbirhi ku fana. Swikombiso swin'wana swimbirhi leswi nyikiwaka hi Levin swi ri: *Perry broke the fence with the stick.* (Perry u tshovile darata hi rimhandzi). *Perry broke the fence against/on the fence.* (Perry u tshovile rimhandzi edarateni). Ku yisa emahlweni, Levin u hlamusela leswaku maendli mo tshova ma katsa: -*benda*, -*tshova*, -*pandzeka*, -*petsa*, -*faya*, -*hambana* na -*tlhibuka*.

Maendli mo ba ma katsa: -*phakata*, -*bana*, -*bisa*, na -*ba*, tanihi laha Fillmore (1970) a kombiseke hakona. Levin (2013:2) u tiyisisa na leswaku maendli mo tshova mo fana na -*faya* ma bohelela xiendliwa ku cinca xivumbeko. Swikombiso leswi a swi nyikeke swi ri: **The rocks broke the windshield, but luckily it wasn't damaged.* (Maribye ma fayile nghilazi ya fasitere, kambe nkateko wa kona a ri vavisekanga). *The rocks hit the windshield, but luckily it wasn't damaged.* (Maribye ma bile nghilazi ya fasitere, kambe nkateko wa kona a ri vavisekanga).

Swikombiso leswi swa yelana hi xivumbeko xa marito kambe tinhlamuselo ta swona a ti fani. Levin (2013:2) u hlamusela leswaku a swi endleki ku fayiwa nghilazi ya fasitere yi hlahlekela yi tama ya ha languteka ku fana na leswi a yi ri xiswona eku sunguleni, kambe swa endleka yi biwa yi nga fayeki. Maendli ma mahanyelo ma mukhuva lowu hi lama Levin a nga ma thya leswaku hi wona *Fillmorean verb classes*, ku ri ndlela yo va a xixima Fillmore loyi a nga va mabulandlela wo lavisisa hi maendli ma muxaka lowu. Levin u katsakanyile mhaka ya yena hi ku boxa leswaku mukhuva wa maendli eswivulweni wu kumeka na le ka tindzimi tin'wana leti nga riki ta Xinghezi.

2.3 Nkatsakanyo

Nkanelo wa ndzima ya mbirhi wu kombisa leswaku matsalwa mo hambana ma xopaxopile hi maendli mo hambana, ku katsa na maendli mo susa. Eka matsalwa lama vulavulaka hi maendli mo susa, vatsari vo fana na Levin na Rappaport (1991), Honrubia (2008), Kordoni (2003) na Pei-yun na Huei-ling (2007) va kumile swo karhi hi maendli mo susa.

Levin na Rappaport va kumile leswaku maendli mo susa ma hambana hi matirhelo eswivulweni na leswaku nhlamuselo ya riendli i xiphemu xa nkoka eka swiphemu leswi tirhanaka na rona. Levin na Rappaport va tlherile va kuma leswaku mhaka yikulu eka maendli mo susa hileswaku eku heteleleni ku va ku susiwa swo karhi.

Honrubia yena u kumile leswaku maendli mo susa ma nga tirha na swiphemu swo hambana swa xivulwa, kambe mongo wa xivulwa wu nga cinci. Mhaka yin'wana leyi nga kumiwa hi Honrubia hileswaku mhaka yin'we yo karhi yi nga boxiwa hi swivulwa swo hambana leswi marito ma swona ma nga ha longoloxiwaka ku hambana. Honrubia u tlherile a kuma na leswaku ncincano lowu vangiwaka hi riendli eka swirho leswi ri tirhaka na swona exivulweni swi komba leswaku ku na vuxaka exikarhi ka ntivonhlamuselomarito na vulongoloxamarito.

Kordoni yena u kumile leswaku a hi maendli hinkwawo eka Xigiriki xa manguvalawa lama nga na ncincano wa vundhawu. Kordoni u kumile na leswaku ku na swiphemu leswi tekaka vuxirho bya vundhawu bya xiphemu lexi tirhaka tanihi xiendliwa xo kongoma xa riendli eswivulweni.

Handle ka Levin na Rappaport, Honrubia, na Kordoni; ku na Pei-yun na Huei-ling lava vona va nga kuma leswaku eka maendli mo susa ma Xihaka, mukhuva lowu swilo swi susiwaka hi wona wu na nkoka eku tshikileleni ka mhaka leyi riendli ri boxaka yona. Pei-yun na Huei-ling va kumile na leswaku maendli mo susa ma hambana hi matirhiselo ma swirho swa wona eswivulweni. Pei-yun na Huei-ling va tlherile va kuma leswaku maendli mo susa ma khumba na ku va nchumu lowu khumbiwaka wu kumeka wu suka laha a wu ri kona wu kongomisiwa kun'wana hikwalaho ka matimba lama tirhisiweke hi xisusi xa nchumu wa kona. Hi marito man'wana, masukele ma nchumu

lowu susiwaka ma lawuriwa hi matimba ma masusele ma nchumu lowu susaka xisusiwa (Pei-yun na Huei-ling).

Loko swi ta eka matsalwa lama vulavulaka hi maendli mo hambana, vatsari vo fana na Pustejovsky (1991) na Levin (2006, 2010, 2013) va kumile swo karhi hi maendli na vona. Pustejovsky u kumile leswaku eka Xinghezi ku na tinxaka tinharhu leti tirhanaka na maendli leti ku nga: xiyimo, maendlelo na xiendleko; ku nga tinxaka leti hambanyisaka mhaka ya xifikelelo na ku humelela.

Levin (2006) yena u kumile leswaku maendli ma nga aviwa hi ku landza mukhuva na mbuyelo. Riendli ra mukhuva hi leri kombisaka ndlela leyi swo karhi swi endlisiwaka xiswona kasi riendli ra mbuyelo hi leri humelerisaka mbuyelo wa leswi endliwaka hi riendli (Levin, 2010:03). Levin (2013) u kumile na leswaku maendli ma mukhuva na ma mbuyelo ma swi kota ku tirha eswivulweni ma ri na xiendliwa xin'we.

Loko swi ta eka matsalwa lama vulavulaka hi tinxaka ta swivulwana swa maendli, vatsari vo fana na Diesel na Hettele (1996), Maienborn na Schäfer (2016) na Martin (1996) va kumile swo karhi mayelana na swivulwana swa mahlanganisi swo tirha na maendli. Diesel na Hettele va kumile leswaku eka tindzimi ta Xinghezi, Xijarimani, Ximandarini xa le Chayina na Xijapani ku na swivulwana swa xivangelo leswi tolovelekeke ku va swi tirhisa rihlanganisi *hikuva* eka nhlango wa xivulwanahosi na xivulwananandza leswaku ku ta vumbeka xivulwankatsano.

Diesel na Hettele va kumile leswaku rihlanganisi ra xivangelo *hikuva* ra sungula xivulwa eka mbulavulo naswona ra tirha tanihi xivulwa xo tiyimela laha ri nga rhangeriwiki hi xivulwanahosi. Diesel na Hettele va ttherile va kuma na leswaku xivulwana xa xivangelo xi nga tikomba na le ku hlamuleni ka xivutiso xo ka xi nga twisiseki.

Maienborn na Schäfer vona va kumile swo karhi eka mune wa tinxaka ta swivulwana to hambana leti va ti kaneleke. Rixaka ro sungula i ra swivulwana swa xivangelo. Eka rixaka leri, va kumile leswi Diesel na Hettele (1996) va swi kumeke, kambe Maienborn na Schäfer va kumile na leswaku rihlanganisi *hikuva* i rihlanganisi leri tirhaka ku hlamula swivutiso swa hikokwalahokayini. Maienborn na Schäfer va ttherile va kuma na leswaku mhaka leyi humelerisiwaka hi rihlanganisi *hikuva* hi leyi hlamuseriwaka hi

xikongomelo xa xivulwanahosi kumbe xivangelo lexi paluxiwaka hi leswi endlekaka eka xivulwananandza. Rixaka ra vona ra vumbirhi i ra swivulwana swa xikongomelo leri eka rona Maienborn na Schäfer va nga kuma leswaku swivulwana swa xikongomelo swi tikomba hi rihlanganisi *leswaku*. Maienborn na Schäfer va kumile na leswaku swivulwana swa xikongomelo na swona swa swi kota ku hlamula swivutiso swa hikokwalahokayini kambe mahlamulelo ma kona a ma fani na ma swivulwana swa xivangelo.

Maienborn na Schäfer va ttherile va kuma leswaku swivulwana swa xikongomelo swi nyika xivangelo tanihi xifikelelo kumbe makumu ma swo karhi. Rixaka ra vunharhu leri va ri kaneleke i ra swivulwana swa mbuyelo leri eka rona va nga kuma leswaku rixaka leri ri vonaka hi swivumbeko swimbirhi leswi ku nga: *so that* (leswaku) na *that* (ku) leyi hlanganisiwaka na *so* (le) ku engetelela swo karhi eka riengeteri ra xivulwanahosi. Loko swi ta eka rixaka ra vumune ra swivulwana swo tikomba hi rihlanganisi *hambileswi*, Maienborn na Schäfer va kumile leswaku swivulwana swo tikomba hi *hambileswi* swi boxa ntiyiso naswona a swi na swivulwana swo kanetana leswi tshikilelaka xivulwanahosi.

Martin yena u kumile leswaku swivulwana swo tirhana na *ku* swi pfumala nhlokomhaka ya le rivaleni. Martin u kumile na leswaku nhlokomhaka ku va ku ri risivi leri sivaka rito ro karhi eka xivulwanahosi. Risivi ri tirha ku yimela nhlokomhaka leyi nga kombisiwangiki erivaleni. Timhaka leti kumiweke hi vatsari vo hambana ti tiyisisa leswaku mbalango hi maendli mo hambana, ku katsa na maendli mo susa wu endliwile eka tindzimi tin'wana. Mbalango wa vatsari lava hinkwavo a wu boxi nchumu hi maendli mo susa ma xiendliwa xin'we eka Xitsonga.

Mitirho leyi xopaxopiweke eka xiyenge lexi yi na nkoka eka ndzavisiso lowu. Matirhelo na mukhuva wa maendli mo susa lama xopaxopiweke ya kamberwa loko na le ka Xitsonga. Tanihi leswi eka milavisiso leyi xopaxopiweke ku nga kumiwa leswaku riendli ro susa ri tirha swo tala exivulweni leswi katsaka na ku boxa nhlamuselo ya rona, na le ka ndzavisiso lowu swi ka kamberwa loko swi ri tano eka maendli mo susa ma xiendliwa xin'we ma Xitsonga.

NDZIMA YA 3

MAENDLI MO SUSU MA XIENDLIWA XIN'WE LAMA PALUXAKA MUKHUYA NA MBUYELO LAMA NGA KOMBIKI XITIRHISIWA TANIHI XISUSI; LAMA TIRHEKE ESWIVULWENI MA RI HAVA SWIVULWANA SWA MAHLANGANISI

3.1 Manghenelo

Ndzima ya nharhu yi aviwile hi swiyengentsongo swa nhungu. Xiyengentsongo xo sungula xi kombisa manghenelo ma ndzima ya nharhu. Eka swiyengentsongo leswin'wana swa tsevu ku kaneriwa hi maendli mo susu ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuya na mbuyelo lama nga kombiki xitirhisiwa, lama tirheke eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi na lama nga tirha na swivulwana swa mahlanganisi. Ku tlhela ku xopaxopiwa maendli mo susu ma xiendliwa xin'we lama paluxaka mukhuya na mbuyelo, lama nga kombiki xitirhisiwa tanihi hi xisusi; ku nga maendli mo basisa, mo sula na mo susu lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi. Eka xiyengentsongo xo hetelela xa ndzima leyi ku nyikiwa nkatsakanyo wa ndzima hinkwayo.

3.2 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa lama ma nga kombiki xitirhisiwa tanihi hi xisusi, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi

3.2.1 Riendli -kukula ni matirhelo ya rona eswivulweni

Riendli -*kukula* ri kongomisa eka ku basisa swo karhi hi ndlela yo swi tirhisela nchumu wo kota ku swi kukula. Marhanele na Bila (2016:232) va nyika nhlamuselo ya riendli -*kukula* leswaku i *ku basisa hi nkukulu, ku susu thyaka hi nkukulu*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 1(i) **Wansati** u kukula yindlu.
- (ii) **Mfenhe** yi kukula yindlu.
- (iii) ***Homu** yi kukula yindlu.
- (iv) ***Xinyenyana** xi kukula yindlu.
- (v) ***Ngwenya** yi kukula yindlu.

Mhaka leyi hi yi lemukaka eka swivulwa leswi nga laha henhla hileswaku riendli - *kukula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka, tanihilaha swi vonakaka hakona eka xikombiso xa 1(i). Nhlokomhaka eka xikombiso xa 1(i) ku va ku ri wansati loyi a tirhisaka nchumu wo karhi (ku nga nkukulu) ku humelerisa nghingiriko wo kukula. Hikwalaho ka vuswikoti bya wansati byo kota ku khoma nkukulu a kukula, xikombiso xa 1(i) xi va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Hi marito man'wana, swi tolovelekile leswaku munhu ku va yena loyi a kukulaka. Hileswaku, wansati ku va ku ri yena muendli wa nghingiriko wo kukula tanihi munhu.

Hambileswi wansati a tirhisaka nkukulu ku humelerisa nghingiriko wo kukula, nkukulu hi woxe a wu nge swi koti ku kukula handle ko va wu tirhisiwa hi munhu. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 1(ii); kambe ntsena ehansi ka xipimelo xo karhi. Loko mfenhe yo dyondzisiwa ku khoma nkukulu yi kukula yindlu, hi nkarhi wolowo hi nga vula hi tiyisile leswaku mfenhe yi le ku kukuleni.

Swikombiso swa 1(i) na 1(ii) swa hambana na swikombiso swa 1(iii), 1(iv) na 1(v). Xikombiso xa 1(iii) a xi amukeleki hikuva hi ntumbuluko, homu yi hava vuswikoti byo khoma nkukulu yi kukula. Hi marito man'wana, homu yi hava mavoko yo khoma xo kukula hi xona naswona na le ndlwini a swi koteki leswaku yi nga nghena yi tirha ntirho wolowo.

Xinyenyana eka xikombiso xa 1(iv) na ngwenya eka 1(v) naswona swi tiveka swi nga swi koti ku kukula. Xikombiso xa 1 xi hi letela leswaku riendli -*kukula* ri amukeleka eswivulweni loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka tanihi munhu kumbe mfenhe loko yi dyondzisiwile.

(b) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 2(i) **Nkukulu** wu kukula yindlu.
- (ii) **Xikukulu** xi kukula yindlu.
- (iii) **Xihwayo** xi kukula yindlu.
- (iv) **Xiphundla** wu kukula yindlu.
- (v) ***Xihuhuri** xi kukula yindlu.

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*kukula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka na swilo leswi nga hanyiki. Kambe eka xiyimo lexi, nhlokomhaka ku va ku ri xitirhisiwa xo karhi lexi hi vuxona xi nga swi kotiki ku kukula handle ka loko xi tirhisiwa hi munhu ku kukula. Hileswaku, nchumu wa kona wu lawuriwa hi munhu ku va wu kota ku kukula. Eka 2(i) rito *nkukulu* ri kongomisa eka nchumu lowu nga endliwa hi ndlela ya ku va wu tirhisiwa hi munhu ku susa thyaka.

Xikombiso xa 2(i) xi hi boxela leswaku nkukulu tanihi nhlokomhaka, wa swi kota ku tirhisiwa ku humelerisa nhlamuselo yo kukula. Xikukulu eka 2(ii) i nchumu lowu endliweke hi byanyi byo olova ku byi petsa no byi tshova. Byanyi byo tata xandla bya bohiwa hala byi nga hadiwa hi kona byi endla xikatsa kutani byi thyiwa xikukulu. Xikombiso xa 2(ii) xi hi hlamusela leswaku xikukulu xi nga swi kota ku tirha ntirho wo kukula. Xihwayo eka 2(iii) hambiloko xi hambanile na xikukulu hi xivumbeko, naxona xi tirha ku fana na xikukulu. Xihwayo i nchumu lowu kukulaka, kambe wu endliwile hi byanyi byo tiya lebyi nga oloveki ku byi petsa no byi tshova. Xikombiso xa 2(iv) xi boxa leswaku xiphundla na xona xi nga tirha tanihi nhlokomhaka ku humelerisa nhlamuselo yo kukula.

Xiphundla i xirhabyana lexi tshoviweke emurhini na matluka ya xona. Xirhabyana lexi xa swi kota ku kukula loko xi tirhisiwa hi munhu ku endla tano. Xikombiso xa 2(v) xona xa vulavula, kambe a xi humelerisi nhlamuselo ya riendli -*kukula*. Mhaka leyi yi vangywa hi ku va xihuhuri eka 2(v) xi nga ri xitirhisiwa lexi khomiwaka hi munhu ku endla swo karhi. Xihuhuri i moya wa ntumbuluko lowu hungaka hi matimbanyana endhawini yo karhi hi ku rhendzeleka kumbe hi ku haha.

Hambileswi xihuhuri xi swi kotaka ku susa thyaka endhawini yo karhi, xona hi xoxe xi va xi nga ri eku kukuleni. Xikombiso xa 2 xi hi nyika nhlamuselo ya leswaku riendli -*kukula* ra swi kota ku tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi nga nchumu lowu nga hanyiki kambe wu ri xitirhisiwa. Nchumu wa kona wu fanekele ku va wu kota ku tirhiseka hi ndlela leyi humelerisaka nhlamuselo ya riendli -*kukula*.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

3(i) Wansati u kukula **vusokoti**.

- (ii) Wansati u kukula **xivungu**.
- (iii) Wansati u kukula **njiya**.
- (iv) Wansati u kukula **chela**.
- (v) Wansati u kukula **lumpfana**.

Hi ku xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*kukula* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala hambu ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi nga nchumu lowu hanyaka. Xikombiso xa 3(i) xi hi boxela leswaku swa koteka ku va wansati a kukula vusokoti byo hanya hi nchumu wo kukula. Xikombiso xa 3(ii) xona xi kongomisa eka ku va wansati a teka nkukulu a kukula xivungu lexi hanyaka hi xikongomelo xo basisa laha a kukulaka kona. Maendlelo ya xikombiso xa 3(ii) ya nga ha humelela ku fana na le ka swikombiso swa 3(iii), 3(iv) na 3(v). Michumu yo fana na njiya, chela na lumpfana munhu a nga yi susa laha yi nga kona hi ku yi kukula.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 4(i) Wansati u kukula **yindlu**.
- (ii) Wansati u kukula **ntshava**.
- (iii) Wansati u kukula **ndhumbha**.
- (iv) Wansati u kukula **garaji**.
- (v) Wansati u kukula **rivala**.

Swivulwa leswi swi komba leswaku riendli -*kukula* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala hambu ri tirha na agumente ya xiendliwa, leyi nga nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 4(i) xi hi boxela leswaku yindlu yi nga kukuriwa hi wansati. Xiendliwa yindlu, leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki, xa swi kota ku humelerisa ngingiriko wa riendli -*kukula* erivaleni. Nchumu lowu kukuriwaka ku va ku ri xiendliwa, kambe ku va ku ri na swo karhi leswi nga eka xiendliwa leswi kukuriwaka. Riendli -*kukula* ra pfumela ku tirha na agumente ya xiendliwa hi ndlela yo basisa swin'wana eka yona. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa 4(ii), 4(iii), 4(iv) na 4(v). Munhu a nga kukula ntshava, ndhumbha, garaji na rivala. Hi marito man'wana, riendli -*kukula* ra swi kota ku tirha na agumente ya xiendliwa leyi nga nchumu lowu nga hanyiki.

3.2.2 Riendli -hlantswa ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli *-hlantswa* ri kongomisa eka ku susa thyaka eka nchumu wo karhi hi ndlela yo wu tlhuvutsa kumbe ku wu basisa hi mati. Marhanele na Bila (2016:156) va hlamusela riendli *-hlantswa* leswaku i *ku peta xibye kumbe xiambalo ematini ivi xi huthiwa kumbe xi tlhuvutsiwa leswaku xi suka thyaka*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 5(i) **Manana** u hlantswa swiambalo.
- (ii) ***Gama** ri hlantswa swiambalo.
- (iii) ***Mbuti** yi hlantswa swiambalo.
- (iv) ***Huku** yi hlantswa swiambalo.
- (v) ***Mpfuvu** yi hlantswa swiambalo.

Loko hi xiyayiya swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-hlantswa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na swikombiso wa 5. Nhlokomhaka eka xikombiso xa 5(i) i manana loyi a basisaka swiambalo, ntirho lowu nga kotekaka ku va wu endliwa hi munhu wa xiyimo xo fana na xa yena. Hikwalaho ka vuswikoti bya manana byo kota ku hlantswa, xikombiso xa 5(i) xi tiyisisa leswaku nhlokomhaka loko yi ri munhu ya swi kota ku humelerisa nghingiriko wo hlantswa. Hi marito man'wana, swi tolovelekile leswaku munhu ku va yena loyi a hlantswaka swiambalo.

Manana eka xikombiso lexi ku va ku ri yena hi yexe a hlantswaka hambiloko ku nga langutiwanga nchumu lowu a wu tirhisaka ku hlantswa swiambalo swa kona. Mhaka leyi a yi tano eka xikombiso xa 5(ii), laha gama ri nga swi koteki ku hlantswa nchumu wihi kumbe wihi. Xikombiso xa 5(iii) na xona a xi amukeleki hikuva hi ntumbuluko wa yona mbuti, a yi swi koti ku hlantswa swiambalo na hambiloko yo dyondzisiwa ku endla tano. Hi marito man'wana, gama na mbuti swi hava mavoko yo kota ku hlantswa. Huku eka xikombiso xa 5(iv) na mpfuvu eka 5(v) naswona swi tiveka swi nga swi koti ku hlantswa. Xikombiso xa 5 xi hi nyika nhlamuselo ya leswaku riendli *-hlantswa* ra swi kota ku tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga munhu.

(b) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 6(i) **Muchini** wu hlantswa swiambalo.
- (ii) ***Xigubugubu** xi hlantswa swiambalo.
- (iii) ***Bavhu** ri hlantswa swiambalo.
- (iv) ***Murhi** wu hlantswa swiambalo.
- (v) ***Sefo** yi hlantswa swiambalo.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi nga henhla, hi kuma leswaku riendli *-hlantswa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na le ka xikombiso xa 6(i). Muchini lowu nga akeriwa ku hlantswa swiambalo hi gezi wa swi kota ku endla tano. Swikombiso swa 6 (ii)-(v) a swi swi koti ku boxa mhaka yo amukeleka. Xigubugubu eka 6(ii), bavhu eka 6(iii), murhi eka 6(iv) na sefo eka 6(v) swi hava vuswikoti byo kota ku tlhuvutsa swiambalo hi xikongomelo xo swi basisa. Xikombiso xa 6 xi yi nyika nhlamuselo ya leswaku riendli *-hlantswa* ra swi kota ku tirha na agumente ya nhlokomhaka loko yi ri muchini wo nhlantswa, kambe a yi swi koti ku humelerisa nghingiriko wo hlantswa loko michumu ya kona ku ri xigubugubu, bavhu, murhi kumbe sefo.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 7(i) Wansati u hlantswa **matomani**.
- (ii) Wansati u hlantswa **tinhlampfi**.
- (iii) Wansati u hlantswa **nyimpfu**.
- (iv) *Wansati u hlantswa **majenje**.
- (v) *Wansati u hlantswa **tintshwa**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi kombisiweke eka 7, hi kuma leswaku riendli *-hlantswa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Eka xikombiso xa 7(i) wansati hi yena a humelerisaka nghingiriko wo basisa hi ndlela yo hlantswa. Matomani eka 7(i) ma nga hlantswiwa hi wansati loko ma thyakile ma ha hanya. Hakanyingi ku hlantswiwa matomani lama ma nga humesiwa thyaka ra le ndzeni, ku nga ha va hi ndlela yo ma kama kumbe ku

tsema nhloko, kambe na lama hanyaka ma nga hlantswiwa misava ma tlhela ma humesiwa ma ha hanya.

Tinhlampfi eka xikombiso xa 7(ii) na tona ti nga hlantswiwa thyaka ku ri ndlela yo tibasisa ta ha hanya ti tlhela ti tlheriseriwa ematini. Mhaka leyi yi tolovelekile eka tinhlampfincila loko ti ri endzopeni hi mikarhi leyi mati ma phyaka hi yona, vanhu van'wana va ti khomela va ya ti hlayisa va tikurisa emakaya. Hakanyingi va sungula hi ku ti hlantswa ndzhope va ti chela ematini ka nchumu lowu va teke na wona. Wansati eka 7(iii) u tirhisa vuswikoti bya yena byo hlantswa ku susa nyimpfu thyaka exilondzeni xa yona ya ha hanya.

Nyimpfu leyi nga na xilondza naswona leyi nga eku ongoriweni, swa koteka leswaku yi hlantswiwa xilondza xa yona yi tlhela yi kumeka ya ha hanya. Majenje eka xikombiso xa 7(iv) a swi koteki leswaku ma hlantswiwa ma ha hanya, kambe ma nga petiwa ematini ma sungula hi ku fa. Xikombiso xa 7(iv) a xi lava ku yelana na xa 7(v) hikuva na tona tintshwa ta fa loko ti nghena ematini. A swi koteki ku hlantswa tintshwa na majenje swa ha hanya, swa fa ematini.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

8(i) Wansati u hlantswa **swiambalo**.

(ii) Wansati u hlantswa **mpahla**.

(iii) Wansati u hlantswa **movha**.

(iv) Wansati u hlantswa **khumbi**.

(v) Wansati u hlantswa **mete**.

Mhaka leyi hi yi kumaka eka swivulwa leswi hileswaku, riendli -*hlantswa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Eka xikombiso xa 8(i) wansati hi yena a humelerisaka nghingiriko wo basisa hi ndlela yo hlantswa swiambalo. Michumu yo tala leyi nga hanyiki yi nga basisiwa hi munhu. Swikombiso swa 8(i)-(v) swi komba swinene leswaku riendli -*hlantswa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na swilo leswi nga hanyiki. Hi vuswikoti lebyi wansati a nga na byona a nga basisa swiambalo eka 8(i), mpahla eka 8(ii), movha eka 8(iii), khumbi eka 8(iv) na mete eka 8(v). Xikombiso xa 8 xi hi yi

nyika nhlamuselo ya leswaku riendli *-hlantswa* ra swi kota ku tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga wansati loyi a hanyaka ku boxa mhaka yo twala.

3.2.3 Riendli *-byewula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli *-byewula* ri kongomisa eka ku susa misisi kumbe voya enhlokweni kumbe enhlongeni ya nchumu lowu hanyaka kumbe lowu feke. Marhanele na Bila (2016:64) va hlamusela *ku byewula* leswaku i *ku tsemeta misisi hinkwayo enhlokweni hi ku tithisa xikaringana*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 9 (i) **Mukhegula** u byewula n'wana.
- (ii) ***Mfenhe** yi byewula n'wana.
- (iii) ***Mbuti** yi byewula n'wana.
- (iv) ***Huku** yi byewula n'wana.
- (v) ***Mpfuvu** yi byewula n'wana.

Loko hi xiya eka swivulwa leswi longoloxiweke laha henhla, riendli *-byewula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na le ka xikombiso xa 9(i). Nhlokomhaka eka xikombiso xa 9(i) i mukhegula loyi a byewulaka n'wana, ntirho lowu kotekaka ku endliwa hi munhu wa xiyimo xo fana na xa yena. Hikwalaho ka vuswikoti bya mukhegula byo kota ku byewula, xikombiso xa 9(i) xi tiyisisa leswaku nhlokomhaka loko yi ri munhu ya swi kota ku humelerisa nghingiriko wo byewula. Hi marito man'wana, swi tolovelekile leswaku munhu ku va yena loyi a byewulaka un'wana. Mukhegula eka xikombiso lexi ku va ku ri yena hi yexe a byewulaka n'wana, hambu ku nga langutiwanga nchumu lowu a wu tirhisaka ku byewula hi wona. Hi vuswikoti bya mfenhe bya ntumbuluko wa le nhoveni yi tiveka yi nga swikoti ku byewula ku fana na le ka xikombiso xa 9(ii). Hi marito man'wana, nhlamuselo ya xikombiso lexi a yi tolovelekangi. Xikombiso xa 9(iii) a xi amukeleki hikuva mbuti a yi na vuswikoti byo byewula n'wana na hambiloko yo dyondzisiwa ku endla tano. Hi marito man'wana, mbuti yi hava mavoko yo kota ku khoma xikaringana yi byewula. Huku na mpfuvu na swona swi tiveka swi nga swi koti ku byewula.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

10(i) **Xikaringana** xi byewula n'wana.

(ii) ?**Xikero** xi byewula n'wana.

(iii) ?**Bodhlela** ri byewula n'wana.

(iv) ***Murhi** wu byewula n'wana.

(v) ***Xifaki** xi byewula n'wana.

Swivulwa leswi swi hi boxela leswaku riendli -*byewula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga swilo leswi nga hanyiki. Nhlokomhaka ku va ku ri xitirhisiwa xo karhi lexi humelerisaka nghingiriko wo byewula. Xitirhisiwa xa kona loko xi ri xoxe xi nge koti ku tirha ntirho lowu boxiwaka hi riendli. Xikaringana eka 10(i) ku kongomisiwa eka nchumu lowu nga endliwa hi ndlela ya ku va wu tirhiseka ku susa misisi kumbe voya bya munhu emirini.

Xikombiso xa 10(i) xi hi boxela leswaku xikaringana tanihi nhlokomhaka xa swi kota ku tirhisiwa ku humelerisa nhlamuselo yo byewula. Xikaringana eka 10(i), hikwalaho ka vukarhi bya xona byo karihela ku tsemeta misisi hinkwayo, xa swi kota ku byewula. Xikombiso xa 10(i) xi andlala leswaku xikaringana xi nga swi kota ku tirha ntirho wo byewula, kambe xo fanekela ku tirhisiwa hi munhu.

Xikombiso xa 10(ii) a xi swi koti ku boxa mhaka yo twala hi tlhelo ro byewula. Xikero, nahambi ku ri lexo tsemeta misisi hinkwayo yi languteka ingaku yi lo byewuriwa, a xi vuriwi leswaku xa byewula, kambe xo kera. Bodhlela eka xikombiso xa 10(iii) ra swi kota ku byewula, ko va ku khombo ra kona hileswaku ri nga vavisa nhlonge ya munhu loko ri nga tirhisiwi hi vukheta. A swi tolovelekanga leswaku vanhu va ri tirhisa ku byewula misisi, kambe hi makarihele ya rona, ra byewula naswona ri ni khombo. Swikombiso swa 10(iv)-(v) swona swi humelerisa nhlamuselo ya leswaku riendli - *byewula* a ri swi koti ku boxa mhaka yo amukeleka loko nhlokomhaka ko va murhi kumbe xifaki. Murhi hi xivumbeko xa wona, xikan'we ni xifaki a swi nge koti ku byewula n'wana misisi.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

11(i) Wansati u byewula **mufana**.

- (ii) *Wansati u byewula **nyimpfu**.
- (iii) *Wansati u byewula **nguluve**.
- (iv) *Wansati u byewula **mfutsu**.
- (v) *Wansati u byewula **xivungu**.

Eka swivulwa leswi hi kuma leswaku riendli -*byewula* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Xikombiso xa 11(i) xi kongomisa eka ku va wansati a ri eku byewuleni ka misisi kumbe voya swa mufana. Nchumu wo hanya lowu vaka wu ri eku byewuriweni i mufana. Loko swi ta eka swikombiso swa 11(ii)-(v), a swi koteki leswaku riendli - *byewula* ri tirha na xiendliwa lexi ku nga nchumu lowu hanyaka loko nchumu wa kona ku nga ri munhu. Nyimpfu a yi byewuriwi, yo keriswa; loko nguluve yi karapiwa kunene, kasi mfutsu ro tsemiwa. Hi marito man'wana, xikaringana loko xi tirhisiwa eka munhu xi humelerisa nghingiriko wo byewula, kambe eka swiharhi hi yin'wana nhlamuselo. Xivungu na xona eka 11(v) xi nge humelerisi nhlamuselo yo byewula hikuva a xi byevuriwi.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 12(i) Wanuna u byewula **voya**.
- (ii) Wanuna u byewula **malebv**.
- (iii) Wanuna u byewula **misisi**.
- (iv) Wanuna u byewula **ringhala**.
- (v) *Wanuna u byewula **pala**.

Loko hi xiya eka swivulwa leswi hi kuma leswaku riendli -*byewula* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala hambu ri tirha na tiagumente ta xiendliwa leti ku nga michumu leyi nga hanyiki. Xikombiso xa 12(i) xi hi boxela leswaku wanuna u byewula voya. Xikombiso xa 12(i) xi nga ha tirhisiwa eka masusele ya voya bya nyimpfu. Xikombiso xa 12(ii) xona xi boxa leswaku malebv ku va ku ri wona hi woxe ma byevuriwaka tanihi xisusiwa hambiloko ku nga langutiwangi ndhawu leyi ma susiwaka eka yona. Xikombiso xa 12(ii) xa fana na swa 12(iii)-(iv). Malebv, misisi na ringhala hambiloko swi nga hanyi, swa byewuleka. Xikombiso xa 12(v) xona xi hambanile na swikombiso

leswin'wana. Xikombiso xa 12(v) xi hi humelerisa nhlamuselo ya leswaku riendli - *byewula* a ri swi koti ku humelerisa nhlamuselo yo twala loko ri tirha na xiendliwa xo ka xi nga hanyi tanihi pala. Loko pala a yo va na voya, misisi kumbe malebvu, kumbe na yona a yi ta byewuleka.

3.2.4 Riendli -karapa ni matirhelo ya rona eswivulweni

Riendli -*karapa* ri kongomisa eka ku susa voya bya xiharhi xo fana na nguluve. Mhaka leyi yi andlariwa hi Marhanele na Bila (2016:191) leswaku *ku karapa i ku hala kumbe ku khwaya voya edzobyeni ra xifuwo*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 13(i) **Jaha** ri karapa nguluve.
- (ii) ***Homu** yi karapa nguluve.
- (iii) ***Mhala** yi karapa nguluve.
- (iv) ***Nkorho** wu karapa nguluve.
- (v) ***Nyarhi** yi karapa nguluve.

Hi ku tirhisa swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*karapa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na xikombiso xa 13(i). Nhlokomhaka eka xikombiso xa 13(i) ku va ku ri jaha leri nga ku karapeni ka nguluve hi roxe. Hikwalaho ka vuswikoti bya jaha byo kota ku khoma xikaringana ri karapa nguluve, xikombiso xa 13(i) xi humesela kahle nhlamuselo yo twala yo karapa. Hi marito man'wana, swa tiveka leswaku munhu hi yena loyi a kotaka ku karapa. Eka xikombiso xa 13(i) jaha ku va ku ri yena loyi a karapaka ku nga langutiwangi nchumu lowu a wu tirhisaka ku karapa. Xikombiso xa 13(i) xa hambana na swikombiso swa 13(ii)-(v). Xikombiso xa 13(ii) a xi amukeleki hikuva homu swa tiveka leswaku yi hava vuswikoti byo karapa. Homu yi nge swi koti ku khoma nchumu wo karapa hi wona kutani yi karapa swin'wana. Hi marito man'wana, homu yi hava mavoko yo khoma xo karapa hi xona. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa 13(iii)-(v). Mhala, nkorho na nyarhi na swona a swi swikoti ku karapa nguluve.

(b) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 14(i) **Xikaringana** xi karapa nguluve.
- (ii) ***Xitulu** xi karapa nguluve.
- (iii) ***Barha** yi karapa nguluve.
- (iv) ***Munga** wu karapa nguluve.
- (v) ***Xikosi** xi karapa nguluve.

Hi ku tirhisa swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-karapa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Nhlokomhaka ku va ku ri xitirhisiwa xo karhi lexi humelerisaka nghingiriko wo karapa. Xitirhisiwa xa kona loko xi ri xoxe xi nge koti ku tirha ntirho lowu boxiwaka hi riendli, hikwalaho xi lava mpfuneto. Xikombiso xa 14(i) xi boxa leswaku xikaringana tanihi nhlokomhaka, xa swi kota ku tirhisiwa ku humelerisa nhlamuselo yo karapa. Swikombiso swa 14(ii)-(v) swona swi hambanile hi nhlamuselo na xikombiso xa 14(i). Xitulu, barha, munga na xikosi a swi swi koti ku karapa.

Mhaka leyi vangelaka leswaku swi nga swi koti ku karapa hileswi swi nga riki na vukarhi byo susa voya eka nguluve. Hi marito man'wana, xikombiso xa 14 xi yi nyika nhlamuselo ya leswaku riendli *-karapa* ra swi kota ku tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi nga nchumu lowu nga hanyiki, kambe wu fanekele ku va xitirhisiwa lexi kotaka ku endla tano. Nchumu wa kona wu fanekele ku va wu kota ku tirhiseka hi ndlela leyi humelerisaka nhlamuselo ya riendli ro basisa *-karapa*.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 15(i) Mufana u karapa **nguluve**.
- (ii) *Mufana u karapa **homu**.
- (iii) *Mufana u karapa **mhunti**.
- (iv) *Mufana u karapa **nkwahle**.
- (v) *Mufana u karapa **xinyenyana**.

Eka swivulwa leswi, riendli *-karapa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Xikombiso xa 15(i) xi

kongomisa eka ku va mufana a ri eku humeleriseni ka nhlamuselo ya riendli -*karapa* hambileswi xi nga kombisiki nchumu lowu tirhisiwaka ku karapa nguluve. Nguluve yi nga karapiwa hi mufana. Xikombiso xa 15(ii) xa hambana na xikombiso xa 15(i) hikuva homu a yi karapiwi, kambe yo yevuriwa. Loko mufana o teka xikaringana a tirha ntirho wo fana na wa le ka nguluve, a swi vuli leswaku u ta va a ri ku karapeni ka homu, ku tiveka leswaku homu a yi karapiwi, hambiloko maendlelo mo susa voya ma fana. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 15(iii) xa mhunti. Nkwahle eka 15(iv) na xinyenyani eka 15(v) na swona a swi karapiwi hikuva swi hava voya, kambe swi na tinsiva. Tinsiva ta xinyenyani a to karapiwa, kambe to hluviwa.

(d) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

16(i) ?Mufana u karapa **maqina**.

(ii) ?Mufana u karapa **ncila**.

(iii) ?Mufana u karapa **nhloko**.

(iv) *Mufana u karapa **wachi**.

(v) *Mufana u karapa **phayiphi**.

Loko hi xiya eka swivulwa leswi, riendli -*karapa* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala hambu ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 16(i) xi hi boxela leswaku maqina ma nga karapiwa hi mufana. Xikombiso lexi xi vakeriwile xivutiso hikuva maqina lama karapiwaka a ma boxiwanga leswaku i ma yini. Swiharhi swo tala swo fana na mpfuvu, ndlopfu, ngwenya na swin'wana swi na wona maqina.

A hi maqina ma swiharhi hinkwaswo lama karapiwaka. Maqina yo fana na ya mpfuvu, ndlopfu na ngwenya lama hlamuseriwaka laha ehenhla a ma karapiwi, kambe mo yevuriwa no hariwa. I maqina ma nguluve lama karapiwaka. Hi marito man'wana, i maqina ma nguluve lama karapiwaka hambiloko matirhelo ya kona ma fana na le ka swiharhi swin'wana leswi nga na maqina.

Maqina ma swiharhi leswin'wana swi tolovelekile leswaku swo hariwa, ku nga ri ku karapiwa. Mufana a nga tlhela a karapa ncila eka 16(ii) na nhloko eka 16(iii) swa nguluve. Swikombiso swo fana na swa 16(iv) na 16(v) swa wachi na phayiphi, a swi

twali. Hi marito man'wana, riendli *-karapa* a ri swi koti ku tirha na agumente ya xiendliwa leyi nga nchumu lowu nga hanyiki wo fana na wachi na phayiphi.

3.2.5 Riendli -koropa ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli *-koropa* ri kongomisa eka ku basisa ndhawu yo karhi leswaku yi suka thyaka leri yi nga na rona hi mati na swin'wana switirhisiwa swo koropa. Marhanele na Bila (2016:229) va hlamusela *ku koropa* leswaku i *ku basisa*, *ku kuha thyaka endyangu*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 17(i) **Manana** u koropa khixi.
- (ii) **Mfenhe** yi koropa khixi.
- (iii) **Mbhongolo** yi koropa khixi.
- (iv) **Sekwa** ri koropa khixi.
- (v) **Belengu** yi koropa khixi.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-koropa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na le ka xikombiso xa 17(i). Nhlokomhaka eka xikombiso xa 17(i) ku va ku ri munhu. Hikwalaho ka vuswikoti bya manana byo kota ku khoma xikoropo a koropa, xikombiso xa 17(i) xi humesela kahle nghingiriko wo koropa. Hi marito man'wana, swi koteka kahle leswaku ndhawu yo fana na khixi yi koropiwa hi munhu wo tanihi manana. Xikombiso xa 17(i) xi boxa leswaku manana hi yena hi yexe loyi a tirhaka ntirho wo koropa, ku nga langutiwangi nchumu lowu a wu tirhisaka ku koropa.

A swi na mhaka leswaku ku koropiwa khixi hinkwaro, kambe ndhawu laha ku humelerisiwaka nghingiriko wolowo ku fanekela ku va ekhixini. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 17(ii); loko mfenhe yo dyondzisiwa ku khoma xikoropo yi koropa ekhixini, hi nga vula leswaku *mfenhe yi koropa khixi*. Swikombiso swa 17(i) na 17(ii) swa hambana na swikombiso swa 17(iii)-(v). Xikombiso xa 17(iii) a xi amukeleki hikuva mbhongolo a yi na vuswikoti byo khoma xikoropo yi koropa. Hi marito man'wana, mbhongolo yi hava mavoko yo khoma xo koropa hi xona naswona na le khixini a swi

tolovelekanga leswaku yi nga tirha ntirho wolowo kona. Sekwa eka xikombiso xa 17(iv) na belengu eka 17(v) na swona swi tiveka swi nga swi koti ku koropa.

(b) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

18(i) **Lerhi** ri koropa khixi.

(ii) **Mopo** wu koropa khixi.

(iii) **Xiponci** xi koropa khixi.

(iv) **Sokisi** ri koropa khixi.

(v) **Xikipa** ri koropa khixi.

Swivulwa leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku riendli -*koropa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na tiagumente ta nhlokomhaka leti ku nga michumu leyi nga hanyiki. Nhlokomhaka ku va ku ri xitirhisiwa xo karhi lexi humelerisaka nghingiriko wo koropa. Xikombiso xa 18 xi hi kombisa leswaku tiagumente ta nhlokomhaka to tanihi lerhi eka 18(i), mopo eka 18(ii), xiponci eka 18(iii), sokisi eka 18(iv) na xikipa eka 18(v) ta swi kota ku tirhisiwa ku koropa. Loko munhu o teka lerhi a ri peta ematini a sungula ku basisa khixi hi rona, swi vuriwa ku koropa. Xiponci, sokisi, kun'we na xikipa na swona swa tirhiseka ku koropa. Mhaka yikulu hileswaku michumu leyi yo fanekele ku tsakamisiwa hi mati leswaku yi ta humelerisa nghingiriko wo koropa. Handle ka mati, michumu leyi yi nge swi koti ku koropa. Loko tiagumente ta nhlokomhaka ya xikombiso xa 18 to tirhisiwa handle ko tsakamisiwa hi xihalaki xo fana na mati, ti tava ti nga ha ri eku koropeni, kambe ti tava ti ri ku tirheni ka wun'wani ntirho. Xikombiso xa 18 xi hi nyika nhlamuselo ya leswaku riendli -*koropa* ra swi kota ku tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi nga nchumu lowu nga hanyiki kambe wu ri xitirhisiwa. Nchumu wa kona wu fanekele ku va wu tsakamile leswaku wu ta tirhiseka ku koropa.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

19(i) *Hahani u koropa **n'wana**.

(ii) *Hahani u koropa **mufundhisi**.

(iii) *Hahani u koropa **xigulani**.

(iv) *Hahani u koropa **koti**.

(v) *Hahani u koropa **rikatla**.

Loko hi xiyayiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*koropa* a ri swi koti ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na tiagumente ta xiendliwa leti nga vaka nchumu lowu hanyaka. Xikombiso xa 19 xi hi komba leswaku michumu yo hanya a yi koropeki. N'wana eka xikombiso xa 19(i) a nga koropeki, kambe a nga suriwa kumbe ku hlambisiwa. Loko ko tekiwa lapi ri tsakamisiwa ku endliwa nghingiriko wo koropa eka munhu, a swi koteki leswaku hi ku munhu wa koropiwa. Munhu o hlambisiwa kumbe ku suriwa. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa 19(ii)-(iii), Mufundhisi na xigulani tanihleswi ku nga vanhu a swi koropiwi, swo hlambisiwa kumbe ku suriwa. Koti na rona eka xikombiso xa 19(iv) a ri koropeki. Loko ko tekiwa nchumu wo koropa ku endliwa nghingiriko wo koropa ehenhla ka koti kumbe rikatla tanihi le ka xikombiso xa 19(v), a hi nge vuli leswaku swo koropiwa.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

20(i) Hahani u koropa **vhengele**.

(ii) Hahani u koropa **kamara**.

(iii) Hahani u koropa **holo**.

(iv) Hahani u koropa **hofisi**.

(v) Hahani u koropa **kereke**.

Hi ku xiya swivulwa leswi longoloxiweke hi kuma leswaku riendli -*koropa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Nchumu lowu kumekaka wu ri karhi wu koropiwa hilowu wu nga riki na vutomi. Xikombiso xa 20(i) xi hi boxela leswaku mhaka yo koropa ya endleka eka michumu leyi nga hanyiki. Vhengele eka 20(i) ra koropeka ntsena loko ku nga ri lero sindziwa kunene ehansi, kambe ku ri lero semendheriwa. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa 20(ii)-(v) swa kamara, holo, hofisi na kereke, leswi ku nga michumu leyi nga toloveleka leswaku yo koropiwa. Riendli -*koropa* ra pfumela ku tirha na agumente ya xiendliwa hi ndlela yo basisa.

3.3 Maendli lama vulavulaka hi ku sula lama ma nga kombiki xitirhisiwa tanihi hi xisusi, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi

3.3.1 Riendli -chukucha ni matirhelo ya rona eswivulweni

Riendli -*chukucha* ri kongomisa eka ku sula nchumu wo karhi endhawini yo karhi hi xikongomelo xa ku susa leswi nga eka wona. Ku chukucha ku endleka ngopfu eka michumu yo fana na xitsalelo loko ku tsariwile hi choko, kutani munhu a teka xichukucho a sula marito exitsalelweni, leswi a swi tsariwile swi suka.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

21(i) **Mudyondzi** u chukucha xitsalelo.

(ii) **?Mfenhe** yi chukucha xitsalelo.

(iii) ***Mbuti** yi chukucha xitsalelo.

(iv) ***Huku** yi chukucha xitsalelo.

(v) ***Mpfuvu** yi chukucha xitsalelo.

Eka swivulwa leswi kombisiweke, hi kuma leswaku riendli -*chukucha* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na xikombiso xa 21(i). Nhlokomhaka eka xikombiso xa 21(i) ku va ku ri mudyondzi loyi a humelerisaka nghingiriko wo sula hi ndlela yo chukucha. Hikwalaho ka vuswikoti bya mudyondzi byo kota ku khoma xo chukucha xitsalelo, xikombiso xa 21(i) xi hlamusela kahle nghingiriko wo chukucha. Hi marito man'wana, swi tolovelekile leswaku munhu ku va yena loyi a chukuchaka xitsalelo. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 21(ii); loko mfenhe yo dyondzisiwa ku khoma xichukucho yi chukucha xitsalelo hi nga vula leswaku *mfenhe yi chukucha xitsalelo*.

Swikombiso swa 21(i) na 21(ii) swa hambana na swikombiso swa 21(iii)-(v). Xikombiso xa 21(iii) a xi amukeleki hikuva mbuti yi nge swi koti ku khoma xichukucho yi chukucha xitsalelo. Hi marito man'wana, mbuti yi hava mavoko yo khoma xo chukucha naswona na le xitsalelweni a swi koteki leswaku yi nga tirha ntirho wolowo. Huku eka xikombiso xa 21(iv) na mpfundla eka 21(v) naswona swi tiveka swi nga swi koti ku chukucha xitsalelo. Mhaka yikulu hileswaku xikombiso xa 21 xi boxa nhlamuselo ya leswaku

riendli -*chukucha* ri amukeleka loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka tanihi munhu.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

22(i) **Xichukucho** xi chukucha xitsalelo.

(ii) ***Xinari** xi chukucha xitsalelo.

(iii) ***Bavhu** ri chukucha xitsalelo.

(iv) ***Tafula** ri chukucha xitsalelo.

(v) ***Xikhiya** xi chukucha xitsalelo.

Loko hi xiya eka swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*chukucha* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na tiagumente ta nhlokomhaka leti ku nga michumu leyi nga hanyiki. Nhlokomhaka ku va ku ri xitirhisiwa xo karhi lexi humelerisaka nghingiriko wo chukucha. Xitirhisiwa xa kona loko xi ri xoxe a xi swi koti ku tirha ntirho lowu boxiwaka hi riendli hikuva xi lava mpfuneto. Xikombiso xa 22(i) xi hi boxela leswaku xichukucho tanihi nhlokomhaka xa swi kota ku tirhisiwa ku humelerisa nhlamuselo yo chukucha. Xichukucho xi kota ntsena ku basisa xitsalelo loko xi tirhisiwa hi nchumu wun'wana wo tanihi munhu. Xikombiso xa 22(ii) xona xi hi kombisa leswaku agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga xinari a yi swi koti ku boxa mhaka yo amukeleka tanihileswi hi xivumbeko xa xona xinari xi nga swi kotiki ku chukucha. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa 22(iii)-(v) laha bavhu, tafula na xikhiya swi nga ka swi nga wu tirhi ntirho wolowo. Bavhu hambu ho swi lava kanjhani ri nge swi koti ku chukucha, xikan'we ni tafula na xikhiya. Eka swikombiso swa 22, i xichukucho ntsena lexi nga kotaka ku humelerisa nghingiriko wo chukucha xitsalelo.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

23(i) *Wansati u chukucha **nhlampfi**.

(ii) *Wansati u chukucha **nyimpfu**.

(iii) *Wansati u chukucha **mpfundla**.

(iv) *Wansati u chukucha **xivungu**.

(v) ?Wansati u chukucha **mfutsu**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*chukucha* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka, kambe ehansi ka xipimelo xo karhi. Xikombiso xa 23(i) xi nga twakala ongeti xa amukeleka hi nkholuko wa xona wa marito, kambe hi ntiyiso hileswaku a xi boxi mhaka yo twala. Nhlampfi eka xikombiso xa 23(i) a yi chukuchiwi, kambe yo hariwa magwarhu kumbe ku suriwa. Ndlela ya masulele ma wona mati kumbe swin'wana a yi vuriwi ku chukucha.

Ku hava leswi nga chukuchiwaka eka nhlampfi. Magwarhu ma nhlampfi mo hariwa. Mhaka leyi yi tano na le ka nyimpfu eka xikombiso xa 23(ii) leyi pfumalaka nchumu wo chukucheka. Nchumu lowu chukuchiwaka wu fanekele ku susa swo karhi swi nga ha vonaki swi nyamalala. Swikombiso swa 23(iii)-(iv) swona swi tiyisisa leswaku mpfundla na xivungu tanihi michumu leyi hanyaka na swona a swi chukucheki.

Xikombiso xa 23(v) xona xi na xivumbeko xo hambananyana na swikombiso leswin'wana. Mfutsu hi ntumbuluko wa rona ri hava laha hi nga ri chukuchaka kona loko ho hlanguana na rona, kambe loko ro tsariwa swo karhi exikhambeni xa rona hi nsiti kumbe choko ri tlhela ri suriwa swona hi xichukucho, hi nga vula leswaku ra chukucheka. Hi marito ma'nwana, xikhamba xa mfutsu xa pfumela leswaku eka xiyimo xo karhi mfutsu ri chukucheka. Mfutsu ri chukucheka hi ku landza xipimelo xo karhi.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

24(i) Wansati u chukucha **xitsalelo**.

(ii) Wansati u chukucha **guva**.

(iii) Wansati u chukucha **movha**.

(iv) Wansati u chukucha **khumbi**.

(v) Wansati u chukucha **rivala**.

Mhaka leyi hi yi kumaka eka swivulwa leswi nyikiweke hileswaku riendli -*chukucha* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na tiagumente ta xiendliwa leti nga va ka nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 24(i) xi hi boxela leswaku xitsalelo tanihi agumente ya xiendliwa yi humelerisa erivaleni nghingiriko wa riendli -*chukucha*.

Swi tolovelekile leswaku xitsalelo xi chukuchiwa, ngopfu eswikolweni. Xikombiso xa 24(ii) na xona xi kombisa leswaku hambu guva ra chukucheka loko ro va ri tsaleriwile swo karhi hi nchumu wo fana na choko, leswi tiyisisaka leswaku agumente ya xiendliwa ya humelerisa nhlamuselo ya riendli -*chukucha* erivaleni. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa 24(iii)-(v). Movha loko wo va wu tsalatsariwile hi choko wu nga chukucheka marito ma kona hi xichukucho. Hambu ku ri khumbi, na rona ra chukucheka marito ma choko, kala kumbe swin'wana leswi kotaka ku tsala, kambe swi suleka hi xichukucho. Rivala na rona eka 24(v) ra chukucheka, kambe lero semendheriwa.

3.3.2 Riendli -rhaba ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli -*rhaba* ri kongomisa eka ku sula swo karhi endhawini yo karhi hi xo rhaba leswaku swi suka. Nchumu lowu rhabiwaka wu fanekele ku va wu nga ha vonaki laha a wu ri kona loko nghingiriko wo rhaba wu tava wu endliwile. Marhanele na Bila (2016:569) va hlamusela leswaku *ku rhaba i ku sula kumbe ku thunya*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

25(i) **Mufana** u rhaba xifaniso.

(ii) ***Mhiri** yi rhaba xifaniso.

(iii) ***Mhala** yi rhaba xifaniso.

(iv) ***Xinyenyana** xi rhaba xifaniso.

(v) ***Njiya** yi rhaba xifaniso.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*rhaba* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na le ka xikombiso xa 25(i). Nhlokomhaka eka xikombiso lexi ku va ku ri mufana loyi a tirhisaka xo karhi ku humelerisa nghingiriko wo rhaba xifaniso. Hikwalaho ka vuswikoti bya mufana byo kota ku khoma rhaba kumbe rhekerhe, a nga xi rhaba xifaniso endhawini yo fana na buku. Xikombiso xa 25(i) xi humesela kahle nghingiriko wo rhaba leswaku wa koteka naswona swi tolovelekile. Hi marito man'wana, swi tolovelekile leswaku munhu ku va yena loyi a rhabaka nchumu wo fana na xifaniso. Eka xikombiso xa 25(i)

mufana u rhaba xifaniso ku nga langutiwanga nchumu lowu a wu tirhisaka ku rhaba hi wona. Hambiloko mufana swi nga tiveki leswaku u rhaba xifaniso hinkwaxo kumbe xiphemu ko karhi, mhaka hi leswaku mufana a nga swi kota ku rhaba xifaniso hi vuswikoti bya yena. Michumu yo fana na mhiri eka xikombiso xa 25(ii) a yi swi koti ku khoma rhaba yi rhaba, swi nga leswi a xi amukeleki. Xikombiso xa 25(iii) na xona a xi amukeleki hikuva mhala yi nge swi koti ku khoma xo rhaba yi rhaba xifaniso hambi yo dyondzisiwa ka njhani. Hi marito man'wana mhala yi hava mavoko mo khoma xo rhaba hi xona. Xinyenyana eka xikombiso xa 25(iv) na njiya eka 25(v) na swona swi tiveka swi nga swi koti ku rhaba.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

26(i) **Rhaba** yi rhaba xifaniso.

(ii) **Rhekerhe** yi rhaba xifaniso.

(iii) ***Xiponci** xi rhaba xifaniso.

(iv) ***Xitulu** xi rhaba xifaniso.

(v) ***Makamba** ma rhaba xifaniso.

Eka swivulwa leswi nga hi kuma leswaku riendli -*rhaba* ra swi kota na ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Nhlokomhaka ku va ku ri xitirhisiwa xo karhi lexi humelerisaka nghingiriko wo rhaba. Xitirhisiwa xa kona loko xi ri xoxe xi nge swi koti ku tirha ntirho lowu boxiwaka hi riendli. Xikombiso xa 26(i) xi hi kombisa leswaku rhaba tanihi nhlokomhaka ya swi kota ku tirhisiwa ku humelerisa nhlamuselo yo rhaba. Rhaba yi kota ntsena ku rhaba loko yi tirhisiwa hi nchumu wun'wana wo tanihi munhu. Rhekerhe eka 26(ii) na yona hambiloko yi hambanile na rhaba hi xivumbeko xa yona, swa koteka leswaku yi tirhisiwa ku rhaba xifaniso. Xikombiso xa 26(iii) xona xi boxa leswaku xiponci xi nge tirhi tanihi agumente ya nhlokomhaka ku humelerisa nhlamuselo yo rhaba. Xiponci i nchumu lowu nga ni vufotofoto byo vevuka lowu nga swi kotiki ku rhaba nchumu wo fana na xifaniso, kambe wo sula kunene. Xitulu eka xikombiso xa 26(iv) na makamba eka 26(v) na swona a swi swi koti ku humelerisa nhlamuselo yo rhaba xifaniso erivaleni. Xiponci, xitulu na makamba a swi swi koti ku rhaba xifaniso tanihi leswi swi nga vumberiwangiki ku endla tano.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 27(i) *Nhwana u rhaba **manana**.
- (ii) *Nhwana u rhaba **chela**.
- (iii) *Nhwana u rhaba **risokoti**.
- (iv) *Nhwana u rhaba **nghala**.
- (v) ?Nhwana u rhaba **xibodze**.

Loko hi xiyayiya eka swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*rhaba* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka, kambe ehansi ka xipimelo xo karhi. Loko ku rhabiwa nchumu wo hanya ku fanekele ku susiwa leswi a swi vonaka eka wona swi nga se rhabiwa. Eka xikombiso xa 27(i), muyingiseri a nga teriwa hi miehleketo ya leswaku manana u le ku rhabiweni ka mimpfembeti, leswi khumbaka vutshunguri. Nhlamuselo ya rhaba leyi hi xiyayiyaka yona hi leyi humelerisaka nghingiriko wo susa swo karhi leswi tsariweke kun'wani swi nga ha vonaki ku fana na le phepheni.

Loko ko tsalatsariwa manana hi swo karhi, loko swi susiwa a swi tolovelekanga leswaku hi ku swo rhabiwa, kambe hi ri swo suriwa. Xikombiso xa 27(i) xi tirha ku fana na swikombiso swa 27(ii)-(iv) leswi na swona swi nga swi kotiki ku boxa mhaka yo twala loko riendli -*rhaba* ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka.

Chela, risokoti na nghala a swi nge rhabiwi swo karhi eka swona hikwalaho ka xivumbeko xa nhlonge ya swona. Hi marito man'wana, riendli -*rhaba* a ri tirhiseki eka michumu yo hanya ku fana na chela, risokoti na nghala loko ku lava ku susiwa swo karhi eka swona hi ndlela yo rhaba. Ku rhaba swi khumba switirhisiwa swo fana na rhaba kumbe rhekerhe. Xikombiso xa 27(v) xona xi hambanile na swikombiso leswin'wana. Loko ko tekiwa penisele yi tsalatsala xikhamba xa xibodze, endzhaku ko tsala ku tekiwa rhaba ku rhabiwa leswi a swi tsariwile, hi nga vula leswaku *xibodze xi rhabiwile marito*. Hi marito man'wana, nchumu wo hanya lowu rhabekaka hi lowu tsalekaka emirini wa wona naswona leswi tsariweke swi suseka hi rhaba.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 28(i) Nhwana u rhaba **marito**.
- (ii) Nhwana u rhaba **tinhlayo**.
- (iii) Nhwana u rhaba **mepe**.
- (iv) Nhwana u rhaba **girafu**.
- (v) Nhwana u rhaba **xifaniso**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga eka 28 laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*rhaba* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na tiagumente ta xiendliwa leti ku nga michumu leyi nga hanyiki. Nhlokomhaka ku va ku ri nchumu lowu nga na vuswikoti byo kota ku tirhisa rhaba ku rhaba swo karhi endhawini yo karhi. Nhwana a nga yi teka rhaba a rhaba michumu yo fana na marito eka 28(i), tinhlayo eka 28(ii), mepe eka 28(iii), girafu eka 28(iv) na xifaniso eka 28(v). Michumu leyi yi nga kumeka yi nga ha vonaki loko nhwana o yi rhaba hi rhekerhe kumbe rhaba.

3.3.3 Riendli -*thunya* ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli -*thunya* ri kongomisa eka ku sula swo karhi endhawini yo karhi hi nchumu wun'wana, ku fana na nkondzo loko wu thunya tsheretshere. Nchumu lowu thunyiwaka wu kumeka wu nga ha vonaki. Marhanele na Bila (2016:659) va boxa leswaku *thunya* i *ku onha leswi tsariweke kumbe leswi akiweke, ku bundzumuxa, kumbe ku chukucha*. Thunya na rhaba swi twakala swi fana, kambe swi hambanyiwa hi switirhisiwa swa swona ku humelerisa nhlamuselo ya rito.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 29(i) **Kokwana** u thunya tsheretshere.
- (ii) **Homu** yi thunya tsheretshere.
- (iii) **Mbhongolo** yi thunya tsheretshere.
- (iv) **Mbuti** yi thunya tsheretshere.
- (v) **Mbyana** yi thunya tsheretshere.

Swivulwa leswi andlariweke swi boxa leswaku riendli -*thunya* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Hi marito man'wana, michumu yin'wana leyi hanyaka ya swi kota ku thunya tsheretshere. Xikombiso xa 29(i) xi hi komba leswaku kokwana a nga yi thunya tsheretshere. Tsheretshere i ntlangu lowu tlangiwaka ehansi ensaveni lowu tsariwaka kumbe ku dirowiwa hi rimhandzi kumbe xin'wana xo tsala. Loko kokwana o kandziyela tsheretshere kumbe a yi sula hi mavoko yi nga ha vonaki, hi nga vula leswaku u thunya tsheretshere.

Mhaka leyi yi tano na loko homu eka 29(ii) yo kandziyela tsheretshere kumbe ku vumbuluka ehenhla ka yona ku kondza yi nga ha vonaki, yi ta thunyeka. Hi marito man'wana, miri ni mikondzo ya homu swa swi kota ku thunya tsheretshere leyi tsariweke hi xo karhi. Maendlelo ma muxaka lowu ma nga ha kotiwa na hi mbhongolo eka 29(iii), mbuti eka 29(iv) na mbyana eka xikombiso xa 29(v). Xikombiso xa 29 xi tiyisisa leswaku agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka ya swi kota ku boxa mhaka yo twala loko yi tirha na xiendliwa lexi ku nga nchumu lowu nga hanyiki.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

30(i) **Diromu** ri thunya tsheretshere.

(ii) **Nkukulu** wu thunya tsheretshere.

(iii) **Thayere** ri thunya tsheretshere.

(iv) **Xiphundla** yi thunya tsheretshere.

(v) **Barha** yi thunya tsheretshere.

Mhaka leyi kumekaka eka swikombiso leswi hileswaku, riendli -*thunya* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Michumu leyi nga hanyiki leyi nga sulaka tsheretshere yi tele. Swikombiso swa 30(i)-(v) swi tiyisisa leswaku tsheretshere ya thunyeka hi michumu leyi nga hanyiki. Diromu rin'wana ni rin'wana ri nga tirhisiwa ku thunya tsheretshere yi nga ha vonaki loko ro tirhisiwa ku endla tano. Mhaka leyi yi tano na le ka nkukulu, thayere, xiphundla na barha.

Michumu leyi boxiweke laha henhla yi tiyisisa leswaku riendli -*thunya* ra swi kota ku tirha na agumente leyi nhlokomhaka ya yona ku nga nchumu lowu nga hanyiki hi ndlela leyi: xandla loko xo sulasula tsheretshere yi nga ha vonaki, thayere loko ro hundza hi le henhla ka yona, xiphundla loko xo kukurisiwa yona, hambu barha loko yo hundzisiwa hi le henhla ka yona ku kondza yi suleka.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 31(i) *Malume u thunya **homu**.
- (ii) *Malume u thunya **mpfuvu**.
- (iii) *Malume u thunya **xikhovha**.
- (iv) *Malume u thunya **n'wana**.
- (v) *Malume u thunya **huku**.

Loko hi xiya eka swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*thunya* a ri swi koti ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na tiagumente ta xiendliwa leti ku nga michumu leyi hanyaka. Hi marito man'wana, michumu leyi hanyaka a yi thunyeki. Swikombiso swa 31(i)-(v) swi hi kombisa leswaku hi nge thunyi michumu leyi hanyaka. Homu leyi hanyaka hi nga ka hi nga yi thunyi. Loko ko suriwa homu leyi dirowiweke a swi vuli leswaku ku suriwile nchumu wo hanya hikuva xifaniso a xi hanyi. Mhaka leyi yi tano na le ka mpfuvu, xikhovha, n'wana na huku. Nchumu lowu thunyiwaka wu hetelela wu nga ha vonaki loko wu thunyiwile. Hi marito man'wana, nchumu wa kona wa nyamalala wu nga ha vi kona. Munhu a nga ka a nga nyamalali na hambu ho teka nchumu wihi kumbe wihi hi ringeta ku n'wi thunya.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 32(i) Malume u thunya **tsheretshere**.
- (ii) Malume u thunya **xifaniso**.
- (iii) *Malume u thunya **nyuku**.
- (iv) *Malume u thunya **gwadi**.
- (v) *Malume u thunya **rivanti**.

Hi ku xiya swivulwa leswi kombisiweke, hi kuma leswaku riendli -*thunya* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Swikombiso swa 32(i)-(ii) swi hi kombisa leswaku malume a nga swi kota ku thunya michumu yo karhi leyi nga hanyiki. Loko ko tsariwa tsheretshere ensaveni yi tlhela yi thunyiwa hi malume, hi nga vula leswaku malume u thunyile tsheretshere. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 32(ii), xifaniso lexi nga dirowiwaka ehansi kumbe kun'wana xi nga thunyiwa.

Hambiloko ku ri na michumu yin'wana leyi kotaka ku thunyeka tanihi agumente ya xiendliwa lexi ku nga nchumu lowu nga hanyiki, ti kona tiagumente ta swiendliwa swa michumu leyi nga hanyiki leyi nga swi kotiki ku boxa mhaka yo twala loko yi tirha na agumente ya nhlokomhaka ya nchumu lowu hanyaka.

Xikombiso: nyuku eka 32(iii) wu nge thunyeke. Hi hava ndhawu laha hi nga thunyaka kona nyuku. Nyuku wo suriwa ku nga ri ku thunyiwa. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 32(iv) xa gwadi na xa rivanti eka 32(v), a swi thunyeke. Hi marito man'wana, riendli -*thunya* ra swi kota, ri tlhela ri nga swi koti eka swiyimo swin'wana, ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga xiendliwa.

3.3.4 Riendli -*xokola* ni matirhelo ya rona eswivulweni

Marhanele na Bila (2016:893) va hlamusela leswaku *ku xokola* i *ku tsapa nchumu hi rinhi*, *ku hlomulela hi rinhi*, *ku teka swilo leswi nga fikelelekiki kahle hi rinhi kumbe hi nsimbhi*, *ku hlomula nchumu lowu khwekeleke hi ku tirhisa rinhi*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

33(i) **Kokwana** u xokola xikolopfana.

(ii) **Homu** yi xokola xikolopfana.

(iii) **Belengu** yi xokola xikolopfana.

(iv) **Nyarhi** yi xokola xikolopfana.

(v) **Nghala** yi xokola xikolopfana.

Mhaka leyi hi yi kumaka eka swikombiso leswi longoloxiweke laha henhla hileswaku riendli -*xokola* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya

nhlokomhaka ku fana na swikombiso swa 33(i)-(v). Nhlokomhaka eka xikombiso xa 33(i) ku va ku ri kokwana loyi a humelerisaka nhlamuselo ya riendli tanihi nchumu wo hanya. Hikwalaho ka vuswikoti bya kokwana byo kota ku xokola, xikombiso xa 33(i) xi humesela kahle nhlamuselo yo xokola tanihi riendli ro susa.

Hi marito man'wana, swa koteka leswaku munhu a xokola xikolopfana, ku nga ha va hi tintiho. Swikombiso swa 33(ii)-(v) swi nga twakala ongeti a swi koteki leswaku nghingiriko wo xokola wu humelerisiwa hi swona. Homu ya swi kota ku xokola xikolopfana hi ririmi ra yona hambiloko nghingiriko wa kona wu katsa na ku lakatsela. Loko homu yi ri eku tilakatseleni ka xikolopfana xo oma, kutani yi xi humesela ehandle ka nhompfu, yi va yi ri ku tixokoleni.

Maendlelo lama ma koteka na le ka swikombiso swa belengu eka 33(iii), nyarhi eka 33(iv) na nghala eka 33(v). Hi marito man'wana, swikombiso swa 33 swi tiyisisa leswaku riendli -*xokola* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga michumu leyi hanyaka.

(b) Laha ri tirhaka na swilo leswi nga hanyiki

34(i) **Rinhi** ri xokola xikolopfana.

(ii) **Lapi** ri xokola xikolopfana.

(iii) **Xidukwana** xi xokola xikolopfana.

(iv) **Thawula** ri xokola xikolopfana.

(v) **Xikhipa** xi xokola xikolopfana.

Eka swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*xokola* ra swi kota na ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Nhlokomhaka ku va ku ri xitirhisiwa xo karhi lexi humelerisaka nghingiriko wo xokola. Xitirhisiwa xa kona loko xi ri xoxe xi nge swi koti ku tirha ntirho lowu boxiwaka hi riendli handle ka mpfuneto wa swin'wana. Xikombiso xa 34(i) xi kombisa leswaku rinhi ra swi kota ku xokola xikolopfana.

Loko munhu o tlhoma rinhi lerintsongo kahle enhompfini ya yena a humesela xikolopfana ehandle, hi nga vula leswaku nchumu lowu nga xi susa kumbe ku xi xokola i rinhi. Mhaka ya ku xokola xikolopfana yi nga ha koteka na loko ko tirhisiwa lapi tanihi leka xikombiso xa 34(ii), xidukwana eka 34(iii), xithawulani eka 34(iv) na xikhipa eka

xikombiso xa 34(v). Xikombiso xa 34 xi hi kombisa leswaku riendli -*xokola* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ri karhi ri tirha na swilo leswi nga hanyiki.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

35(i) Wansati u xokola **xifufunhunu**.

(ii) *Wansati u xokola **mpfuvu**.

(iii) *Wansati u xokola **xikhovha**.

(iv) *Wansati u xokola **n'wana**.

(v) *Wansati u xokola **huku**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*xokola* ra swi kota naku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi nga nchumu lowu hanyaka. Xikombiso xa 35(i) xi hi kombisa swinene leswaku yi kona michumu yo hanya leyi nga xokoriwaka. Xifufunhunu eka 35(i) xi nga xokoriwa hi nchumu wo hanya wo tanihi wansati loko xo n'wi nghena enhompfini hambu ku ri endleveni. Nghingiriko wolowuyani wo humesa xifufunhunu endleveni kumbe enhompfini wu vuriwa ku xokola. Hakanyingi, michumu leyi hanyaka leyi nga kotiwaka hi munhu ku yi xokola yi katsa michumu leyintsongo hi xivumbeko; ku nga michumu leyi nga tikotletaka ko fana na le nhompfini kumbe endleveni ya munhu kumbe xiharhi. Hambiloko ku ri na michumu leyi hanyaka leyi kotekaka ku xokoriwa; ku na michumu yin'wana leyi hanyaka leyi nga kotekiki ku xokoriwa hi munhu.

Swikombiso swa 35(ii)-(v) swi hi tiyisisela mhaka leyi. Wansati a nga ka a nga swi koti ku xokola mpfuvu, xikhovha, n'wana na huku. Swi tele a nga swi endlaka swo khumba ku susa michumu leyi boxiwaka, kambe ku nga ri hi ndlela yo yi xokola etindhawini to fana na nhompfu kumbe endleveni hikuva a yi nge ringani.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

36(i) Wansati u xokola **rinhi**.

(ii) Wansati u xokola **nyama**.

(iii) *Wansati u xokola **moya**.

(iv) *Wansati u xokola **patu**.

(v) *Wansati u xokola **movha**.

Eka swivulwa leswi kombisiweke hi kuma leswaku riendli -*xokola* ri kumeka ri swi kota ku boxa mhaka yo twala hambu ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi nga nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 36(i) xi hi boxela leswaku rinhi ri nga xokoriwa hi wansati endhawini yo karhi. Rinhi i ximhandzana xa murhi lexi nga swi kotaka ku wela endleveni kumbe enhompfini ya munhu.

Ximhandzana lexi xi nga koteka ku susiwa endleveni hi ndlela yo xi xokola xi humela ehandle. Loko nyama yo khwekela emenweni ya manana ku fana na le ka 36(ii), kutani u teka ximhandzana a yi susa, hi nga vula leswaku wa yi xokola kumbe ku yi gwatla. Hambiloko ku ri na rinhi leri kotekaka ku xokoleka, a hi michumu hinkwayo leyi nga hanyiki leyi nga xokoriwaka.

Swikombiso swo fana na swa 36(iii)-(v) swi hi komba leswaku a swi boxi mhaka yo twala. Moya, patu na movha eka swikombiso leswi nga laha henhla a swi koteki leswaku swi xokoriwa. Hi marito man'wana, a hi tivi ndhawu yin'wana laha hi nga xokolaka kona michumu leyi kombisiweke eka swikombiso leswi. Riendli -*xokola* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi nga va ka nchumu lowu nga hanyiki.

3.3.5 Riendli -*lakatsela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli -*lakatsela* ri kongomisa eka ku sula nchumu wo karhi hi xirho xa munhu lexi ku nga ririmi. Loko munhu a susa swo karhi hi ririmi endhawini yo karhi, ku nga ha va emirini wa yena, swi vuriwa ku lakatsela. Marhanele na Bila (2016:242)va hlamusela leswaku *lakatsela* i ku *nantswa xakudya hi ku siyasiyana*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 37(i) **Mbyana** yi lakatsela tintiho.
- (ii) **N'wana** u lakatsela tintiho.
- (iii) **Mfenhe** yi lakatsela tintiho.
- (iv) **Nkawu** wu lakatsela tintiho.
- (v) **Ximanga** xi lakatsela tintiho.

Hi ku xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-lakatsela* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka ku fana na xikombiso xa 37. Nhlokomhaka eka xikombiso xa 37(i) ku va ku ri nchumu wo hanya lowu tirhisaka xo karhi ku humelerisa nghingiriko wo lakatsela. Hikwalaho ka vuswikoti bya mbyana byo kota ku humesa ririmi ra yona ro lakatsela hi rona, yi nga lakatsela hambu ku ri tintiho ta munhu.

Loko munhu o va ku tlangiseni ka mbyana, kambe a ri na muthotho wa xixevo lexi mbyana yi xi tsakelaka ngopfu etitiwheni ta yena; kutani a yi vitana leswaku yi ta n'wi lakatsela, ya swi kota ku endla tano. Michumu yo hanya leyi kotaka ku lakatsela tintiho yi tele ngopfu. Swikombiso swa 37(i)-(v) swi hi kombisa leswaku riendli lakatsela ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka. Michumu yo fana na n'wana, mfenhe, nkawu na ximanga ya swi kota ku lakatsela tintiho.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

38(i) ***Rinhi** ri lakatsela tintiho.

(ii) ***Lapi** ri lakatsela tintiho.

(iii) ***Xidukwana** xi lakatsela tintiho.

(iv) ***Thawula** ri lakatsela tintiho.

(v) ***Xikipa** xi lakatsela tintiho.

Loko hi xiya eka swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli *-lakatsela* a ri swi koti ku tirha na agumente ya nhlokomhaka ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na nchumu lowu nga hanyiki ku fana na rinhi eka xikombiso xa 38(i). Nchumu wo fana na lapi eka xikombiso xa 38(ii) a wu swi koti ku humelerisa nhlamuselo ya lakatsela. Hi marito man'wana, lapi ri hava vuswikoti byo lakatsela tintiho. Loko lapi ri tirhisiwa ku sula tintiho a swi boxi leswaku i ku lakatsela. Mhaka leyi yi va tano na le ka swikombiso swa 38(iii)-(v) laha xidukwana, thawula na xikipa swi nga riki na byona vuswikoti byo lakatsela.

Hi marito man'wana, michumu hinkwayo leyi nga hanyiki a yi swi koti ku humelerisa nhlamuselo yo lakatsela tanihileswi yi pfumalaka ririmi ro ri tirhisa ku endla tano. Nchumu lowu kotaka ku lakatsela i ririmi naswona ri hanya emunhwini kumbe xiharhi.

Ririmi i xirho xa munhu kumbe xiharhi lexi kumekaka endzeni ka nomu, lexi tirhaka ku hlanganisela swakudya loko munhu kumbe xiharhi xi ri ku dyeni naswona xa swi kota ku pfuneta ku humesela mipfumawulo yo hambana ehandle. Xirho lexi xi wela eka michumu yo hanya.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 39(i) Mbyana yi lakatsela **homu**.
- (ii) Mbyana yi lakatsela **ximanga**.
- (iii) Mbyana yi lakatsela **ximbyanyana**.
- (iv) Mbyana yi lakatsela **phorisa**.
- (v) Mbyana yi lakatsela **n'wini**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi kombisiweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli - *lakatsela* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Xikombiso xa 39 xi hi boxela leswaku michumu leyi nga lakatseriwaka hi mbyana yi hlayile. Hi vuswikoti bya yona mbyana, ya swi kota ku lakatsela michumu yo hanya yo fana na homu eka 39(i), ximanga eka 39(ii), ximbyanyana eka 39(iii), phorisa eka 39(iv) na hambu ku ri n'wini wa yona eka 39(v). Loko ho chela michumu leyi boxiweke laha henhla muthotho kumbe ngati, mbyana yi nga yi lakatsela. Mbyana yi nga lakatsela michumu leyi kombisiweke laha henhla, hambu ku ri hi ndlela yo tlanga na yona.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 40(i) Mbyana yi lakatsela **nyama**.
- (ii) Mbyana yi lakatsela **poto**.
- (iii) Mbyana yi lakatsela **ndyelo**.
- (iv) Mbyana yi lakatsela **bikiri**.
- (v) Mbyana yi lakatsela **ribye**.

Loko hi xiya swivulwa leswi kombisiweke eka 40, hi kuma leswaku riendli -*lakatsela* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala na loko ri tirha na tiagumente ta xiendliwa leti ku nga

michumu leyi nga hanyiki. Hi vuswikoti bya yona mbyana, yi nga lakatsela nyama, tanihi laha swi kombisiweke hakona eka xikombiso xa 40(i). Mbyana yi nga ha lakatsela na hambu ku ri poto eka 40(ii), ndyelo eka 40(iii), bikiri eka 40(iv) na ribye eka 40(v). Laha ku nga na muthotho, hakanyingi mbyana ya ku tsakela ku ku lakatsela. Hi marito man'wana, xikombiso xa 40 xi tiyisisa leswaku riendli *-lakatsela* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Michumu yo fana na nyama, xilondza, rhambu, nenge na ribye a swi hanyi, kambe swi humesela mhaka yo twala loko swi tirha na riendli *-lakatsela*. Loko ribye ro cheriwa muthotho hi nyika mbyana, yi nga ri lakatsela.

3.4 Maendli lama vulavulaka hi ku susa lama ma nga kombiki xitirhisiwa tanihi hi xisusi, lama tirhaka eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi

3.4.1 Riendli *-tsuvula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

Ku tsuvula swi vula ku susa nchumu wo karhi lowu nga celeleka kumbe lowu mileke ensaveni kutani wu susiwa wu va wu nga ha ri kona laha a wu ri kona. Marhanele na Bila (2016:710) u nyika nhlamuselo ya *tsuvula* leswaku *i ku koka ximilani xi huma emisaveni na timitsu ta xona*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 41(i) **Socha** ri tsuvula byanyi.
- (ii) **Murimi** u tsuvula byanyi.
- (iii) **N'wana** u tsuvula byanyi.
- (iv) **Mfenhe** yi tsuvula byanyi.
- (v) **Nkawu** wu tsuvula byanyi.

Hi ku xiya swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-tsuvula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Byanyi i swimilana swa matluka yo olova lama dyiwaka hi swiharhi na swifuwo swo fana na tinyarhi na tihomu. Leswi i swakudya swa swiharhi hi ntumbuluko. Xikombiso xa 41(i) xi hlamusela nghingiriko lowu endliwaka hi Socha, ku nga ku tsuvula byanyi. Swikombiso swa 41 hinkwaswo swi kombisa swinene leswaku

riendli tsuvula ra swi kota ku boxa mhaka yo twala. Swikombiso swo fana na swa murimi eka 41(ii), n'wana eka 41(iii), mfenhe eka 41(iv) na nkawu eka 41(v) hinkwaswo ka swona swi kombisa vuswikoti bya nhlokomhaka byo tsuvula byanyi hi swandla swa swona. Michumu leyi kombisiweke hinkwayo yi na wona mavoko yo kota ku tsuvula byanyi.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 42(i) **Piki** yi tsuvula byanyi.
- (ii) **Foxolo** yi tsuvula byanyi.
- (iii) ***Bolo** yi tsuvula byanyi.
- (iv) ***Movha** wu tsuvula byanyi.
- (v) ***Moya** xi tsuvula byanyi.

Loko hi kambisisa swikombiso leswi longoloxiweke, hi kuma leswaku riendli -*tsuvula* ra swi kota ku tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki ku boxa mhaka yo twala. Piki i xitirhisiwa lexi kotaka ku simula swimilani leswintsongo. Hi vuxona xitirhisiwa lexi xa swi kota ku tirhiseka ku tsuvula byanyi. Foxolo na yona eka 42(ii) ya swi kota ku tirhiseka ku tsuvula byanyi. Swikombiso swa 42(iii)-(v) swona swi hi kombisa leswaku riendli -*tsuvula* a ri tirhi kun'wana ni kun'wana. Michumu yo fana na pani eka 42(ii), bolo eka 42(iii), movha eka 42(iv) na moya eka 42(v), hi ntumbuluko wa swona a swi swi koti ku tsuvula byanyi. Riendli tsuvula ri kota ntsena ku tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki, loko nchumu wa kona wu ri na ko kota ku simula ximilani, wo tanihi piki.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 43(i) *Mukhegula u tsuvula **homu**.
- (ii) *Mukhegula u tsuvula **mpfuvu**.
- (iii) *Mukhegula u tsuvula **xikhovha**.
- (iv) *Mukhegula u tsuvula **n'wana**.
- (v) *Mukhegula u tsuvula **huku**.

Tanihileswi nhlamuselo ya riendli -*tsuvula* yi khumbaka ku koka ximilana xi suka emisaveni, riendli leri ri hi komba leswaku a ri swi koti ku tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu wo hanya. Marhanele na Bila (2016:144) va hlamusela leswaku ku hanya i ku va ni vutomi, ku ka u nga fangi, ku ala wa ha copeta kumbe ku tsakula. Michumu leyi nga na swihlawulekisi leswi boxiweke hi Marhanele na Bila a yi swi koti ku tsuvuleka. Swikombiso swa 43 swi hi tiyisisela leswaku riendli -*tsuvula* a ri swi koti ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Xikombiso: homu, mpfuvu, xikhovha, n'wana na mhisi swi na vutomi, a swi mili naswona a swi tsuvuriwi. Ku hava ndlela leyi hi ntumbuluko ku nga tsuvuriwaka michumu leyi andlariweke laha ka xikombiso xa 43 tanihi swiendliwa.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 44(i) Mukhegula u tsuvula **byanyi**.
- (ii) Mukhegula u tsuvula **mova**.
- (iii) Mukhegula u tsuvula **ximilani**.
- (iv) Mukhegula u tsuvula **xigungwana**.
- (v) Mukhegula u tsuvula **mavele**.

Hi ku xiya swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*tsuvula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Swikombiso swa 44(i)-(v) swi hi komba kahle leswaku michumu leyi nga tsuvuriwaka hi mukhegula ku humelerisa nhlamuselo ya ku tsuvula yi hlayile. Mukhegula hi vuswikoti bya yena byo tirhisa mavoko ku tsuvula, a nga swi kota ku tsuvula byanyi ku fana na le ka xikombiso xa 44(i), mova eka 44(ii), ximilani eka 44(iii), xigungwana eka 44(iv) na mavele eka 44(v). Michumu leyi tsuvuriwaka hi mukhegula eka xikombiso xa 44 hi leyi milaka, hikwalaho swa koteka leswaku nhlamuselo ya -*tsuvula* yi humela erivaleni hi ku tirhisa swona.

3.4.2 Riendli -*susumeta* ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli -*susumeta* ri kongomisa eka ku yisa nchumu wo karhi emahlweni kumbe endzhaku hi ku tirhisa matimba. Riendli leri ri nga ha vula ku sukumeta, ku dlidlimbeta, ku hluhlurhela kumbe ku chovha.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 45(i) **Makhanikhi** u susumeta movha.
- (ii) **Mufana** u susumeta movha.
- (iii) **Muchaviseki** u susumeta movha.
- (iv) **Socha** ri susumeta movha.
- (v) **Mutirhi** u susumeta movha.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*susumeta* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Nhlokomhaka eka xikombiso xa 45(i) ku va ku ri makhanikhi. Movha swa koteka leswaku wu susumetiwa hi michumu yo hanya ku fana na leyi nga eka xikombiso xa 45.

Makhanikhi eka xikombiso xa 45(i), mufana eka 45(ii), muchaviseki eka 45(iii), Socha eka 45(iv) na mutirhi eka 45(v), va swi kota ku susumeta movha. Hi marito man'wana, swikombiso leswi swa swi kota ku humelerisa nhlamuselo yo susumeta. Hikwalaho ka vuswikoti bya michumu leyi byo susumeta, hi tiyisisa leswaku riendli -*susumeta* ri humelerisa nhlamuselo yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 46(i) **Teretere** ri susumeta movha.
- (ii) **Vhene** yi susumeta movha.
- (iii) **Bazi** ri susumeta movha.
- (iv) **Golonyi** yi susumeta movha.
- (v) **Lori** yi susumeta movha.

Hi ku xiya swivulwa leswi, riendli -*susumeta* ri kota na ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Nhlokomhaka eka swikombiso leswi nga laha henhla ku va ku ri xitirhisiwa swo hambana. Swikombiso swa 46(i)-(v) swi hi kombisa kahle leswaku michumu leyi nga hanyiki yi nga wu susumeta movha. Switirhisiwa swo fana na teretere eka 46(i), vhene eka 46(ii), bazi eka 46(iii), golonyi eka 46(iv) na lori eka xikombiso xa 46(v) swi nga wu susumeta movha wu suka laha wu nga kona wu famba.

Ku susumeta swi katsa ku va xisusumeti xi ri na matimba yo phuxa leswi susumetiwaka. Michumu leyi kombisiweke laha henhla yi na wona matimba yo susumeta movha. Ku susumeta ka hambana na ku koka. Ku koka swi lava na nchumu wo haka hi wona. Ku susumeta a swi bohi leswaku ku va na xo haka hi xona. Teretere na michumu leyi kombisiweke swi nga wu susumeta movha hi le ndzaku ka wona wu famba.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 47(i) Murisi u susumeta **homu**.
- (ii) Murisi u susumeta **mpfuvu**.
- (iii) Murisi u susumeta **mhala**.
- (iv) Murisi u susumeta **n'wana**.
- (v) Murisi u susumeta **nyimpfu**.

Hikwalaho ka nhlamuselo yo susumeta, riendli -*susumeta* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Xikombiso xa 47 xi hi kombisa leswaku michumu yo hanya ya susumeteka. Xikombiso xa 47(i) xi boxa nghingiriko lowu endliwaka hi murisi lowu ku nga ku susumeta homu. Loko murisi a phuxa homu yi suka laha yi nga yima kona, hi nga vula leswaku murisi wa yi susumeta. Maendlelo lama ma koteka na le ka swikombiso swa 47(ii)-(v) laha mpfuvu, mhala, n'wana na nyimpfu swi nga susumetiwaka hi murisi. Hi marito man'wana, michumu leyi hanyaka yi nga susumetiwa hi murisi. Murisi a nga tirhisa mavoko ya yena ku endla tano.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 48(i) Murisi u susumeta **teretere**.
- (ii) Murisi u susumeta **xithuthuhu**.
- (iii) Murisi u susumeta **vhene**.
- (iv) Murisi u susumeta **diromu**.
- (v) Murisi u susumeta **dzandza**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*susumeta* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Loko teretere eka xikombiso xa 48(i) ro va ri jemile kutani ku komberiswa murisi ku ri susumeta leswaku ri ta duma kumbe ri suka laha ri nga kona, hi nga vula leswaku murisi wa ri susumeta. Maendlelo lama ya nga va tano na le ka xikombiso xa 48(ii) na 48(iii) hi tlhelo ra xithuthuthu na vhene. A hi michumu leyi nga na mavhilwa ntsena leyi susumetiwa, hambi ku ri diromu eka 48(iv) na dzandza eka 48(v). Diromu na dzandza swi nga susumetiwa leswaku swi suka laha swi nga kona.

3.4.3 Riendli -*hlomula* ni matirhelo ya rona eswivulweni

Riendli -*hlomula* ri kongomisa eka ku susa nchumu wo karhi hi matimba laha wu tlhomiweke kona. Marhanele na Bila (2016:161)va nyika nhlamuselo yo *hlomula* leswaku *i ku humesa nchumu lowu u wu ngeniseke kun'wana kumbe ku hakunula*.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 49(i) **Socha** ri hlomula xipikiri.
- (ii) **Mufana** u hlomula xipikiri.
- (iii) ***Ndlopfu** yi hlomula xipikiri.
- (iv) ***Nhlampfi** yi hlomula xipikiri.
- (v) ***Xinyenyani** xi hlomula xipikiri.

Hi ku xiya swikombiso leswi nga laha henhla, riendli -*hlomula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu

hanyaka. Hi ku tirhisa swikombiso swa 49(i)-(ii) hi kuma leswaku Socha na mufana va na byona vuswikoti byo hlomula xipikiri. Nghingiriko wo hlomula xipikiri wu kotiwa hi munhu. Swiharhi swo fana na ndlopfu eka 49(iii) na nhlampfi eka 49(iv) swi hava vuswikoti bya ntumbuluko byo hlomula xipikiri. Mhaka leyi yi tano na xinyenyani eka 49(v). Ku hava xinyenyani lexi hi ntumbuluko wa xona xi kotaka ku hlomula xipikiri xi ri karhi xi swi tiva leswaku xi le ku endleni tano. Munhu hi yena a hlomulaka xipikiri a ri karhi a swi tiva leswaku u endla yini.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 50(i) **Mukwana** wu hlomula xipikiri.
- (ii) **Hamele** yi hlomula xipikiri.
- (iii) **Mugwala** wu hlomula xipikiri.
- (iv) **Purayele** yi hlomula xipikiri.
- (v) **Xikomu** xi hlomula xipikiri.

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-hlomula* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Nhlokomhaka eka xikombiso xa 50(i) ku va ku ri mukwana, lowu ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Hikwalaho ka matiyelo na xivumbeko xa wona, mukwana wa swi kota ku hlomula xipikiri lexi nga beleriwa.

Mikwana yin'wana yi na yona michumu leyi endleriweke ku hlomula swipikiri. Xipikiri lexi beleriweke xi nga tlhela xi hlomuriwa na hi hamele tanihi le ka xikombiso xa 50(ii), mugwala eka 50(iii), purayele eka 50(iv) na xikomu eka xikombiso xa 50(v). Swikombiso leswi swi hi kombisa swinene leswaku hakunene riendli *-hlomula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 51(i) Magezi u hlomula **maxinjana**.
- (ii) Magezi u hlomula **mpfundla**.
- (iii) Magezi u hlomula **manghovo**.
- (iv) Magezi u hlomula **xinjhengwe**.
- (v) Magezi u hlomula **kondlo**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-hlomula* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Agumente ya xiendliwa eka xikombiso xa 51(i) i maxinjani, lexi ku nga xihadyana xa nhova. Loko maxinjana xo nghena enkeleni kumbe ebakweni, swa koteka leswaku Magezi a xi hlomula. Vuswikoti bya Magezi na maendlelo yo humesa maxinjana enkeleni hi voko swi vuriwa ku hlomula. Maendlelo lama ma nga koteka na le ka swikombiso swa 51(ii)-(v) swa mpfundla, manghovo, xinjhengwe na kondlo, leswi swi nga hlomuriwaka emikeleni na le mabakweni hi Magezi.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

52(i) Magezi u hlomula **rimhandzi**.

(ii) Magezi u hlomula **xipikiri**.

(iii) Magezi u hlomula **rihunyi**.

(iv) Magezi u hlomula **nsimbi**.

(v) Magezi u hlomula **phayiphi**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-hlomula* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Michumu leyi nga hanyiki leyi nga hlomuriwaka hi Magezi yi hlayile, laha yi katsaka rimhandzi eka xikombiso xa 52(i), xipikiri eka 52(ii), rihunyi eka 52(iii), nsimbi eka 52(iv) na phayiphi eka 52(v). Loko rimhandzi kumbe rihunyi swo va swi tlhomiwile ensaveni, munhu a nga swi kota ku swi hlomula. Mhaka leyi yi tano na le ka phayiphi eka 52(v), loko yo va yi tlhomiwile kun'wana kumbe ku celeriwa, yi nga hlomuriwa hi Magezi.

3.4.4 Riendli *-hala* ni matirhelo ma rona eswivulweni

Riendli *-hala* ri kongomisa eka ku susetela swo karhi leswi omeleleke endhawini yo karhi hi xikongomelo xa leswaku swi suka. Ku hala ku nga ha va ku khwaya xanchumu endhawini yo karhi kumbe ku xi hutha. Ku hala swi khumba na nchumu wo hala.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 53(i) **Manana** u hala poto.
- (ii) **Mufana** u hala poto.
- (iii) **Kokwana** u hala poto.
- (iv) **Hahani** u hala poto.
- (v) **Ntombi** yi hala poto.

Eka swikombiso leswi, riendli *-hala* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 53(i) i manana. Manana u na vuswikoti byo hala poto. Loko poto ro va na makoko lama faneleke ku susiwa leswaku ri ta basa, swa koteka leswaku manana a ri hala kunene. Nghingiriko wo hala poto wu nga ha endliwa na hi mufana tanihi le ka xikombiso xa 53(ii), kokwana eka 53(iii), hahani eka 53(iv) na ntombi eka 53(v). Mhaka yikulu hileswaku munhu u na vuswikoti byo hala poto.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 54(i) **Xiphambati** xi hala poto.
- (ii) **Xihalu** xi hala poto.
- (iii) **Lepula** ri hala poto.
- (iv) **Mukwana** wu hala poto.
- (v) **Xihalo** xi hala poto.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-hala* ri tlhela ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Nhlokomhaka eka xikombiso xa 54(i) i xiphambati lexi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Xiphambati ku kongomisiwa eka xiphemu xa xikhamba xa humba kumbe rikatla. Hi xivumbeko xa xona xiphambati xi nga ri hala poto loko xo tirhisiwa ku endla tano. Mhaka leyi yi tano na le ka xivumbeko xa xihalu eka 54(ii), lepula eka 54(iii), mukwana eka 54(iv) na xihalo eka 54(v). Michumu leyi yi nga tirhisiwa ku hala poto yi hlayile naswona yi hambanile. Switirhisiwa leswi boxiweke laha henhla swi boheka ku tirhisiwa hi nchumu wo fana na munhu leswaku swi ta humesela nhlamuselo yo hala erivaleni.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

55(i) Wansati u hala **n'wana**.

(ii) Wansati u hala **timbuti**.

(iii) Wansati u hala **homu**.

(iv) Wansati u hala **nguluve**.

(v) Wansati u hala **nyimpfu**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi kombisiweke eka 55, riendli *-hala* ra swi kota ku tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka ku boxa mhaka yo twala. Xiendliwa eka xikombiso xa 55(i) i n'wana. N'wana hi yena nchumu lowu endlekeriwaka hi swo karhi, ku nga ku hariwa. N'wana a nga hariwa hi rimhandzi a kwamuka na dzovo. A hi n'wana ntsena tanihi nchumu wo hanya lowu nga hariwaka. Swifuwo swo fana na timbuti eka xikombiso xa 55(ii) swi nga hariwa, ku nga va hi xigodo. Homu eka 55(iii), nguluve eka 55(iv) na nyimpfu eka 55(v) na swona swi nga hariwa ku fana na mbuti swi suka xiphemu xa dzovo ra xona.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

56(i) Wansati u hala **pani**.

(ii) Wansati u hala **pende**.

(iii) Wansati u hala **khumbi**.

(iv) Wansati u hala **movha**.

(v) Wansati u hala **yindlu**.

Eka swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-hala* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Michumu leyi nga hariwaka hi wansati yi hlayile. Switirhisiwa swo fana na pani eka 56(i), pende eka 56(ii), khumbi eka 56(iii), movha eka 56(iv) na yindlu eka 56(v) swi nga hariwa. Pani eka 56(i) ri nga hariwa makoko eka rona. Pendze eka 56(ii) yi nga hariwa yi suka loko yi pendiwile ekhumbini. Khumbi na yindlu eka 56(iii) na 56(v) swi nga hariwa kalaka kumbe pende eka swona yi suka. Movha na yindlu na swona swi nga hariwa pende ya swona yi suka.

3.4.5 Riendli -*vandla* ni matirhelo ma rona eswivulweni

Ku vandla i ku susa makamba ya mihandzu yo fana na lamula, banana kumbe yin'wana mihandzu. Masusele ma makamba emihandzwini leyi boxiweke hi swona ku vandla. Muhandzu wu nga vandliwa hi mavoko kumbe swin'wani.

(a) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi hanyaka

- 57(i) **Jaha** ri vandla banana.
- (ii) **Mhani** u vandla banana.
- (iii) **Mfenhe** yi vandla banana.
- (iv) **Nkawu** wu vandla banana.
- (v) **Tanana** u vandla banana.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*vandla* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 57(i) i jaha. Hikwalaho ka vuswikoti lebyi jaha ri nga na byona, ri nga wu vandla banana wu suka makamba. Vuswikoti lebyi byi nga ha endliwa na hi mhani eka 57(ii), mfenhe eka 57(iii), nkawu eka 57(iv) na tanana eka 57(v). Ku va makamba ya banana ma susiwile hi mukhuva wo ma kwamula swi vuriwa ku vandla. Michumu leyi kombisiweke laha henhla leswaku yi nga vandla banana, yi va yi ri karhi yi swi tiva leswaku yi le ku endleni tano eka banana. Hakanyingi, xikongomelo xa kona i ku wu dya.

(b) Laha ri tirhaka na tiagumente ta nhlokomhaka ta swilo leswi nga hanyiki

- 58(i) **Xingwece** xi vandla kwembe.
- (ii) **Xihalu** xi vandla kwembe.
- (iii) **Philara** yi vandla kwembe.
- (iv) **Mukwana** wu vandla kwembe.
- (v) ***Xikamu** xi vandla kwembe.

Swivulwa leswi swi komba leswaku riendli -*vandla* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki.

Xingwece eka 58(i) i nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Xingwece i nsimbi ya mukwana leyi xotaka xikhomo. Xikombiso xa 58(i) xi tiyisisa leswaku swa koteka leswaku riendli 'vandla' ri tirha na xingwece ku humelerisa nghingiriko wo vandla kwembe. Kwembe ri nga ha vandliwa na hi xihalu eka 58(ii), philara eka 58(iii) na mukwana eka 58(iv). Philara i xikwanyana xo tirha ku susa makamba ya mihandzu yo fana na zambala, banana, nhlata na yin'wana mihandzu. Xikomu eka xikombiso xa 58(v) xi hi boxela mhaka ya leswaku xitirhisiwa xo fana na xikamu a xi tirhiseki ku vandla nchumu wo fana na kwembe.

(c) Laha ri tirhaka ni tiagumente ta swiendliwa ta swilo leswi hanyaka

- 59(i) *Wansati u vandla **homu**.
- (ii) *Wansati u vandla **mpfuvu**.
- (iii) *Wansati u vandla **xinyenyani**.
- (iv) *Wansati u vandla **n'wana**.
- (v) *Wansati u vandla **njiya**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*vandla* a ri swi koti ku tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu hanyaka ku boxa mhaka yo twala. Michumu leyi hanyaka a swi koteki leswaku yi vandliwa. Xikombiso xa 59 xi hi tiyisisela leswaku michumu leyi hanyaka yo fana na homu eka 59(i), mpfuvu eka 59(ii), xinyenyani eka 59(iii), n'wana eka 59(iv) na njiya eka 59(v), a swi koteki leswaku yi vandliwa. Hi marito man'wana, hi nga ka hi nga yi vandli homu, kambe yo yevuriwa. Leswi swi tano na le ka mpfuvu. Njiya yona yo hatseriwa timpapa ta yona, kasi n'wana o hlambisiwa.

(d) Laha ri tirhaka na tiagumente ya swiendliwa ta swilo leswi nga hanyiki

- 60(i) Wansati u vandla **lamula**.
- (ii) Wansati u vandla **xikwavava**.
- (iii) Wansati u vandla **perekisi**.
- (iv) Wansati u vandla **kwembe**.
- (v) Wansati u vandla **banana**.

Eka swivulwa leswi kombisiweke, hi kuma leswaku riendli -*vandla* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya xiendliwa leyi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Swikombiso swa 60 swi hi tiyisisela mhaka leyi tanihi laha swi kombisiweke hakona. Xikombiso xa 60(i) xi boxa leswaku ku vandla swa endliwa elamuleni. Michumu leyi nga hanyiki leyi nga vandliwaka makamba yi hlayile. Michumu leyi yi katsa xikwavava eka xikombiso xa 60(ii), perekisi eka 60(iii), kwembe eka 60(iv) na banana eka xikombiso xa 60(v). Hi marito man'wana, michumu yin'wana leyi nga na makamba hi yona yi vandlekaka ku fana na leyi boxiweke eka xikombiso xa 60.

3.5 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa lama kombaka xitirhisiwa tanihi hi xisusi, ku nga maendli lama tirhaka eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi

Xitirhisiwa i nchumu lowu kotaka ku endlisiwa swo karhi hi nchumu wun'wana ku humelerisa mbuyelo wo karhi, kasi xisusi i nchumu lowu kotaka ku endla leswaku nchumu wo karhi wu suka laha wu nga kona.

3.5.1 Riendli -*kukula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 61(i) **Wansati** u kukula rivala hi **mavoko**.
- (ii) **Wansati** u kukula rivala hi **nkukulu**.
- (iii) **Wansati** u kukula rivala hi **xihwayo**.
- (iv) **Wansati** u kukula rivala hi **xiphundla**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*kukula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na xitirhisiwa tanihi xisusi ku boxa mhaka yo twala. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 61 i wansati. Switirhisiwa leswi nga kukulaka rivala swi hlayile. Swa koteka leswaku rivala ri kukuriwa hi mavoko ku fana na le ka xikombiso xa 61(i). Eka xikombiso lexi munhu u va a hlawurile mavoko eka swirho swa yena ku kukula rivala. Michumu yo fana na xihwayo eka 61(ii), nkukulu eka 61(iii) na xiphundla eka 61(iv), na yona i switirhisiwa leswi munhu a nga swi tirhisaka ku kukula rivala hi swona.

Swikombiso xa 61(ii)-(iv) swi hambanile na xikombiso xa 61(i) hikuva eka swona ku langutisiwile michumu leyi nga riki xirho xa munhu leyi nga kukulaka rivala. Rivala ri nga kukuriwa hi nkukulu, xihwayo kumbe xiphundla.

3.5.2 Riendli *-hlantswa* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

62(i) **Mukhegula** u hlantswa swiambalo hi **mavoko**.

(ii) **Mukhegula** u hlantswa swiambalo hi **muchini**.

Hi ku tirhisa swikombiso leswimbirhi, hi kuma leswaku riendli *-hlantswa* ri kumeka ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 62 i mukhegula. Mukhegula tanihi nchumu lowu hanyaka wa swi kota ku humelerisa nghingiriko wo hlantswa hi switirhisiwa swo karhi. Mukhegula a nga hlantswa swiambalo hi mavoko ya yena ku fana na xikombiso xa 62(i), naswona a nga ha tlhela a tirhisa muchini eka 62(ii) loko a swi tsakela. Hi marito man'wana, muchini lowu akeriweke ku hlantswa hi wona lowu ku kongomisiwaka eka wona laha henhla leswaku mukhegula a nga hlantswa swiambalo hi wona.

3.5.3 Riendli *-byewula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

63(i) **Mukhegula** u byewula n'wana hi **xirhezani**.

(ii) **Mukhegula** u byewula n'wana hi **xisingwana**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-byewula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na xitirhisiwa lexi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 63 xi hi kombisa leswaku n'wana swi nga koteka leswaku a byevuriwa hi xirhezani eka 63(i) kumbe xisingwana eka 63(ii). Xirhezani na xisingwana swi twakala ku ri nchumu wun'we hikwalaho ka matirhelo ma swona, tanihi leswi swi nga swikaringana hinkwaswo.

Xirhezani a xi fani na xisingwani hi xivumbeko. Xirhezani xi vevukile naswona xa petsekela, kasi xisingwani xi dzivile naswona a xi petsekeli. Michumu leyi nga toloveleka ku va yi byewula n'wana i xisingwana na xirhezani. Nchumu lowu byevuriwaka eka xikombiso xa 63 i n'wana. Muchini hambileswi mbuyelo wa nghingiriko wa wona wu fanaka na mbuyelo wa xisingwana na xirhezani, loko swi ta eku suseni ka misisi, muchini wu hlamuseriwa ku va wu kera kunene, ku nga ri ku byewula.

3.5.4 Riendli *-karapa* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

64(i) **Jaha** ri karapa nguluve hi **xisingwana**.

(ii) **Jaha** ri karapa nguluve hi **xirhezani**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla, riendli *-karapa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi ku nga nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 64 xi hi kombisa leswaku nguluve swi tolovelekile leswaku ya karapiwa; ku nga ha va hi xisingwana eka 64(i) kumbe xirhezani eka 64(ii).

3.5.5 Riendli *-koropa* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

65(i) **Manana** u koropa khixi hi **mopo**.

(ii) **Manana** u koropa khixi hi **lapi**.

(iii) **Manana** u koropa khixi hi **thawula**.

(iv) **Manana** u koropa khixi hi **lerhi**.

(v) **Manana** u koropa khixi hi **xikoropo**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-koropa* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 65(i) ku va ku ri manana, kasi xitirhisiwa lexi nga

hanyiki i mopo. Hi vuswikoti bya manana, wa swi kota ku koropa khixi hi swilo swo hambanahambana. Eka xikombiso xa 65(i) manana u koropa khixi hi mopo tanihi xitirhisiwa lexi swi kotaka ku endla tano. Hi marito man'wana, eka michumu hinkwayo leyi nga tirhisekaka ku koropa khixi, manana u hlawurile ku tirhisa mopo. A hi mopo ntsena lowu kotaka ku koropa khixi. Khixi ri nga ha koropiwa na hi lapi tanihi le ka xikombiso xa 65(ii), thawula eka 65(iii), kumbe lerhi eka 65(iv) na hi xikoropo hi xoxe ku fana na le ka xikombiso xa 65(v). Michumu leyi boxiweke eka xikombiso xa 65 ya swi kota ku tirhiseka ku humelerisa ngingiriko wo koropa.

3.5.6 Riendli -*khulela* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

66(i) **Mufana** u khulela xitarata hi **xipedi**.

(ii) **Mufana** u khulela xitarata hi **foxolo**.

(iii) **Mufana** u khulela xitarata hi **xikomu**.

Eka swivulwa leswi, riendli -*khulela* ri kumeka ri swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 66 ku va ku ri mufana kasi switirhisiwa swi hambanile. Eka xikombiso xa 66(i), nchumu lowu mufana a wu tirhisaka ku khulela xitarata i xipedi. Xipedi i xitirhisiwa lexi tirhisiwaka ku khulela na ku hlanganisa misava hi xona. Hi xivumbeko xa xona xipedi, xa swi kota ku va xi susa kumbe ku khulela tindhawu to fana na switarata. Mhaka yo khulela yi nga ha humelerisiwa na hi foxolo tanihi laha swi kombisiweke hakona eka xikombiso xa 66(ii). Foxolo ya yelananyana na xipedi hi xivumbeko xa yona. Ku hambana ka xipedi na foxolo hileswaku xipedi enhlokweni ya xona a xi petsekanga naswona a xi tontswanga, kasi foxolo yi petsekile hi mukhuva wo tontswela leswaku yi kota ku hakuta swo karhi. Mufana a nga tlhela a khulela xitarata hi xikomu tanihi le ka xikombiso xa 66(iii). Xikomu i xitirhisiwa lexi kotaka ku rima, ku tsema na ku khulela. Loko mufana o lava ku susa byanyi endhawini yo karhi a nga swi kota ku byi susa hi ndlela yo khulela.

3.5.7 Riendli *-hlamba* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 67(i) **Mufana** u hlamba xikandza hi **mati**.
- (ii) **Mufana** u hlamba xikandza hi **xisibi**.
- (iii) **Mufana** u hlamba xikandza hi **thawula**.
- (iv) **Mufana** u hlamba xikandza hi **mavoko**.

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-hlamba* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 67(i) ku va ku ri mufana kasi xitirhisiwa lexi nga hanyiki eka xikombiso lexi i mati. Hi vuswikoti bya yena mufana a nga hlamba xikandza xa yena hi mati. Ku hava ku hlamba handle ka vukona bya mati. Swa boha leswaku loko munhu a hlamba ku va na mati lama khumbekaka. Hi marito man'wana, nchumu lowu mufana a nga ku wu tirhiseni ku hlamba hi wona eka xikombiso xa 67(i) i mati. Xikombiso xa 67(ii) xa twala naswona xa vulavula.

Eka xikombiso lexi, mufana u tirhisa xisibi ku hlamba a basa. Xisibi hi vuxona a xi swi koti ku hlambisa munhu xi ri xoxe, kambe munhu a nga xi tirhisa ku hlamba hi xona. Loko mufana o teka xisibi a ku wa hlamba ku nga ri hava mati, a nga ka a nga swi koti. Hi vuxona xisibi xi tirhiseka ntsena na mati ku humelerisa nghingiriko wo hlamba. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 67(iii) xa thawula. Mufana a nga ka a nga swi koti ku hlamba hi thawula handle ka vukona bya mati.

Thawula eka 67(iii) ri boheka ku tsakama ku sungula ku va ri humelerisa nhlamuselo yo hlamba. Thawula, hambiloko ku ri xitirhisiwa lexi nga hanyiki, hi vurona ri ri roxe ri nge humelerisi nghingiriko wo hlamba tanihileswi ri lavaka munhu na mati. Xikombiso xa 67(iv) na xona xi boxa mhaka yo twala. Xikombiso xa 67(iv) xi boxa leswaku swirho leswi mufana a swi tirhisaka ku hlamba hi swona i mavoko. Tanihilaha swi boxiweke hakona laha henhla leswaku ku hlamba swi khumba na mati, mufana eka 67(iv) u va a ri ku hlambeni hi mati, kambe a ri ku tirhiseni ka mavoko ya yena ku tihlambisa.

3.5.8 Riendli *-harika* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

68(i) **Mufana** u harika matluka hi **harika**.

Loko hi xiya xikombiso lexi, hi kuma leswaku riendli *-harika* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 68(i) ku va ku ri mufana kasi xitirhisiwa lexi nga hanyiki i harika. Riendli *-harika* ri tumbuluka ri huma eka riviti harika, lexi ku nga xitirhisiwa xo susa thyaka ro fana na matluka endhawini yo karhi. Harika i ntirho wa yona ku harika thyaka. Loko mufana o susa matluka kumbe makamba hi ku tirhisa harika, hi nga vula leswaku u le ku harikeneni. Ku hava nchumu wun'wana lowu kotaka ku harika handle ka harika. Ntirho wo susa matluka kumbe thyaka hi harika wu vuriwa ku harika.

3.5.9 Riendli *-whayela* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

69(i) **Mufana** u whayela rivala hi **xihwayo**.

(ii) **Mufana** u whayela rivala hi **xikukulu**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-whayela* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 69(i) ku va ku ri mufana, kasi xitirhisiwa lexi nga hanyiki i xihwayo. Xihwayo i nkukulu lowu tirhisiwaka ku kukula endyangu, ngopfungopfu eka rivala leri nga sindziweki.

Nkukulu wa muxaka lowu wu va wu endliwile hi byanyi kumbe swimhandzana swo tiyela leswi endliwaka xikatsa xo kota ku kukula. Xitirhisiwa lexi hi xoxe xi tirha ku susa thyaka. Rivala ri nga basisiwa hi xona. Handle ka xihwayo, rivala ri nga tlhela ri whayeriwa hi xikukulu eka 69(ii). Xikukulu i nkukulu lowu endleriweke ku susa thyaka, lowu endliwaka hi byanyi byo olova ku hambana na lebyi tirhisiwaka eka ku endla

xihwayo. Nkukulu wa muxaka lowu wa swi kota ku tirhiseka hi matimba ku humelerisa nhlamuselo yo whayela. Ku whayela swi katsa ku kukula hi matimba.

3.5.10 Riendli *-korisela* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 70(i) **Mufana** u korisela xipanani hi **ritho**.
- (ii) **Mufana** u korisela xipanani hi **lepula**.
- (iii) **Mufana** u korisela xipanani hi **xihalu**.
- (iv) **Mufana** u korisela xipanani hi **mukwana**.

Eka swivulwa leswi, riendli *-korisela* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 70(i) ku va ku ri mufana kasi xitirhisiwa lexi nga hanyiki i ritho. Xikombiso xa 70(i) xi hi tiyisisela leswaku xipanani xi nga koteka ku koriseriwa hi ritho.

Hambiloko mufana a nga koriseli xipanani hi xoxe, nchumu lowu ku vaka wona lowu nga endzeni ka xona wo olova ku fana na makoko, hi wona wu endlaka leswaku hi ku xipanani xa koriseriwa. Michumu leyi nga tirhisiwaka ku korisela xipanani yi hlayile, laha yi katsaka lepula eka xikombiso xa 70(ii), xihalu eka 70(iii), na mukwana eka 70(iv). Swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swi komba leswaku switirhisiwa swo karhi swa swi kota ku boxa mhaka yo twala loko swi tirha na nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka wo fana na mufana.

3.6 Maendli lama vulavulaka hi ku sula lama kombaka xitirhisiwa tanihi hi xisusi, ku nga maendli lama tirhaka eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi

3.6.1 Riendli *-chukucha* laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 71(i) **Mufana** u chukucha xitsalelo hi **dasitara**.
- (ii) **Mufana** u chukucha xitsalelo hi **lapi**.

- (iii) **Mufana** u chukucha xitsalelo hi **thawula**.
- (iv) **Mufana** u chukucha xitsalelo hi **phepha**.
- (v) **Mufana** u chukucha xitsalelo hi **xandla**.

Loko hi tirhisa swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-chukucha* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli ra xikombiso xa 71 ri hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi mufana a nga swi tirhisaka ku chukucha xitsalelo hi swona. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 71 ku va ku ri mufana kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki swi hambanile. Xitsalelo i nchumu lowu ku tsaleriwaka eka wona swo karhi hi choko.

Hakanyingi xitsalelo xi kumeka eswikolweni. Marito kumbe leswi tsariwaka exitsalelweni swi nga suriwa hi swilo swinyingi. Xikombiso xa 71(i) xi boxa leswaku xitirhisiwa xo fana na dasitara xa sula xitsalelo hi ndlela yo chukucha. A hi dasitara ntsena yi kotaka ku chukuchaka xitsalelo. Xikombiso xa 71(ii) xi boxa leswaku xitsalelo xi nga chukuchiwa na hi lapi. Lapi hi xivumbeko xa rona na mavevukelo ya rona ra swi kota ku tirhiseka ku humelerisa nghingiriko wo chukucha. Maendlelo lama ma kotiwa na hi thawula eka 71(iii), xiponci eka 71(iv) na xandla tanihi laha swi kombisweke ha kona eka 71(v). Michumu leyi boxiweke eka xikombiso lexi ya swi kota ku chukucha xitsalelo.

3.6.2 Riendli *-rhaba* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 72(i) **Mufana** u rhaba xifaniso hi **rhaba**.
- (ii) **Mufana** u rhaba xifaniso hi **rhekerhe**.

Hi ku xiya swikombiso leswimbirhi, hi kuma leswaku riendli *-rhaba* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli *-rhaba* ra xikombiso xa 72 ri hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku rhaba xifaniso. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 72 ku va ku ri mufana kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki swimbirhi.

Xifaniso ku kongomisiwa eka xidirowiwa lexi kombaka xivumbeko xa nchumu wo karhi. Mufana eka xikombiso xa 72(i) u rhaba xifaniso hi rhaba laha xi nga dirowiwa kona, ku nga va ephepheni, leswaku xi rhabeka. Loko xifaniso xi rhabiwa xi kumeka xi nga ha vonaki kahle leswi a xi ri xiswona. Rhaba i xitirhisiwa lexi akeriweke ku rhaba swo tsariwa hi penisele. Mufana a nga tlhela a rhaba xifaniso na hi rhekerhe xi nga ha vonaki. Xifaniso xi nga rhabiwa, ku nga ha va ephepheni leri a xi ri eka rona kumbe kun'wana.

3.6.3 Riendli *-thunya* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 73(i) **Kokwana** u thunya tsheretshere hi **mikondzo**.
- (ii) **Kokwana** u thunya tsheretshere hi **tintanghu**.
- (iii) **Kokwana** u thunya tsheretshere hi **mopo**.
- (iv) **Kokwana** u thunya tsheretshere hi **nkukulu**.
- (v) **Kokwana** u thunya tsheretshere hi **xiphundla**.
- (vi) **Kokwana** u thunya tsheretshere hi **movha**.
- (vii) **Kokwana** u thunya tsheretshere hi **xigolonyana**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-thunya* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli ra xikombiso xa 73 ri hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kokwana a nga swi tirhisaka ku thunya tsheretshere. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 73 ku va ku ri kokwana, kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki swi hlayile. Xikombiso xa 73(i) xi kombisa leswaku tsheretshere yi nga thunyiwa hi mikondzo, swi nga ri na mhaka leswaku i ya xiharhi kumbe munhu.

A hi mikondzo ntsena yi kotaka ku thunya tsheretshere ensaveni. Michumu yo fana na tintanghu eka 73(ii), mopo eka 73(iii), nkukulu eka 73(iv), xiphundla eka 73(v), movha eka 73(f) na xigolonyana eka xikombiso xa 73(g), na swona swa swi kota ku thunya tsheretshere. Xikombiso xa 73(iii) xi hi boxela leswaku loko kokwana o teka mopo a wu fambafambisa ehenhla ka tsheretshere, yi ta thunyeka. Hambi movha kumbe

xigolonyana, loko havumbirhi bya swona swo hundza hi le henhla ka tsheretshere leyi dirowiweke ensaveni, yi ta boheka ku thunyeka.

3.6.4 Riendli -*xokola* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

74(i) **Kokwana** u xokola xikolopfana hi **ritiho**.

(ii) **Kokwana** u xokola xikolopfana hi **xithawulana**.

Eka swikombiso leswi, riendli -*xokola* na rona ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli ra xikombiso xa 74 ri hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku xokola xikolopfana. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 74 ku va ku ri kokwana, kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki swi hambanile. Xikombiso xa 74(i) xi boxa leswaku kokwana u xokola xikolopfana hi ritiho. Loko kokwana o tlhoma ritiho ra yena endzeni ka nhompfu leyi nga na xikolopfana a xi tsopola nhompfu yi sala yi basile, nghingiriko wolowo hi woxe wu humelerisa nhlamuselo yo xokola. A hi ritiho ntsena leri kotaka ku tirha ntirho lowu. Xithawulana eka xikombiso xa 74(ii) naxona xa swi kota ku xokola xikolopfana nhompfu yi sala yi basile. Xitirhisiwa eka xikombiso xa 74(ii) ku va ku ri ximhandzana.

3.6.5 Riendli -*lakatsela* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

75(i) ***N'wana** u lakatsela tintiho hi **rinhi**.

(ii) ***N'wana** u lakatsela tintiho hi **ribye**.

Loko hi kambisisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*lakatsela* a ri swi koti ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli -*lakatsela* ra xikombiso xa 75 ri tiyisisa leswaku michumu leyi nga hanyiki a yi nge swi koti ku tirhisiwa ku lakatsela tintiho tanihi leswi yi nga riki na vuswikoti byo endla tano. N'wana

u kota ntsena ku lakatsela tintiho hi ririmi kumbe nomu ntsena. Rinhi eka 75(i) na ribye eka 75(ii) a swi swi koti ku lakatsela xo karhi. Hi ntumbuluko wa swona a swi nge swi koti ku lakatsela xa n'wanchumu.

3.6.6 Riendli *-buracha* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

76(i) **Manana** u buracha ntanghu hi **burachi**.

Hi ku xopaxopa xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-buracha* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli ra xikombiso xa 76 ri hi boxela xitirhisiwa lexi nga hanyiki lexi kotaka ku buracha ntanghu. Agumente ya nhlokomhaka ku va ku ri manana kasi xitirhisiwa lexi nga hanyiki i burachi. Xikombiso xa 76(i) xi hi boxela leswaku manana u tirhisa burachi ku humelerisa nghingiriko wo buracha. Burachi hi xivumbeko xa yona ya swi kota ku chukucha ritshuri entanghwini hi ndlela yo buracha. Ku buracha loku hi vulavulaka hi kona hi loku khumbaka machukuchelo mo karhi lama kongomaneke na ku susa thyaka kumbe ritshuri etintanghwini. Burachi hi vuyona yi akeriwe ku buracha.

3.6.7 Riendli *-dlaya* (delete/erase) laha ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

77(i) **Manana** u dlaya vuxokoxoko hi **foyini**.

(ii) **Manana** u dlaya vuxokoxoko hi **khomphyuta**.

(iii) **Manana** u dlaya vuxokoxoko hi **vanwa**.

(iv) **Manana** u dlaya vuxokoxoko hi **rhaba**.

(v) **Manana** u dlaya vuxokoxoko hi **xichukuchu**.

(vi) **Manana** u dlaya vuxokoxoko hi **nkondzo**.

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-dlaya* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga

nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli -*dlaya* eka xikombiso xa 77 ri hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku herisa vuxokoxoko byo karhi.

Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso lexi ku va ku ri manana, kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi nga herisaka vuxokoxoko swi hlayile. Xikombiso xa 77(i) xi hi boxela leswaku vuxokoxoko byi nga dlayiwa hi foni. Loko manana o susa leswi nga tsariwa ebokisini ra mahungu efonini kutani mahungu ma kona ma nga ha kumeki, manana u va a dlayile vuxokoxoko byolebyo.

Maendlelo lama ma nga ha endleka na le ka khomphyuta tanihi laha swi kombisiweke hakona eka xikombiso xa 77(ii). Mikarhi yin'wana swa endleka manana a nga swi tsakeli leswaku mhaka yo karhi yi tiveka hi ntiyiso lowu hetisekeke. Loko manana ematshan'weni yo vula ntiyiso wa vuxokoxoko byo karhi kutani a vula vunwa, u va a ri ku dlayeni ka vuxokoxoko lebyi a fanerile ku byi vula hi ntiyiso. Hi marito man'wana, manana u va a tirhisile vunwa ku siva ntiyiso leswi dlayaka vuxokoxoko lebyi hetisekeke.

Xikombiso lexi xi tiyisisa leswaku vuxokoxoko bya dlayiwa hi vunwa. Xikombiso xa 77(iii) xona xi boxa mhaka ya leswaku manana a nga dlaya vuxokoxoko na hi ku byi rhaba. Vuxokoxoko lebyi tsariweke hi penisele kutani byi rhabiwa byi suka, byi va byi dlayekile. Maendlelo lama ma koteka na hi xichukuchu exitsalelweni. Xichukuchu xi nga dlaya vuxokoxoko lebyi tsariweke exitsalelweni hi choko. Nkondzo na wona wa swi kota ku dlaya vuxokoxoko lebyi tsariweke ehansi byi nga ha vonaki. Mhaka yikulu i ku va vuxokoxoko lebyi dlayiwaka byi kumeka byi nga ha ri kona.

3.6.8 Riendli -*tsema* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

78(i) ***Mufana** u tsema tincuva hi **maribye**.

(ii) ***Mufana** u tsema tincuva hi **bang**a.

Loko hi tirhisa xikombiso lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*tsema* a ri swi koti ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Ncuva wu tlangiwa hi mavoko naswona tincuva leti suriwaka ti suriwa hi wona. Ku hava nchumu

wun'wana wu nga pfumeleriwa ku tlanga ncuva wa xintu xa Vatsonga handle ka mavoko. Mavoko i swirho swa munhu loyi a hanyaka.

Xikombiso xa 78(i) a xi twali. Maribye a ma tsemi tincuva. Xikombiso xa 78(ii) xi nga twakala ongeti xi tshamisekile tanihleswi wun'wana wa mitirho ya banga ku nga ku tsema. Tincuva ku nga va maribye kumbe timongo, leswi ku nga michumu leyi banga ri nga ta ka ri nga yi tsemi entlangwini lowu. Ku tsema loku kaneriwaka eka xikombiso lexi nga laha henhla a ku katsi ku phapha timhandzi. Loku i ku tsema kumbe ku susa tincuva leti nga ha lavekiki hi ku landza nawu wa matlangelo ya tincuva encuveni.

3.6.9 Riendli *-kulula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 79(i) **Manana** u kulula nyuku hi **rinhi**.
- (ii) **Manana** u kulula nyuku hi **rhula**.
- (iii) **Manana** u kulula nyuku hi **banga**.
- (iv) **Manana** u kulula nyuku hi **xizingana**.
- (v) **Manana** u kulula nyuku hi **pulasitiki**.
- (vi) **Manana** u kulula nyuku hi **khadibokisi**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-kulula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli *-kulula* eka xikombiso xa 79 ri hi nyika switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku kulula nyuku hi ku hambana ka swona. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 79 ku va ku ri manana, kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku kulula nyuku swi hlayile. Xikombiso xa 79(i) xi hi boxela leswaku rinhi ri nga kuluriwa hi nyuku. A hi rinhi ntsena leri kotaka ku kulula nyuku. Michumu yo fana na rhula eka 79(ii), banga eka 79(iii), xizingana eka 79(iv), pulasitiki eka 79(v) na khadibokisi eka 79(f) swa swi kota ku kulula nyuku wu suka.

3.6.10 Riendli *-sula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 80(i) **Manana** u sula ritshuri hi **lapi**.
- (ii) **Manana** u sula ritshuri hi **jesi**.
- (iii) **Manana** u sula ritshuri hi **thawula**.
- (iv) **Manana** u sula ritshuri hi **nkumba**.
- (v) **Manana** u sula ritshuri hi **xiponci**.
- (vi) **Manana** u sula ritshuri hi **xikipa**.

Loko hi xiya swikombiso swa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-sula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli *-sula* eka xikombiso xa 80 ri hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku sula nyuku. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 80 ku va ku ri manana kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi nga sulaka ritshuri swi hlayile. Xikombiso xa 80 xi hi longoloxela switirhisiwa leswi nga sulaka ritshuri leswi katsaka lapi eka 80(i), jesi eka 80(ii), thawula eka 80(iii), nkumba eka 80(iv), xiponci eka 80(v) na xikipa eka xikombiso xa 80(f). Mhaka yikulu hileswaku nyuku wu fanekele ku suka laha wu kuluriwaka kona.

3.7 Maendli lama vulavulaka hi ku susa lama kombaka xitirhisiwa tanihi hi xisusi, ku nga maendli lama tirhaka eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi

3.7.1 Riendli *-tsuvula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 81(i) **Socha** ri tsuvula byanyi hi **harika**.
- (ii) **Socha** ri tsuvula byanyi hi **piki**.

Hi ku tirhisa swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-tsuvula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka, na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya

nhlokomhaka eka xikombiso xa 81 i Socha kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki i harika eka 81(i) na piki eka 81(ii). Byanyi byi nga tsuvuriwa hi harika kumbe piki byi suka ni timitsu ta byona hi nchumu lowu hanyaka tanihi Socha.

3.7.2 Riendli *-susumeta* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

82(i) **Jaha** ri susumeta movha hi **vhene**.

(ii) **Jaha** ri susumeta movha hi **teretere**.

(iii) **Jaha** ri susumeta movha hi **lori**.

(iv) **Jaha** ri susumeta movha hi **bazi**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-susumeta* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli *-susumeta* eka xikombiso xa 82 ri hi boxela switirhisiwa leswi jaha ri nga susumetaka movha hi swona. Nchumu lowu susumetiwaka i movha. Michumu leyi jaha a nga yi tirhisaka ku susumeta movha yi hlayile. Ku susumeta a swi fani na ku koka. Nchumu lowu susumetiwaka hi lowu nga emahlweni ka wun'wana. Eka xikombiso xa 82(i), jaha ri susumeta movha hi vhene. Mhaka leyi endlekaka eka xikombiso lexi hileswaku vhene yi va yi ri endzhaku ka movha lowu nga eku susumetiweni. Eka xikombiso xa 82(ii) jaha ri tirhisa teretere ku susumeta movha. Jaha ri nga swi kota ku boha nsimbhi yo tiya endzhaku ka movha na teretere ra yena kutani teretere ri wu susumeta. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 82(iii) xa lori na bazi eka 82(iv).

3.7.3 Riendli *-hlomula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

83(i) **Socha** ri hlomula xipikiri hi **hamela**.

(ii) **Socha** ri hlomula xipikiri hi **mugwala**.

(iii) **Socha** ri hlomula xipikiri hi **xipanere**.

(iv) **Socha** ri hlomula xipikiri hi **purayele**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*hlomula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Riendli -*hlomula* eka xikombiso xa 83 ri hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku hlomula xipikiri. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 83 i Socha, kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku hlomula xipikiri swi hlayile. Xikombiso xa 83(i) xi hi boxela leswaku Socha ri nga hlomula xipikiri hi hamela. Hamela i xirirhisiwa lexi nga endleriwa ku belela no hlomula tinsimbhi to fana na xipikiri. Xikombiso xa 83(ii) xona xi tiyisisa leswaku Socha ri nga ha hlomula xipikiri hi mugwala. I ntirho wa mugwala ku hlomula swipikiri. Nkarhi wun'wana Socha ri nga swi kota ku hlomula xipikiri na hi xipanere eka 83(iii), ntsena loko swi olovile ku endla tano. Xikombiso xa 83(iv) xi boxa leswaku Socha ri nga hlomula xipikiri hi puraye le loko ri swi tsakela, ku nga mhaka leyi kotekaka.

3.7.4 Riendli -*hala* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 84(i) **Jaha** ri hala poto hi **mukwana**.
- (ii) **Jaha** ri hala poto hi **xihalo**.
- (iii) **Jaha** ri hala poto hi **lepula**.
- (iv) **Jaha** ri hala poto hi **xikiripoto**.

Eka swivulwa leswi, riendli -*hala* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku hala poto swi hlayile. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 84 i jaha, kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku hala poto swi hambanile.

Xikombiso xa 84(i) xi hi boxela leswaku jaha ri nga hala poto hi mukwana. Xikombiso xa 84(ii) xi hi boxela leswaku jaha ri nga tlhela ri hala poto hi xihalo. Xikombiso xa 84(iii) xona xi hi boxela leswaku jaha ri nga hala poto hi lepula. Xikombiso xa 84(iv) xi tiyisisa leswaku jaha ri nga ha tlhela ri hala poto hi xikiripoto. Switirhisiwa leswi kombisiweke laha henhla, hi xivumbeko xa swona na ntirho wa swona hi vuswona swa swi kota ku hala poto ri suka thyaka kumbe makoko.

3.7.5 Riendli -*vandla* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

85(i) **Socha** ri vandla lamula hi **ripanga**.

(ii) **Socha** ri vandla lamula hi **xisahana**.

(iii) **Socha** ri vandla lamula hi **mukwana**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, riendli -*vandla* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 85 xi hi boxela switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku vandla lamula. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 85 i Socha kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku vandla lamula swi hlayile. Xikombiso xa 85(i) xi hi boxela leswaku Socha ri nga vandla lamula hi ripanga. Xikombiso xa 85(ii) xona xi hi boxela leswaku Socha ri nga vandla lamula hi xisahana. Xikombiso xa 85(iii) xi boxa leswaku Socha ri nga ha tlhela ri vandla lamula hi mukwana. Switirhisiwa leswi kombisiweke laha henhla, hi xivumbeko xa swona na ntirho wa swona swa swi kota ku vandla lamula ri suka makamba leswaku ri ta dyeka.

3.7.6 Riendli -*yevula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

86(i) **Jaha** ri yevula mbuti hi **ripanga**.

(ii) **Jaha** ri yevula mbuti hi **banga**.

(iii) **Jaha** ri yevula mbuti hi **mukwana**.

(iv) **Jaha** ri yevula mbuti hi **khava**.

(v) **Jaha** ri yevula mbuti hi **xisinghwana**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*yevula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Eka xikombiso xa 86 hi kuma leswaku switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi jaha ri nga kotaka ku yevula mbuti hi swona swi hlayile.

Agumente ya nhlokomhaka eka swikombiso leswi i jaha kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku yevula mbuti swi hambanile. Xikombiso xa 86(i) xi hi boxela leswaku jaha ri nga tirhisa ripanga ku yevula mbuti. Xikombiso xa 86(ii) xona xi boxa leswaku jaha ri yevula mbuti hi banga. Mukwana na wona eka xikombiso xa 86(iii) wa swi kota ku yevula mbuti. Swi tolovelekile leswaku mbuti yi yevuriwa hi mukwana. Vanhu vo tala va tirhisa ngopfu xitirhisiwa lexi ku yevula timbuti. Mbuti yi nga tlhela yi yevuriwa hi khava tanihi le ka 86(iv). Khava hi xivumbeko na ntirho wa rona wo kota ku tsema, ri nga yevula mbuti. Xikombiso xa 86(v) xona xi hi boxela leswaku jaha ri nga tirhisa na xisinghwana ku yevula mbuti loko ri swi tsakela. Vukarhi bya xisinghwana bya swi kota ku yevula mbuti. Switirhisiwa leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa leswaku agumente ya nhlokomhaka leyi hanyaka ya swi kota ku boxa mhaka yo twala loko yi tirha na riendli -*yevula* na xitirhisiwa lexi nga hanyiki.

3.7.8 Riendli -kwamula laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na xitirhisiwa tanihi xisusi

- 87(i) **Socha** ri kwamula xifaniso hi **bang**a.
- (ii) **Socha** ri kwamula xifaniso hi **puraye**le.
- (iii) **Socha** ri kwamula xifaniso hi **mukwana**.
- (iv) **Socha** ri kwamula xifaniso hi **rimhandzi**.
- (v) **Socha** ri kwamula xifaniso hi **xisinghwana**.

Loko hi xopaxopa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*kwamula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Xikombiso xa 87 xi boxa switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku kwamula xifaniso. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 87 i Socha kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku kwamula xifaniso swi hlayile.

Xikomnbiso xa 87(i) xi boxa leswaku Socha ri nga kwamula xifaniso hi banga. Xifaniso lexi nga ephepheni leri damarhetiweke ekhumbini xi nga kwamuriwa hi banga xi suka. Xikombiso xa 87(ii) xi boxa leswaku Socha ri nga kwamula xifaniso hi puraye. Xifaniso lexi nga beleriwa ekhumbini xi nga kwamuriwa hi puraye. Xikombiso xa

87(iii) xona xi boxa leswaku Socha ri nga kwamula xifaniso hi mukwana. Xifaniso lexi nga damaketiwa etafuleni xi nga tepudziwa xi kwamuriwa hi mukwana. Maendlelo lama ma nga ha kotiwa na hi rimhandzi eka 87(iv) na xisinghwana ku fana eka 87(v).

3.7.9 Riendli *-funungula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

- 88(i) **Jaha** ri funungula potu hi **gume**.
- (ii) **Jaha** ri funungula potu hi **puraye**.
- (iii) **Jaha** ri funungula potu hi **mukwana**.
- (iv) **Jaha** ri funungula potu hi **rimhandzi**.
- (v) **Jaha** ri funungula potu hi **lapi**.

Hi ku xiya swikombiso leswi, riendli *-funungula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 88 i jaha kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku funungula potu swi hlayile. Xikombiso xa 88(i) xi boxa leswaku jaha ri nga funungula potu hi gume.

Hi vuswikoti bya jaha byo kota migingiriko yo hambana, ri nga tirhisa gume ku funungula potu ri sala ri ahlamile. Jaha ri nga ha funungula potu hi puraye tanihi laha swi kombisiweke ha kona eka 88(ii). Hi vuswikoti bya yona puraye byo manya swo karhi, yi nga ri funungula potu. Mukwana na wona wu nga funungula potu ri sala ri ahlamile tanihi laha swi kombisiweke hakona eka 88(iii).

Loko potu ro funengetiwa hi dikizele leri nga na xihako ehenhla ka rona, swa koteka leswaku jaha ri tirhisa mukwana ku funungula potu ra kona. Maendlelo lama ma koteka ku endliwa na hi rimhandzi eka 88(iv). Xikombiso xa 88(v) xi boxa leswaku jaha ri nga funungula potu hi lapi. Lapi swi tolovelekile leswaku vanhu vo tala va ri tirhisa ku va pfuneta ku funungula potu, ngopfungopfu loko ri hisa.

3.7.10 Riendli *-tlakula* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

89(i) **Manana** u tlakula n'wana hi **xitulu**.

Loko hi xiya xikombiso lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*tlakula* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 89(i) i manana kasi xitirhisiwa leswi nga hanyiki lexi kotaka ku tlakula n'wana i xitulu. Swi tolovelekile leswaku n'wana a tlakuriwa hi mavoko, kambe loko n'wana o tshama exitulwini kutani manana a n'wi tlakula hi xitulu, hi nga vula leswaku manana u tlakula n'wana hi xitulu. Laha swi va swi ri karhi swi tiveka leswaku manana u tirhisa mavoko eka swirho swa yena, kambe n'wana u va a na xitirhisiwa tanihi xisusi susiwile ehansi hi xitulu lexi a nga ehenhla ka xona.

3.7.11 Riendli -*teka* ni matirhelo ma rona eswivulweni, laha ri tirhaka ni agumente ya nhlokomhaka na ya xitirhisiwa tanihi xisusi

90(i) **Socha** ri teka switulu hi **vhene**.

(ii) **Socha** ri teka switulu hi **xibebe**.

(iii) **Socha** ri teka switulu hi **xigolonyana**.

(iv) **Socha** ri teka switulu hi **lori**.

(v) **Socha** ri teka switulu hi **teretere**.

Loko hi xiyayiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*teka* ra swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ri tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na ya xitirhisiwa lexi nga nchumu lowu nga hanyiki. Switirhisiwa leswi nga hanyiki leswi kotaka ku teka switulu swi swi susa ko karhi swi ya kun'wana swi hlayile. Agumente ya nhlokomhaka eka xikombiso xa 90 i Socha kasi switirhisiwa leswi nga hanyiki swi hambanile. Xikombiso xa 90(i) xi boxa leswaku nchumu lowu Socha ri wu tirhisaka ku teka switulu i vhene. Socha ri nga ha swi kota ku teka switulu hi xibebe eka 90(ii), xigolonyana eka 90(iii), lori eka 90(iv) kumbe teretere eka xikombiso xa 90(v). Mhaka leyi hlamuseriwaka eka swikombiso leswi hileswaku switulu swi va swi susiwile ko karhi hi michumu yo hambana, ku katsa leyi kombisiweke laha henhla.

3.8 Nkatsakanyo

Eka ndzima leyi ku kaneriwile hi maendli mo susa ma xiendliwa xin'we lama aviweke hi tinxaka timbirhi letikulu leti ku nga: maendli mo susa lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama nga kombiki xitirhisiwa tanihi xisusi naswona ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi na maendli mo susa lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama kombaka xitirhisiwa tanihi xisusi, lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi. Eka swiyengentsongo leswi paluxiweke, ku xiyiwile maendli mo **basisa**, mo **sula** na mo **susa**.

Maendli mo basisa lama kaneriweke ma katsa: **-kukula**, **-hlantswa**, **-byewula**, **-karapa** na **-koropa**. Eka maendli mo basisa ku kumiwile leswaku maendli *-kukula*, *-hlantswa*, *-byewula* na *-karapa* ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na tiagumente ta nhlokomhaka na tiagumente ta swiendliwa leti ku nga michumu leyi hanyaka na michumu leyi nga hanyiki eswivulweni. Loko swi ta eka riendli *-koropa* ku kumiwile leswaku rona ra hambana na maendli lama boxiweke hi matirhelo eswivulweni. Riendli *-koropa* a ri swi koti ku boxa mhaka yo twala loko agumente ya nhlokomhaka na agumente ya xiendliwa ku ri michumu yo hanya hinkwayo. Riendli leri ri kota ku boxa mhaka yo twala loko tiagumente ta nhlokomhaka ku ri michumu leyi hanyaka, kumbe leyi nga hanyeki; kambe michumu ya kona yi tirha na agumente ya xiendliwa ya michumu leyi nga hanyeki.

Loko swi ta eka maendli mo sula lama kaneriweke mo fana na: **-chukucha**, **-rhaba**, **-thunya**, **-xokola** na **-lakatsela**, ku kumiwile leswaku maendli *-chukucha* na *-xokola* ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na tiagumente ta nhlokomhaka, hambani ku nga va michumu leyi hanyaka kumbe leyi nga hanyiki; ntsena loko ma tirha na tiagumente ta swiendliwa leti ku nga michumu leyi hanyaka na leyi nga hanyeki. Kasi miendli *-rhaba*, *thunya* na *-xokola* wona a ma swi koti ku boxa mhaka yo twala loko tiagumente ta nhlokomhaka na ta xiendliwa ku ri michumu yo hanya. I maendli *-chukucha* na *-xokola* ma nga riki na xiphiso eku boxeni mhaka yo twala hi tindlela hinkwato.

Maendli mo susa lama kaneriweke eka ndzima leyi ma katsa: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala** na **-vandla**. Eka maendli lama, ku kumiwile leswaku maendli *-susumeta, -hlomula na -hala* ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na tiagumente ta nhlokomhaka ni tiagumente ta swiendliwa leti ku nga michumu leyi hanyaka na michumu leyi nga hanyiki eswivulweni. Kasi maendli *-tsuvula* na *-vandla* wona a ma swi koti ku boxa mhaka yo twala loko tiagumente ta nhlokomhaka na ta swiendliwa ku ri michumu leyi hanyaka eswivulweni.

Loko swi ta eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama kombaka xitirhisiwa tanihi xisusi; ku kaneriwile hi khume ra maendli lama vulavulaka hi ku **basisa**, khume mo **sula** na khume mo **susa**, leswi endlaka ntsengo wa makumenharhu wa maendli mo susa mo hambana. Eka maendli mo basisa ku kaneriwile hi maendli lama katsaka: **-kukula, -hlantswa, -byewula, -karapa, -koropa, -khulela, -hlamba, -harika, -whayela** na **-korisela**. Eka maendli lama ku kumiwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na switirhisiwa leswi nga michumu leyi nga hanyiki.

Eka maendli lama vulavulaka hi ku **sula**, na kona ku xoperiwile khume ra wona, ku nga lama landzelaka: **-chukucha, -rhaba, -thunya, -xokola, -lakatsela, -buracha, -dlaya, -tsema, -kulula** na **-sula**. Eka maendli lama ku kumiwile leswaku a hi hinkwawo lama swi kotaka ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na switirhisiwa leswi nga michumu leyi nga hanyiki. Maendli *-lakatsela* na *-tsema* a ma swi koti ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu wo hanya na nchumu lowu nga hanyiki tanihi xitirhisiwa. Loko agumente ya mhlokomhaka ku ri nchumu lowu hanyaka exivulweni, kasi xitirhisiwa i agumente ya nchumu lowu nga hanyeki; mhaka leyi boxiwaka hi maendli lawa a yi twali. Maendli laman'wana lama boxiweke handle ka lamambirhi ma swi kota ku boxa mhaka yo twala.

Eka maendli lama vulavulaka hi ku **susa**, ku kaneriwile hi khume ra wona lama katsaka: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala, -vandla, -yevula, -kwamula, -funungula, -tlakula** na **-teka**. Eka maendli mo susa lama nga laha henhla, ku

kumiwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na agumente ya nhlokomhaka leyi ku nga nchumu lowu hanyaka na switirhisiwa leswi nga michumu leyi nga hanyiki. Ndzima ya nharhu yi hi kombisa swinene leswaku maendli mo hlaya mo susa ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na tiagumente ta nhlokomhaka na ta swiendliwa leti ku nga michumu leyi hanyaka na leyi nga hanyiki ku boxa mhaka yo twala. Maendli lama ma tlhela ma swi kota ku tirha na tiagumente leti ku nga swiendliwa tanihi switirhisiwa ku boxa mhaka yo twala hi riendli. Switirhisiwa swin'wana na swona swa swi kota ku tirha na tiagumente ta nhlokomhaka ku humelerisa nghingiriko wa riendli erivaleni.

NDZIMA YA 4

MAENDLI MO SUSA MA XIENDLIWA XIN'WE LAMA PALUXAKA MUKHUVA NA MBUYELO LAMA TIRHEKE ESWIVULWENI MA RI NA SWIVULWANA SWA MAHLANGANISI

4.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi aviwile hi swiyengentsongo leswi katsaka manghenelo; nkanelo hi maendli mo susa na swivulwana swa mahlanganisi lama kombaka xivangelo, xikongomelo na xipimelo, xikan'we na nkanelo hi swivulwana swa mahlanganisi leswi kombaka tinhlamuselo ta xisemantiki. Eka maendli lama kombaka xivangelo ku xopaxopiwa maendli mo susa lama vulavulaka hi ku **basisa** loko ma tirha na rihlanganisi **hikuva** eswivulweni. Maendli ma kona ma katsa lama landzelaka: -**kukula**, -**hlantswa**, -**byewula**, -**karapa**, -**koropa**, -**khulela**, -**hlamba**, -**harika**, -**whayela** na -**korisela**. Loko swi ta eka maendli lama vulavulaka hi ku **sula** na rihlanganisi **hikuva** ku xopaxopiwa maendli: -**chukucha**, -**rhaba**, -**thunya**, -**xokola**, -**lakatsela**, -**buracha**, -**dlaya**, -**tsema**, -**kulula** na -**sula**. Eka lama vulavulaka hi ku **susa** na rihlanganisi **hikuva**, ku xopaxopiwa maendli: -**tsuvula**, -**susumeta**, -**hlomula**, -**hala**, -**vandla**, -**yevula**, -**kwamula**, -**funungula**, -**tlakula** na -**teka**. Maendli hinkwawo lama kombaka xivangelo mo basisa, mo sula na mo susa lama xopaxopiwaka, ma tlhela ma kamberiswa loko ma swi kota ku komba xikongomelo na xipimelo eswivulweni swa mahlanganisi. Xiyengentsongo xo hetelela hi lexi nyikaka nkatsakanyo wa ndzima hinkwayo.

4.2 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma ri na rihlanganisi -hikuva

Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* ku boxa mhaka yo twala. Xivangelo lexi boxiwaka hi riendli hi xona xi endlaka leswaku nhlokomhaka yi humelerisa nghingiriko wa xivangelo xa kona. Leswi endlekaka eka xivulwanahosi swi humelerisiwa hi xivangelo xa xivulwananandza. Hi marito man'wana, loko leswi endlekaka eka xivulwananandza a swi nga ri kona kumbe ku endleka, nghingiriko wa riendli ra xivulwanahosi a wu nga ta va kona.

4.2.1 Riendli *-kukula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 91(i) Wansati u kukula yindlu **hikuva yi thyakile**.
- (ii) Wansati u kukula yindlu **hikuva yi na ritshuri**.
- (iii) Wansati u kukula yindlu **hikuva yi na matluka**.
- (iv) Wansati u kukula yindlu **hikuva yi basulukile**.
- (v) Wansati u kukula yindlu **hikuva yi dibekeriwile hi mugayu**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-kukula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 91(i), xivangelo xa wansati xa ku kukula yindlu i ku va yi thyakile. Loko yindlu a yi nga thyakangi eka 91(i), wansati a nga ta yi kukula. Xikombiso xa 91(ii) xi hi nyika xivangelo xa wansati xo kukula yindlu lexi hambanaka na xa 91(i). Wansati eka 91(ii) u kukula yindlu hikuva yi ri na ritshuri. Hi marito man'wana, wansati a nga ta yi kukula yindlu loko a yi nga ri na ritshuri. Wansati u tlhela a kukula yindlu eka 91(iii) hikuva yi ri na matluka. Matluka hi wona xivangelo lexi endlaka leswaku wansati a kukula yindlu. Xikombiso xa 91(iv) xi hi nyika xivangelo xa wansati xo kukula yindlu lexi ku nga ku basuluka ka yona. Loko yindlu a yi nga basulukangi eka 91(iv), wansati a nga ta yi kukula. Xikombiso xa 91(v) xona xi hi nyika xivangelo xa wansati xo kukula yindlu lexi ku nga ku halakeriwa ka yona hi mugayo. Wansati eka 91(v) u va a ri karhi a susa mugayu lowu nga halakela endlwini. Hi marito man'wana, loko mugayo a wu nga halakelangi endlwini, wansati a nga ta yi kukula yindlu ya kona. Mhaka yikulu hileswaku riendli *-kukula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi.

4.2.2 Riendli *-hlantswa* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 92(i) Mukhegula u hlantswa swiambalo **hikuva swi thyakile**.
- (ii) Mukhegula u hlantswa swiambalo **hikuva swa tsakama**.
- (iii) Mukhegula u hlantswa swiambalo **hikuva swi na ritshuri**.

Mhaka leyi hi yi kumaka hi riendli *-hlantswa* hileswaku ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 92(i),

xivangelo xa mukhegula xo hlantswa swiambalo i ku va swi thyakile. Thyaka leri nga eka swiambalo hi rona ri vangeke leswaku swi hlantswiwa hi mukhegula. Xikombiso xa 92(ii) xi boxa leswaku xivangelo xa mukhegula xo hlantswa swiambalo i ku va swi tsakamile. Hi marito man'wana, loko swiambalo leswi mukhegula a swi hlantswaka a swi nga tsakamangi, a nga ta swi hlantswa. Xikombiso xa 92(iii) xi hi boxela leswaku mukhegula u hlantswa swiambalo hi xivangelo xa ritshuri leri nga eka swona. Swa koteka leswaku mukhegula a hlantswa swiambalo loko swi ri na ritshuri.

4.2.3 Riendli *-byewula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 93(i) Mufana u byewula n'wana **hikuva misisi yi kurile.**
- (ii) Mufana u byewula n'wana **hikuva u na swilondza.**
- (iii) Mufana u byewula n'wana **hikuva u ya engomeni.**

Loko hi xiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-byewula* na rona ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 93(i), xivangelo xa mufana xo byewula n'wana i ku va misisi ya n'wana yi kurile. Loko n'wana a nga ri na misisi leyi kuleke a nga ta byewuriwa hi mufana. Mufana u tlhela a byewula n'wana eka 93(ii) hikuva n'wana a ri na swilondza enhlokweni. Swa endleka mufana a byewula n'wana misisi hikwalaho ka ku va a lava ku n'wi tota murhi kahle eswilondzeni leswi nga enhlokweni ya yena. Ku byewuriwa ka n'wana hi mufana eka 93(iii) swi vangiwa hi ku va mufana a fanekele ku ya engomeni a ri hava misisi.

4.2.4 Riendli *-karapa* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 94(i) Jaha ri karapa nguluve **hikuva ri lava xixevo.**
- (ii) Jaha ri karapa nguluve **hikuva yi cheriwile mati yo hisa.**
- (iii) Jaha ri karapa nguluve **hikuva yi duvuriwile.**
- (iv) Jaha ri karapa nguluve **hikuva yi file.**
- (v) Jaha ri karapa nguluve **hikuva yi dlayiwile.**

Eka swivulwa leswi, riendli *-karapa* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 94(i), xivangelo xa jaha xo koropa nguluve i xixevo. Hi marito man'wana, loko nguluve a yi nga ri xixevo, mufana

a nga ta yi karapa. Xikombiso xa 94(ii) xona xi hi boxela xivangelo xa jaha xo karapa nguluve ku nga ku va se yi cheriwile hi mati mo hisa leswaku yi ta karapeka. Xivangelo xo va jaha ri karapa nguluve eka 94(iii) i ku va yi duvuriwile. Eka xikombiso xa 94(iv), ku fa ka nguluve swi vangerile leswaku jaha ri yi karapa. Hambiloko swi nga boxiwanga leswaku nguluve yi file hikokwalaho ka yini, ku nga va hi mavabyi kumbe swin'wana, ku fa kolokuya ku vangile leswaku jaha ri yi karapa. Hi ntolovelo ku karapiwa nguluve leyi feke. Nguluve leyi karapiwaka ya ha hanya yo endliwa nsele. Xivangelo xa xikombiso xa 94(v) xi nga twakala ongeti xi fana na xa 1(iv). Eka xikombiso xa 94(v) nguluve yi karapiwa hikuva yi dlayiwile. Eka xikombiso xa 94(v) nguluve yi lo dlayiwa kunene swi karhi swi tiveka, kambe eka 94(iv) yi lo fa hi xivangelo lexi nga boxiwangiki.

4.2.5 Riendli *-koropa* ni matirhelo ma rona eswivulweni

95(i) Manana u koropa khixi **hikuva ri na muthotho**.

(ii) Manana u koropa khixi **hikuva ri na mati**.

(iii) Manana u koropa khixi **hikuva ri basulukile**.

(iv) Manana u koropa khixi **hikuva ri na ritshuri**.

(v) Manana u koropa khixi **hikuva ri thyakile**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-koropa* na rona ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 95(i), xivangelo xa manana xo koropa khixi i ku va ri ri na muthotho lowu nga ri halakela. Hi marito man'wana, loko khixi a ri nga halakeriwanga hi muthotho, manana a nga ta ri koropa. Xivangelo xa manana xo koropa khixi eka 95(ii) i ku va ri ri ma mati. Mati lama ma nga va ma lo halakela kumbe ku dibekela eka rona. Eka xikombiso xa 95(iii), hi kuma leswaku xivangelo xa manana xo koropa khixi hi leswi ri nga basuluka. Loko khixi a ri nga basulukangi, manana a nga ta ri koropa. Loko swi ta eka xikombiso xa 95(iv) xona, manana u va a ri karhi a koropa khixi hi xivangelo xa ku va ri ri na ritshuri. Xikombiso xa 95(v) xona xi hi nyika xivangelo xa manana xo koropa khixi lexi ku nga thyaka. Hi marito man'wana, thyaka leri nga kona ekhixini ri vangela manana leswaku a ri koropa. Handle ka thyaka leri nga ekhixini, manana a nga ta ri koropa eka xikombiso lexi.

4.2.6 Riendli *-khulela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 96(i) Manana u khulela jarata **hikuva ri tlhumile.**
- (ii) Manana u khulela jarata **hikuva ri tele swimilani.**
- (iii) Manana u khulela jarata **hikuva ri tele byanyi.**
- (iv) Manana u khulela jarata **hikuva ri na nhova.**

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-khulela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 96(i), xivangelo xa ku khuleriwa ka jarata hi manana i ku tlhuma ka rona. Hi marito man'wana, jarata ri na nhova leyi ri vangelaka ku khuleriwa. Jarata a ri nga ta khuleriwa loko a ri nga tlhumanga. Xikombiso xa 96(ii) xona xi boxa leswaku ku va jarata ri tele swimilani swi vangela manana leswaku a ri khulela. Xikombiso xa 96(iii) xona xi boxa ntsena leswaku xivangelo xa ku khuleriwa ka jarata hi manana i ku va ri tele byanyi. Xivangelo xa manana xo khulela jarata eka 96(iv) i ku va ri tele nhova.

4.2.7 Riendli *-hlamba* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 97(i) Manana u hlamba xikandza **hikuva xi thyakile.**
- (ii) Manana u hlamba xikandza **hikuva xi julukile.**
- (iii) Manana u hlamba xikandza **hikuva xi na malanga.**
- (iv) Manana u hlamba xikandza **hikuva xi na misisi.**
- (v) Manana u hlamba xikandza **hikuva xi basulukile.**

Loko hi xiyayiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-hlamba* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 97(i), xivangelo xa manana xo hlamba xikandza i ku va xi thyakile. Thyaka leri nga exikandzeni xa manana hi rona ri vangelaka xikandza ku hlambiwa. Xikombiso xa 97(ii) xona xi hi nyika xivangelo xa ku va manana a hlamba xikandza, lexi ku nga ku va xi julukile. Nyuku lowu nga exikandzeni xa yena wu vangela leswaku xikandza a xi hlamba. Manana eka 97(iii) u hlamba xikandza hikwalaho ka malanga lama xi nga na wona. Hi marito man'wana, loko manana a nga ri na malanga exikandzeni a nga ta xi hlamba. Xivangelo xa manana xo hlamba xikandza eka 97(iv) i misisi. Misisi yi kumeka

yi ri exikandzeni xa manana leswi vangelaka leswaku a xi hlamba. Xikombiso xa 97(v) xona xi boxa leswaku manana u basulukile exikandzeni leswi n'wi vangelaka leswaku a xi hlamba. Hi marito man'wana, manana a nga ta xi hlamba xikandza loko a xi nga basulukangi hi swo karhi.

4.2.8 Riendli *-harika* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 98(i) Manana u harika matluka **hikuva ma thyakisa**.
- (ii) Manana u harika matluka **hikuva ma tele**.
- (iii) Manana u harika matluka **hikuva ma hangalakile**.
- (iv) Manana u harika matluka **hikuva ma nga hahetela**.
- (v) Manana u harika matluka **hikuva ma dzudzekile**.

Hi ku tirhisa swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-harika* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 98(i), xivangelo xa manana xo harika matluka i ku va ma thyakisa. Nthyakiso wa matluka hi xona xivangelo xa leswaku ma harikiwa hi manana. Eka xikombiso xa 98(ii), xivangelo xo harika matluka hi manana ku va ku ri matalelo ma wona. Manana a nga ta susa matluka loko a ma nga talanga. Xikombiso xa 98(iii) xona xi hi boxela xivangelo xa manana xo harika matluka xa leswaku i ku va ma hangalakile. Loko matluka a ma nga hangalakangi manana a nga ta tikarhatela ku ma harika. Xivangelo xa manana xo harika matluka eka 98(iv) i ku va ma hahetela. Xikombiso xa 98(v) xona xi hi boxela leswaku manana u harika matluka hikwalaho ka ku va ma dzudzekile. Hi marito man'wana, ku va murhi wu dzudzile matluka swi vangela manana leswaku a ma harika.

4.2.9 Riendli *-whayela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 99(i) Manana u whayela rivala **hikuva ri thyakile**.
- (ii) Manana u whayela rivala **hikuva ri na matluka**.
- (iii) Manana u whayela rivala **hikuva ri na maribye**.
- (iv) Manana u whayela rivala **hikuva ri na byanyi**.
- (v) Manana u whayela rivala **hikuva ri na maphepha**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-whayela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 99(i), xivangelo xa manana xo whayela rivala i ku va ri thyakile. Loko rivala a ri basile, manana a nga ta ri whayela. Xikombiso xa 99(ii) xona xi boxa leswaku manana u whayela rivala hikwalaho ka xivangelo xa ku va ri ri na matluka. Matluka hi wona ma vangelaka leswaku rivala ri whayeriwa. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa 99(iii) laha xivangelo ku nga maribye. Vukona bya maribye erivaleni swi endla leswaku manana a ri whayela. Xikombiso xa 99(iv) xona xi hi boxela leswaku manana u whayela rivala hikwalaho ka byanyi lebyi nga lo mo, ku ri thyakisa. Xikombiso xa 99(v) xi hi nyika xivangelo xa manana xa ku whayela rivala lexi ku nga n'walalo wa maphepha lama ri thyakiseke.

4.10 Riendli *-korisela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 100(i) Manana u korisela pani **hikuva ri na supu.**
- (ii) Manana u korisela pani **hikuva ri na mukapu.**
- (iii) Manana u korisela pani **hikuva ri na vukoko.**
- (iv) Manana u korisela pani **hikuva ri na muthotho.**
- (v) Manana u korisela pani **hikuva ri na miroho.**

Loko hi xopaxopa riendli *-korisela*, hi kuma leswaku ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 100(i), xivangelo xa manana xo korisela pani i ku susa supu leyi ri nga na yona. Pani ra kona ri va ra ha ri na supu endzeni ka rona. Xikombiso xa 100(ii) xona xi boxa leswaku manana u korisela pani hi xivangelo xa ku va ra ha ri na mukapu. Xivangelo xa manana xo korisela pani eka 100(iii) i vukoko byo karhi lebyi nga namarhela eka rona. Vukoko lebyi nga namarhela pani, ku nga va bya muthotho, hi byona byi vangelaka leswaku manana a kondza a korisela pani. Xikombiso xa 100(iv) xona xi boxa leswaku manana u korisela pani hikwalaho ka muthotho lowu ri nga na wona. Muthotho lowu hlamuseriwaka ku nga ha va lowu a nga ku wu dyeni. Xikombiso xa 100(v) xona xi boxa xivangelo xa manana xo korisela pani leswaku i ku va ri lava ku tirha. Ntirho lowu pani ri nga langutana na wona hi xona xivangelo lexi endleke leswaku manana a ri korisela.

4.3 Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma ri na rihlanganisi ra xivangelo -*hikuva*

Maendli lama vulavulaka hi ku sula na wona ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Xivangelo lexi boxiwaka hi riendli hi xona xi endlaka leswaku nhlokomhaka yi humelerisa nghingiriko wa xivangelo xa kona.

4.3.1 Riendli -*chukucha* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 101(i) Nhwana u chukucha xitsalelo **hikuva xi thyakile.**
- (ii) Nhwana u chukucha xitsalelo **hikuva xi na marito.**
- (iii) Nhwana u chukucha xitsalelo **hikuva xi na xifaniso.**
- (iv) Nhwana u chukucha xitsalelo **hikuva xi na girafu.**
- (v) Nhwana u chukucha xitsalelo **hikuva xi na ntirhokaya.**

Loko hi xiya eka swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*chukucha* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 101(i), xivangelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo ku va ku ri thyaka leri nga eka xona. Xikombiso xa 101(ii) xona xi hi nyika xivangelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo lexi ku nga marito lama nga tsariwa eka xona. Marito lama nga eka xitsalelo ma vangela leswaku nhwana a xi chukucha. Xivangelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo eka xikombiso xa 101(iii) i xifaniso lexi nga dirowiwa eka xona. Xikombiso xa 101(iv) xona xi nyika xivangelo xa chukuchiwa ka xitsalelo lexi ku nga girafu leyi tsariweke eka xona. Xikombiso xa 101(v) xi hi nyika xivangelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo lexi ku nga ntirhokaya lowu tsaleriweke eka xona. Mhaka yikulu hileswaku riendli -*chukucha* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi 'hikuva' exivulweni ku komba xivangelo xo karhi.

4.3.2 Riendli -*rhaba* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 102(i) Mufana u rhaba xifaniso **hikuva xi gombonyokile.**
- (ii) Mufana u rhaba xifaniso **hikuva xi pyitlekile.**
- (iii) Mufana u rhaba xifaniso **hikuva xi onhiwile.**
- (iv) Mufana u rhaba xifaniso **hikuva a xi dirowekangi.**
- (v) Mufana u rhaba xifaniso **hikuva xi na inki yo tala.**

Mhaka leyi hi yi kumaka hi riendli -*rhaba*, hileswaku ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 102(i), xivangelo xa mufana xo rhaba xifaniso i ku va xi gombonyokile. Loko xifaniso a xi nga gombonyokangi, mufana a nga ta tikarhatela ku xi rhaba. Xikombiso xa 102(ii) xona xi nyika xivangelo xa mufana xo rhaba xifaniso leswaku i ku va xi pyitlekile madirowelo ma xona, leswi endlaka leswaku xi nga languteki kahle. Xivangelo xa 102(iii) xa ku va mufana a rhaba xifaniso i ku va xi onhiwile.

Mufana u kumeka a ri ku rhabeni ka xifaniso lexi a xi dirohiwile lexi nga onheka xivumbeko xa xona. Xikombiso xa 102(iv) xi hi nyika xivangelo xa mufana xo rhaba xifaniso lexi ku nga ku va xi nga dirowekangi. Ndlela leyi xifaniso xi nga dirowiwa hi yona mufana u vona yi nga ri kahle, swi nga leswi a xi rhabaka. Eka xikombiso xa 102(v) mufana u rhaba xifaniso hikwalaho ka inki leyi xi nga na yona yo tala. Mufana u tsakela xifaniso xo pfumala inki yo tala.

4.3.3 Riendli -*thunya* ni matirhelo ma rona eswivulweni

103(i) Kokwana u thunya tsheretshere **hikuva i ya khale**.

(ii) Kokwana u thunya tsheretshere **hikuva yi le ndleleni**.

(iii) Kokwana u thunya tsheretshere **hikuva u hlundzukile**.

(iv) Kokwana u thunya tsheretshere **hikuva ri perile**.

(v) Kokwana u thunya tsheretshere **hikuva a nga yi lavi**.

Loko hi xiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*thunya* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 103(i), xivangelo xa kokwana xo thunya tsheretshere i vukhale bya yona. Nkarhi wo leha lowu tsheretshere yi nga va na wona wu vangela leswaku kokwana a yi thunya. Xikombiso xa 103(ii) xona xi nyika xivangelo xa kokwana xo thunya tsheretshere leswaku i ku va yi ri endleleni. Loko tsheretshere a yo va kun'wana ku nga ri endleleni, kokwana a ta va a nga yi thunyangi. Xivangelo xa kokwana xo thunya tsheretshere eka xikombiso xa 103(iii) i ku hlundzuka ka yena. Leswi nga hlundzukisa kokwana swi vangela leswaku a thunya tsheretshere hambiloko leswi nga n'wi hlundzukisa swi nga boxiwangi. Xikombiso xa 103(iv) xona xi nyika xivangelo xa ku thunyiwa ka tsheretshere hi kokwana leswi ku nga pela ka dyambu. Swa endleka leswaku kokwana a thunya tsheretshere hikuva a nga tsakeli leswaku yi tlangiwa loko ri perile. Eka

xikombiso xa 103(v), kokwana u kumeka a thunya tsheretshere hi xivangelo xa ku va a nga yi lavi. Loko kokwana a tsakela tsheretshere a nga ta yi thunya.

4.3.4 Riendli -*xokola* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 104(i) Mufana u xokola xikolopfana **hikuva xi omelerile.**
- (ii) Mufana u xokola xikolopfana **hikuva a nga xi lavi.**
- (iii) Mufana u xokola xikolopfana **hikuva xa nyenyetsa.**
- (iv) Mufana u xokola xikolopfana **hikuva xi humile.**
- (v) Mufana u xokola xikolopfana **hikuva xa hlometela.**

Eka swivulwa leswi longoloxiweke, hi kuma leswaku riendli -*xokola* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Loko hi xiya xikombiso xa 104(i), hi kuma leswaku xivangelo xa mufana xo xokola xikolopfana i ku va xi namarherile enhompfini. Xikolopfana lexi namarheleke enhompfini xa kavanyeta eka mahefemulelo ma munhu. Xikombiso xa 104(ii) xona xi hi nyika xivangelo xa mufana xo xokola xikolopfana leswaku i ku va a nga xi tsakeli. Hi ntiyiso ku hava mufana loyi a tsakelaka xikolompfana lero a nga xi tshika xi n'wi kavanyeta ku hefemula a nga xi suli. Xivangelo xa mufana xo xokola xikolopfana eka xikombiso xa 104(iii) i ku va xi nyenyetsa. Ndlela leyi mufana xikolopfana xi n'wi nyenyetsaka ha kona swi n'wi vangela leswaku a xi xokola a hambana na xona. Eka xikombiso xa 104(iv), mufana u xokola xikolopfana hikuva xi humile enhompfini. Xikombiso xa 104(v) xi hi nyika xivangelo xa mufana xo xokola xikolopfana leswaku i ku va xi hlometerile.

4.3.5 Riendli -*lakatsela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 105(i) N'wana u lakatsela tintiho **hikuva ti na muthotho.**
- (ii) N'wana u lakatsela tintiho **hikuva ti na vulombe.**
- (iii) N'wana u lakatsela tintiho **hikuva ti na chukela.**
- (iv) N'wana u lakatsela tintiho **hikuva ti na munga.**
- (v) N'wana u lakatsela tintiho **hikuva ti na ximongolwana.**

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma ku riendli -*lakatsela* na rona ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 105(i), xivangelo xa n'wana xo lakatsela tintiho i muthohto lowu ti nga na

wona. Loko tintiho a ti nga ri na muthotho, n'wana a nga ta tilakatsela. Xikombiso xa 105(ii) xona xi hi nyika xivangelo xa n'wana xo lakatsela tintiho lexi ku nga vulombe lebyi nga namarhela eka tona. Xivangelo xa n'wana xo lakatsela tintiho eka xikombiso xa 105(iii) i ku va ti ri ni chukela. Loko tintiho ta n'wana a ti nga ri na chukela, a nga ta tilakatsela. Xikombiso xa 105(iv) xi nyika xivangelo xa n'wana xo lakatsela tintiho lexi ku nga munga lowu nga namarhela eka tona. Xikombiso xa 105(v) xona xi hi nyika xivangelo xa leswaku ku va n'wana a kondza a lakatsela tintiho i ku va ti ri ni ximongolwana. Xikombiso xa 105 xi hi andlalela leswaku swi le rivaleni leswaku n'wana u susa swo karhi etitihweni ta yena hi ndlela yo tilakatsela.

4.3.6 Riendli -*pholicha* ni matirhelo a rona eswivulweni

- 106(i) Manana u pholicha kamara **hikuva ri na ritshuri**.
- (ii) Manana u pholicha kamara **hikuva ri na pholichi**.
- (iii) Manana u pholicha kamara **hikuva ri na mugandlu**.
- (iv) Manana u pholicha kamara **hikuva ri basulukile**.
- (v) Manana u pholicha kamara **hikuva ri na xisibi**.

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*pholicha* na rona ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 106(i), xivangelo xa ku pholichiwa ka kamara hi manana hileswi ri nga na ritshuri. Mhaka leyi yi boxa leswaku loko kamara a ri nga ri na ritshuri, manana a nga ta ri pholicha. Xikombiso xa 106(ii) xona xi nyika xivangelo xa manana xa ku pholicha kamara lexi ku nga pholichi leyi nga totiwa eka rona.

Xivangelo xa xikombiso xa 106(iii) xo va manana a pholicha kamara hi leswi ri nga na mugandlu wo karhi. Hi marito man'wana, manana u vonile leswaku kamara ri tsalatsalekile hi mugandlu wo fana na wa tintangu kumbe mikondzo, kutani a ri pholicha. Eka xikombiso xa 106(iv), manana u kumeka a pholicha kamara hi xivangelo xo va ri basulukile. Xikombiso xa 106(v) xi nyika xivangelo xa manana xo pholicha kamara lexi ku nga xisibi lexi nga dibekela laha a ku pholichiwile, kutani manana a tlhela a ku pholicha nakambe.

4.3.7 Riendli -*dlaya* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 107(i) Muchudeni u dlaya vuxokoxoko **hikuva bya vonaka**.
- (ii) Muchudeni u dlaya vuxokoxoko **hikuva byi tsariwile**.
- (iii) Muchudeni u dlaya vuxokoxoko **hikuva byi damarhewile**.
- (iv) Muchudeni u dlaya vuxokoxoko **hikuva byi dirowiwile**.
- (v) Muchudeni u dlaya vuxokoxoko **hikuva byi le rivaleni**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaklu riendli -*dlaya* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 107(i), xivangelo xa muchudeni xo dlaya vuxokoxoko i ku va byi vonaka. Mhaka leyi nga na vuxokoxoko a hi ya matlangwana naswona ku va byi vonaka swi vangela muchudeni leswaku a byi susa hi ndlela yo byi dlaya. Hi marito man'wana, vuxokoxoko lebyi dlayiwaka hi muchudeni ku nga va lebyo dlayisa van'wana leswaku va va enghozini.

Xikombiso xa 107(ii) xi nyika xivangelo xa muchudeni xo dlaya vuxokoxoko leswaku i ku va byi tsariwile kunene. Nkarhi wun'wana muchudeni u vona leswaku vuxokoxoko lebyi a byi dlayaka, ku nga lebyo tsariwa, a bya ha ri na nkoka eka nkarhi wa kona, swi nga leswi wa byi dlaya. Xivangelo xa muchudeni xo dlaya vuxokoxoko eka xikombiso xa 107(iii) i ku va byi damarhewile kunene. Swa endleka leswaku vuxokoxoko lebyi a byi dlayaka lebyo damarhewile kun'wana, ku ri lebyi a nga swi tsakeliki leswaku byi tama bya ha voniwa laha byi nga damarhewile kona.

Xikombiso xa 107(iv) xi nyika xivangelo xo dlayiwa ka vuxokoxoko hi muchudeni leswaku hi lebyo dirowiwa. Lexi vangaka ku dlayiwa ka vuxokoxoko bya kona i ku sivela leswaku ku nga vi na un'wana loyi a nga ta vona leswi a swi dirowiwile byi nga si dlayiwa. Xikombiso xa 107(v) xi nyika xivangelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko lexi ku nga mhaka ya ku va byi ri erivaleni. Loko vuxokoxoko lebyi dlayiwaka hi muchudeni a byi nga ri erivaleni, a nga ta byi dlaya.

4.3.8 Riendli -*tsema* ni matirhelo ma rona exivulweni

- 108(i) Mufana u tsema tincuva **hikuva ti tele**.

Eka xivulwa lexi, hi kuma leswaku riendli -*tsema* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 108(i), xivangelo xa mufana xo tsema tincuva i ku va ti tele. Hi marito man'wana, mufana u tsema tincuva leti nga tala ntsena eka leti nga kona. nkarhi wun'wana u twisisa leswaku loko a tsemetela leti nga tala u ta hatlisa a wina ntlangu.

4.3.9 Riendli -*kulula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

109(i) Mutirhi u kulula nyuku **hikuva wu tele**.

(ii) Mutirhi u kulula nyuku **hikuva wa khuluka**.

(iii) Mutirhi u kulula nyuku **hikuva wa n'wi tsakamisa**.

(iv) Mutirhi u kulula nyuku **hikuva wa n'wi tlunya**.

(v) Mutirhi u kulula nyuku **hikuva wa huma**.

Loko hi xiyayiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*kulula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 109(i), xivangelo xa mutirhi xo kulula nyuku exikandzeni xa yena i ku va wu tele. Leswi nyuku wu nga n'wi talerisa xiswona mutirhi, swi vangela leswaku a wu kulula hi xikongomelo xa leswaku a sala a ri kahle. Xikombiso xa 109(ii) xi nyika xivangelo xa mutirhi xo kulula nyuku lexi ku nga ku khuluka ka wona. Hi marito man'wana, nyuku wu va wu ri eku khulukeni hi ndlela ya ku va wu endla leswaku mutirhi a boheka ku wu kulula.

Xivangelo xa mutirhi xo kulula nyuku eka xikombiso xa 109(iii) i ku va wu n'wi tsakamisa. Mutirhi u ringeta ku sivela nyuku leswaku wu nga n'wi tsakamisi hi ku wu kulula. Xikombiso xa 109(iv) xi nyika xivangelo xa mutirhi xo kulula nyuku leswaku i ku va wu n'wi tlunya. Mutirhi u twa a karhateka hi nyuku lowu wu n'wi tlunyaka mahlo, swi nga leswi wa wu kulula. Xikombiso xa 109(v) xona xi nyika xivangelo xa mutirhi xo kulula nyuku leswaku i ku huma ka wona. Loko nyuku wo ka wu nga n'wi humi mutirhi loyi, a nga ta ka a nga tikarhateli hi ku wu susa hi ndlela yo wu kulula.

4.3.10 Riendli -*sula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

110(i) Manejara u sula tafula **hikuva ri thyakile**.

(ii) Manejara u sula tafula **hikuva ri tsakamile**.

- (iii) Manejara u sula tafula **hikuva ri na ritshuri**.
- (iv) Manejara u sula tafula **hikuva ri na mapa**.
- (v) Manejara u sula tafula **hikuva ri na inki**.

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*sula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 110(i), xivangelo xa manejara xo sula tafula i ku va ri thyakile. Mhaka leyi boxiwaka hileswaku manejara a nga twanani na tafula ro thyaka. Xikombiso xa 110(ii) xi nyika xivangelo xa manejara xo sula tafula leswaku i ku tsakama ka rona. Loko tafula a ri nga tsakamangi, manejara a nga ta ri sula. Xivangelo xa manejara xo sula tafula eka xikombiso xa 110(iii) i ritshuri leri nga tafuleni. Ku va tafula ri ri na ritshuri swi vangela leswaku manejara a ri sula. Xikombiso xa 110(iv) xona xi nyika xivangelo xa manejara xo sula tafula leswaku i ku va yena a veng a vusompfa. Manejara u va a nga twanani na vusompfa ku kondza a sula tafula. Hi marito man'wana, ku va ku ri hasahasa etafuleni leswi ri siyaka eka xiyimo xa vusompfa. Eka xikombiso xa 110(v) manejara u sula tafula hikokwalaho ka ku va ri ri na inki. Nchumu lowu munhu a wu rhandzaka u tsakela leswaku wu tshama wu basile.

4.4 Maendli lama vulavulaka hi ku susa ma ri na rihlanganisi ra xivangelo -*hikuva*

Maendli lama vulavulaka hi ku susa na wona ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Xivangelo lexi boxiwaka hi riendli ro susa hi xona xi endlaka leswaku nhlokomhaka yi humelerisa nghingiriko wa xivangelo xolexo.

4.4.1 Riendli -*tsuvula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 111(i) Mutirhi u tsuvula byanyi **hikuva bya bihisa**.
- (ii) Mutirhi u tsuvula byanyi **hikuva byi tlumile**.
- (iii) Mutirhi u tsuvula byanyi **hikuva byi kurile**.
- (iv) Mutirhi u tsuvula byanyi **hikuva byi vunile**.
- (v) Mutirhi u tsuvula byanyi **hikuva byi onhakile**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, riendli -*tsuvula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 111(i), xivangelo xa mutirhi xo tsuvula byanyi i ku va a vona byi bihisa ndhawu leyi byi nga eka yona. Loko byanyi lebyi mutirhi a byi tsuvulaka a byi sasekisa ndhawu leyi byi nga eka yona, a nga ta byi tsuvula. Xikombiso xa 111(ii) xi boxa leswaku mutirhi u tsuvula byanyi hi xivangelo xo va byi tlhumile. I ku tlhuma ka byona swi vangelaka leswaku mutirhi a byi susa hi ndlela yo byi tsuvula. Xivangelo xa mutirhi xo tsuvula byanyi eka xikombiso xa 111(iii) i ku va byi kurile. Hi marito man'wana, mutirhi u tsuvula byanyi loko se byi kurile. Eka xikombiso xa 111(iv) mutirhi u tsuvula byanyi hi xivangelo xo va byi vunile. Leswi swi boxa leswaku nkarhi lowu byanyi a bya ha tlharhamukile byi nga se vuna, mutirhi a nga byi tsuvuli. Xikombiso xa 111(v) xi nyika xivangelo xa mutirhi xo tsuvula byanyi ku nga ku onhaka ka byona. Maonhakelo lama ku nga ha va ku bola ka byona.

4.4.2 Riendli -*susumeta* ni matirhelo ma rona eswivulweni

112(i) Mufana u susumeta movha **hikuva a wu dumi**.

(ii) Mufana u susumeta movha **hikuva wu onhakile**.

Loko hi xiyayiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*susumeta* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 112(i), xivangelo xa mufana xo susumeta movha i ku va wu nga ha dumi hi woxe. Movha wu va wu boheka leswaku wu susumetiwa leswaku wu ta kota ku famba kumbe ku duma. Eka xikombiso xa 112(ii) mufana u susumeta movha hikwalaho ka xivangelo xa ku va wu onhakile. Movha lowu nga eka xikombiso lexi hi lowu wu nga onhaka, naswona wu lava leswaku wu sungula hi ku susumetiwa ku kondza wu duma.

4.4.3 Riendli -*hlomula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

113(i) Mufana u hlomula xipikiri **hikuva xi lava ku tirha**.

(ii) Mufana u hlomula xipikiri **hikuva xi nga tlhava n'wana**.

(iii) Mufana u hlomula xipikiri **hikuva xi petsekile**.

(iv) Mufana u hlomula xipikiri **hikuva xi rhosile**.

(v) Mufana u hlomula xipikiri **hikuva xi komile**.

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*hlomula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi.

Xikombiso xa 113(i), xi nyika xivangelo xa mufana xo hlomula xipikiri ku nga ku va xi lava ku tirha. Eka xikombiso xa 113(ii) mufana u hlomula xipikiri hikokwalaho ka xivangelo xa leswaku xi nga tlhava n'wana. Hi marito man'wana, laha xipikiri xi nga kona a xi tshamisekanga naswona swi nga endleka xi tlhava n'wana. Xivangelo xa mufana xo hlomula xipikiri eka xikombiso xa 113(iii) i ku va xi petsekile. Swa endleka mufana a ri ku beleleni ka xipikiri kutani xi petseka xi nga si nghena hinkwaxo laha a xi belelaka kona. Eka xikombiso xa 113(iv) mufana u hlomula xipikiri hi xivangelo xo va xi rhosile. Swa endleka mufana a lava ku susa lexa khale a belela xin'wana lexi nga rhosangiki. Xikombiso xa 113(v) xona xi hi nyika xivangelo xa mufana xo hlomula xipikiri lexi ku nga ku koma ka xona. Mufana u lava ku belela lexo leha laha ku nga na lexo koma.

4.4.4 Riendli -*hala* ni matirhelo ma rona eswivulweni

114(i) Mufana u hala poto **hikuva ri na vukoko**.

(ii) Mufana u hala poto **hikuva ri thyakile**.

(iii) Mufana u hala poto **hikuva ri rhosile**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*hala* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Loko hi xiya xikombiso xa 114(i), hi kuma leswaku xivangelo xa mufana xo hala poto i vukoko lebyi ri nga na byona. Loko poto a ri nga ri na vukoko, mufana a nga ta tikarhatela ku ri hala. Eka xikombiso xa 114(ii), mufana u kumeka a hala poto hi xivangelo xa ku va ri thyakile. Xikombiso xa 114(iii) xona xi hi nyika xivangelo xa mufana xo hala poto leswaku i ku va ri rhosile. Leswi nga rhosisa poto hi swona swi vangaka leswaku mufana a teka goza ro ri hala.

4.4.5 Riendli -*vandla* ni matirhelo ma rona eswivulweni

115(i) Mufana u vandla lamula **hikuva u lava ku ri dya**.

(ii) Mufana u vandla lamula **hikuva u ri susa makamba**.

(iii) Mufana u vandla lamula **hikuva ri cindzukile**.

(iv) Mufana u vandla lamula **hikuva ri vupfile**.

Loko hi xiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*vandla* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 115(i), xivangelo xa mufana xo vandla lamula i ku va a lava ku ri dya. Xikombiso xa 115(ii) xona xi komba leswaku mufana u vandla lamula hi xivangelo xo ri susa makamba. Xivangelo xa mufana xo vandla lamula eka xikombiso xa 115(iii) i ku va ri cindzukile, leswi vulaka leswaku ri vupfilenyana. Xikombiso xa 115(iv) xona xi hi nyika xivangelo xa mufana xo vandla lamula leswaku i ku va ri vupfile. Hi marito man'wana, loko lamula a ra ha ri gaga, mufana a nga ta ri vandla.

4.4.6 Riendli -*yevula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 116(i) Tatana u yevula mbuti **hikuva yi dlayiwile**.
- (ii) Tatana u yevula mbuti **hikuva yi file**.
- (iii) Tatana u yevula mbuti **hikuva yi khwankhwile**.
- (iv) Tatana u yevula mbuti **hikuva ku fikile vayeni**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*yevula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 116(i), xivangelo xa tatana xo yevula mbuti i ku va yi dlayiwile. Tatana a nga ta yevula mbuti loko a ya ha hanya. Loko swi ta eka xikombiso xa 116(ii), tatana u yevula mbuti hi xivangelo xo va yi file. Eka xikombiso lexi a swi na mhaka leswaku mbuti yi file hi yoxe kumbe yi lo dlayiwa kunene, xivangelonkulu hileswaku se yi file. Xivangelo xa tatana xo yevula mbuti eka xikombiso xa 116(iii) hi leswi se yi nga khwakhwa. Ku va mbuti yi khwankhwile swi vangile leswaku tatana a yi yevula. Xivangelo xa tatana xo yevula mbuti eka xikombiso xa 116(iv) i vuyeni lebyi nga fika. Ku fika ka vayeni hi swona swi vangeke leswaku tatana a yevula mbuti. Mhaka yikulu eka xikombiso xa 116 hileswaku riendli -*yevula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi.

4.4.7 Riendli -*kwamula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 117(i) Murisi u kwamula ringoti **hikuva wa ri lava**.
- (ii) Murisi u kwamula ringoti **hikuva ra tsakama**.

Loko hi xiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*kwamula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa

117(i), xivangelo xa murisi xo kwamula ringoti i ku va a ri lava. Nkarhi wun'wana murisi u lava ku ri tirhisa swin'wana swo tiva hi yena. Xikombiso xa 117(ii) xi hi nyika xivangelo xo va murisi a kwamula ringoti lexi ku nga ku tsakama ka rona. Loko ringoti a ri omile, murisi a nga ta tikarhatela ku ri kwamula.

4.4.8 Riendli *-funungula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 118(i) Manana u funungula dikizela **hikuva ra tshwa**.
- (ii) Manana u funungula dikizela **hikuva u le ku swekeni**.
- (iii) Manana u funungula dikizela **hikuva ra pupumisa**.
- (iv) Manana u funungula dikizela **hikuva u lava ku hakasa**.
- (v) Manana u funungula dikizela **hikuva u chela mati**.

Hi ku xiyayiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-funungula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 118(i), xivangelo xa manana xo funungula dikizela i ku va ri ri ku tshweni. Xikombiso xa 118(ii) xi hi nyika xivangelo xa manana xo funungula dikizela leswaku i ku va a ri ku swekeni. Hi marito man'wana, loko manana a fanele a sweka u boheka ku sungula hi ku funungula dikizela leswaku a ta sweka kahle. Xivangelo xa manana xo funungula dikizela eka xikombiso xa 118(iii) i ku pupumisa ka rona leswi nga eku vileni. Manana u funungula dikizela leswaku leswi pupumaka swi nga halaki swi tima na ndzilo. Eka xikombiso xa 118(iv) manana u funungula dikizela hi xivangelo xo va a lava ku hakasela leswi a swi swekeke, swo fana na vuswa. Xikombiso xa 118(v) xona xi hi nyika xivangelo xa manana xo funungula dikizela lexi ku nga ku va a lava ku chela mati. Nchumu lowu nga funengetiwa hi dikizela endzeni (wo fana na poto) hi wona wu lavaka ku cheriwa mati, swi nga leswi manana u boheka hi ku sungula a funungula dikizela leswaku a ta chela mati endzeni ka wona.

4.4.9 Riendli *-tlakula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 119(i) Mufana u tlakula xitulu **hikuva xa laveka**.
- (ii) Mufana u tlakula xitulu **hikuva u le ku kukuleni**.
- (iii) Mufana u tlakula xitulu **hikuva u le ku koropeni**.
- (iv) Mufana u tlakula xitulu **hikuva u lava ku tshama eka xona**.
- (v) Mufana u tlakula xitulu **hikuva u rhumiwile hi un'wana**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-tlakula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 119(i), xivangelo xa mufana xo tlakula xitulu hi leswi xi lavekaka. Xikombiso xa 119(ii) xi hi nyika xivangelo xa mufana xo tlakula xitulu, ku nga ku kukula. Ndhawu leyi mufana a yi kukulaka ku na xitulu lexi n'wi kavanyetaka, swi nga leswi wa xi susa hi ndlela yo xi tlakula. Xivangelo xa mufana xo tlakula xitulu eka xikombiso xa 119(iii) hi leswi a nga ku koropeni. Eka xikombiso xa 119(iv) mufana u tlakula xitulu hikokwalaho ka xivangelo xa ku lava ku tshama eka xona. Xikombiso xa 119(v) xona xi hi nyika xivangelo xa mufana xo tlakula xitulu lexi ku nga ku rhumiwa hi un'wana ku endla tano.

4.4.10 Riendli *-teka* ni matirhelo ma rona eswivulweni

120(i) Nhwana u teka xitsalo **hikuva xa laveka**.

(ii) Nhwana u teka xitsalo **hikuva u lava ku tsala hi xona**.

(iii) Nhwana u teka xitsalo **hikuva xi werile ehansi**.

(iv) Nhwana u teka xitsalo **hikuva u xi xavile**.

(v) Nhwana u teka xitsalo **hikuva u lerisiwile**.

Loko hi hlahluva swikombiso leswi kombisiweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-teka* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku komba xivangelo xo karhi. Eka xikombiso xa 120(i), xivangelo xa nhwana xo teka xitsalo i ku va xi laveka. Hambi swi nga boxiwangi leswaku xitsalo xi laviwa hi mani, kambe xivangelo xo va nhwana a xi teka laha xi nga kona, hileswi xi lavekaka. Xikombiso xa 120(ii) xi hi nyika xivangelo xa nhwana xo teka xitsalo leswaku i ku va a lava ku tsala hi xona. Xivangelo xa nhwana xo teka xitsalo eka xikombiso xa 120(iii) xona hileswi xi nga wela ehansi. Hi marito man'wana, nhwana u rhwalela xitsalo lexi nga wela ehansi kutani a xi teka. Eka xikombiso xa 120(iv) nhwana u teka xitsalo hi xivangelo xo va a xi xavile. Hi marito man'wana, loko nhwana a hetile ku hakela xitsalo wa xi teka leswaku xi va xa yena. Xikombiso xa 120(v) xona xi hi nyika xivangelo xa nhwana xo teka xitsalo leswaku i ku va a lerisiwile ku endla tano. Loko munhu o lerisiwa ku teka xitsalo hi un'wana, u ta endla tano.

4.5 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma ri na rihlanganisi ra xikongomelo - *leswaku*

Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Xikongomelo lexi boxiwaka hi riendli hi xona xi endlaka *leswaku* nhlokomhaka yi xi humelerisa erivaleni. Mhaka leyi boxiwaka eka xivulwananandza yi va yi languteriwa hi leyo sungula ya xivulwanahosi. Hi marito man'wana, leswi endlekaka eka xivulwananandza swi humelerisiwa hi nghingiriko wa riendli eka xivulwanahosi.

4.5.1 Riendli *-kukula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 121(i) Wansati u kukula yindlu **leswaku yi suka maphepha.**
- (ii) Wansati u kukula yindlu **leswaku yi suka misava**
- (iii) Wansati u kukula yindlu **leswaku yi suka chukela.**
- (iv) Wansati u kukula yindlu **leswaku yi suka ritshuri.**
- (v) Wansati u kukula yindlu **leswaku yi suka mahlanhla.**

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke laha henhla, hi kuma *leswaku* riendli *-kukula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 121(i), xikongomelo xa wansati xo kukula yindlu i ku lava *leswaku* yi suka maphepha. Xikombiso xa 121(ii) xi nyika xikongomelo xa wansati xo kukula yindlu, xi nga xa *leswaku* yi suka misava leyi nga eka yona. Loko yindlu yi nga kukuriwanga naswona ya ha ri na misava, wansati u vona yi nga languteki. Xikombiso xa 121(iii) xona xi nyika xikongomelo xa wansati xo kukula yindlu ku nga ku va yi suka chukela. Eka xikombiso xa 121(iv), wansati u kukula yindlu hi xikongomelo xa *leswaku* yi suka ritshuri. Ritshuri ri va ri thyakisile yindlu leyi kukuriwaka. Xikombiso xa 121(v) xona xi nyika xikongomelo xa wansati xo kukula yindlu lexi ku nga mahlanhla lama nga yi thyakisa.

4.5.2 Riendli *-hlantswa* ni matirhelo *ma* rona eswivulweni

- 122(i) Mukhegula u hlantswa hlambeto **leswaku yi suka thyaka.**
- (ii) Mukhegula u hlantswa hlambeto **leswaku yi suka sopo.**
- (iii) Mukhegula u hlantswa hlambeto **leswaku yi suka ritshuri.**

- (iv) Mukhegula u hlantswa hlambeto **leswaku yi suka byanyi**.
- (v) Mukhegula u hlantswa hlambeto **leswaku yi suka makoko**.

Hi ku tirhisa swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*hlantswa* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 122(i), xikongomelo xa mukhegula xo hlantswa hlambeto i ku lava leswaku yi suka thyaka leri nga eka yona. Hlambeto leyi ku vulavuriwaka hi yona hi leyi nga thyaka hi swo karhi, leswi lavaka leswaku yi sungula hi ku hlantswiwa swona yi ta kota ku basa. Xikombiso xa 122(ii) xi nyika xikongomelo xa mukhegula xo hlantswa hlambeto ku nga ku lava leswaku yi suka sopo leyi damarheleke eka yona. Eka xikombiso xa 122(iii), mukhegula u hlantswa hlambeto leswaku yi ta suka ritshuri, kasi eka xikombiso xa 122(iv) u lava yi suka byanyi. Xikombiso xa 122(v) xi nyika xikongomelo xa mukhegula xo hlantswa hlambeto xa leswaku yi suka makoko. Hi marito man'wana, hlambeto yi va yi ri na makoko lama nga levekiki endzeni ka yona.

4.5.3 Riendli -*byewula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 123(i) Manana u byewula n'wana **leswaku a ta suka misisi**.
- (ii) Manana u byewula n'wana **leswaku a ta n'wi tota murhi**.
- (iii) Manana u byewula n'wana **leswaku a ta n'wi hlambisa**.

Loko hi xiyayiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*byewula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Xikombiso xa 123(i) xi nyika xikongomelo xa manana xo byewula n'wana misisi lexi ku nga ku lava leswaku yi suka. Xikombiso xa 123(ii) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo byewula n'wana ku nga ku lava ku n'wi tota murhi. Murhi wa kona a wu toteki kahle loko n'wana a ha ri na misisi. Eka xikombiso xa 123(iii), xikongomelo xa manana xo byewula n'wana i ku lava ku n'wi hlambisa nhloko yi ri hava misisi. Manana u sungula hi ku n'wi byewula a nga si n'wi hlambisa.

4.5.4 Riendli -*karapa* ni matirhelo ma rona exivulweni

- 124(i) Jaha ri karapa nguluve **leswaku yi suka voya**.

Eka xivulwa lexi nyikiweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-karapa* na rona ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Xikombiso xa 124(iii) xi nyika xikongomelo xa jaha xo karapa nguluve ku nga ku lava leswaku yi suka voya. Mikarhi hinkwayo loko munhu a karapa nguluve yi suka voya. Hi marito man'wana, nguluve a yi swekeki loko yi nga karapiwangi voya bya yona.

4.5.5 Riendli *-koropa* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 125(i) Manana u koropa khixi **leswaku ri suka thyaka**.
- (ii) Manana u koropa khixi **leswaku ri suka ritshuri**.
- (iii) Manana u koropa khixi **leswaku ri suka misava**.
- (iv) Manana u koropa khixi **leswaku ri suka ndzhope**.
- (v) Manana u koropa khixi **leswaku ri suka muthotho**.

Loko hi hlahlwa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-koropa* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 125(i), xikongomelo xa manana xo koropa khixi i ku lava leswaku ri suka thyaka leri nga kona. Xikombiso xa 125(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo koropa khixi lexi ku nga ku susa ritshuri. Xikongomelo xa manana xo koropa khixi eka xikombiso xa 125(iii) i ku susa misava leyi nga ri namarhela. Xikombiso xa 125(iv) xi nyika xikongomelo xa manana xo koropa khixi lexi ku nga ku susa ndzhope. Eka xikombiso xa 125(v), manana u koropa khixi hi xikongomelo xa leswaku ri suka muthotho lowu nga halekela eka rona.

4.5.6 Riendli *-khulela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 126(i) Tatana u khulela jarata **leswaku ri suka nhova**.
- (ii) Tatana u khulela jarata **leswaku ri suka swimilani**.
- (iii) Tatana u khulela jarata **leswaku ri suka magungu**.
- (iv) Tatana u khulela jarata **leswaku ri suka byanyi**.

Hi ku xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-khulela* na rona ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 126(i), xikongomelo xa tatana xo khulela jarata i ku lava leswaku ri suka nhova leyi

nga mila eka rona. Xikombiso xa 126(ii) xi nyika xikongomelo xa tatana xo khulela jarata leswaku i ku lava ri suka swimilani. Xikongomelo xa tatana xo khulela jarata eka xikombiso xa 126(iii) i ku susa magungu lama nga eka rona. Xikombiso xa 126(iv) xi nyika xikongomelo xa tatana xo khulela jarata leswaku i ku lava ri ku suka byanyi.

4.5.7 Riendli *-hlamba* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 127(i) Manana u hlamba xikandza **leswaku xi suka mugayo**.
- (ii) Manana u hlamba xikandza **leswaku xi suka nyuku**.
- (iii) Manana u hlamba xikandza **leswaku xi suka ritshuri**.
- (iv) Manana u hlamba xikandza **leswaku xi suka misisi**.
- (v) Manana u hlamba xikandza **leswaku xi suka malanga**.

Loko hi xopaxopa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-hlamba* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 127(i), xikongomelo xa manana xo hlamba xikandza i ku lava leswaku xi suka mugayo lowu nga xi basulukisa. Xikombiso xa 127(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo hlamba xikandza leswaku a xi susa nyuku. Loko swi ta eka xikongomelo xa manana xo hlamba xikandza eka xikombiso xa 127(iii), hi kuma leswaku i ku va xi suka ritshuri. Hi marito man'wana, xikandza xi va xi ri na ritshuri leswi xi vangelaka leswaku a xi hlamba. Xikombiso xa 127(iv) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo hlamba xikandza, ku nga xa leswaku xi suka misisi. Eka xikombiso xa 127(v), manana u hlamba xikandza hi xikongomelo xa leswaku xi suka malanga. Hi marito man'wana, xikandza xi va xi lo pyi, hi malanga lama manana a nga ma laviki eka xona.

4.5.8 Riendli *-harika* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 128(i) Wansati u harika matluka **leswaku ma suka**.
- (ii) Wansati u harika matluka **leswaku ku basa**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-harika* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 128(i), xikongomelo xa wansati xo harika matluka i ku lava leswaku ma

suka. Xikombiso xa 128(ii) xona xi nyika xikongomelo xa wansati xo harika matluka lexi ku nga ku basisa ndhawu.

4.5.9 Riendli -*whayela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 129(i) Manana u *whayela* rivala **leswaku ri basa**.
- (ii) Manana u *whayela* rivala **leswaku ri suka thyaka**.
- (iii) Manana u *whayela* rivala **leswaku ri suka nhova**.
- (iv) Manana u *whayela* rivala **leswaku ri suka byanyi**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*whayela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 129(i), xikongomelo xa manana xo *whayela* rivala i ku lava leswaku ri basa. Xikombiso xa 129(ii) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo *whayela* rivala lexi ku nga ku susa thyaka. Xikongomelo xa manana xo *whayela* rivala eka xikombiso xa 129(iii) i ku ri susa nhova. Hi ku twisisa ka manana, loko rivala ri whayeriwile ra languteka. Xikombiso xa 129(iv) xi nyika xikongomelo xa manana xo *whayela* rivala lexi ku nga ku susa byanyi.

4.5.10 Riendli -*korisela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 130(i) Manana u *korisela* pani **leswaku ri suka muthotho**.
- (ii) Manana u *korisela* pani **leswaku ri basa**.

Hi ku landza mongo wa swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*kukula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 130(i), xikongomelo xa manana xo *korisela* pani i ku lava leswaku ri suka muthotho. Muthotho lowu nga endzeni ka pani wu endla leswaku ri nga languteki. Xikombiso xa 130(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo *korisela* pani ku nga ku endlela leswaku ri basa. Pani leri nga basa ri va ri sukile vukoko kumbe leswi a swi ri thyakisile ri nga si basisiwa.

4.6 Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma ri na rihlanganisi ra xikongomelo - *leswaku*

Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku boxa mhaka yo twala. Xikongomelo lexi boxiwaka hi riendli hi xona xi endlaka *leswaku* nhlokomhaka yi xi humelerisa. Mhaka leyi boxiwaka eka xivulwananandza yi va yi languteriwa hi xivulwanahosi. Hi marito man'wana, leswi endlekaka eka xivulwananandza swi humelerisiwa hi nghingiriko wa riendli eka xivulwanahosi. Xikongomelo xa nhlokomhaka xo endla leswi boxiwaka hi riendli hi lexi boxiwaka hi xivulwananandza.

4.6.1 Riendli *-chukucha* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 131(i) Mufana u chukucha xitsalelo **leswaku xi basa**.
- (ii) Mufana u chukucha xitsalelo **leswaku xi suka girafu**.
- (iii) Mufana u chukucha xitsalelo **leswaku xi suka marito**.
- (iv) Mufana u chukucha xitsalelo **leswaku xi suka xifaniso**.
- (v) Mufana u chukucha xitsalelo **leswaku xi suka tinhlayo**.

Hi ku xiyayiya swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma *leswaku* riendli *-chukucha* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 131(i), xikongomelo xa mufana xo chukucha xitsalelo i ku lava *leswaku* xi basa leswi a swi tsariwile eka xona. Xikombiso xa 131(ii) xi nyika xikongomelo xa mufana xo chukucha xitsalelo xa *leswaku* u lava xi suka girafu.

Hi marito man'wana, xitsalelo a xi dirowiwile girafu loko xi nga si chukuchiwa. Xikongomelo xa mufana xo chukucha xitsalelo eka xikombiso xa 131(iii) i ku lava *leswaku* xi suka marito. Xikombiso xa 131(iv) xi nyika xikongomelo xa mufana xo chukucha xitsalelo lexi ku nga ku xi susa xifaniso. Hi marito man'wana, xitsalelo xi chukuchiwa hikwalaho ka xifaniso lexi nga dirowiwa eka xona. Eka xikombiso xa 131(v), mufana u chukucha xitsalelo hi xikongomelo xo lava *leswaku* xi suka tinhlayo. Eka xikombiso lexi, xitsalelo xi va xi tsaleriwile tinhlayo eka xona.

4.6.2 Riendli *-rhaba* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 132(i) Manana u rhaba xifaniso **leswaku xi suka**.
- (ii) Manana u rhaba xifaniso **leswaku xi nga vonaki**.
- (iii) Manana u rhaba xifaniso **leswaku a ta dirowa xin'wani**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-rhaba* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Loko hi xiya xikombiso xa 132(i), hi kuma leswaku xikongomelo xa manana xo rhaba xifaniso i ku lava leswaku xi nyamalala. Xifaniso lexi rhabiwaka hi lexi nkarhi wun'wana xi nga ha va xi lo gombonyoka. Xikombiso xa 132(ii) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo rhaba xifaniso leswaku i ku lava xi nga ha vonaki leswaku a xi ri kona. Xikongomelo xa manana xo rhaba xifaniso eka xikombiso xa 132(iii) i ku va a lava ku dirowa xin'wana. Xifaniso lexi rhabiwaka xi sivela ku dirowiwa ka xin'wana xintshwa hikuva xi hetile ndhawu.

4.6.3 Riendli *-thunya* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 133(i) Mukhegula u thunya tsheretshere **leswaku yi nga vonaki**.
- (ii) Mukhegula u thunya tsheretshere **leswaku yi suka**.

Loko hi xiyaxiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-thunya* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 133(i), xikongomelo xa mukhegula xo thunya tsheretshere i ku lava leswaku yi nga ha vonaki. Xikombiso xa 133(ii) xona xi nyika xikongomelo xa mukhegula xo thunya tsheretshere, ku nga xa leswaku yi suka. Mukhegula u va a nga ha yi tsakeli tsheretshere ya kona.

4.6.4 Riendli *-xokola* ni matirhelo ma rona exivulweni

- 134(i) Jaha ri xokola xikolopfana **leswaku xi suka**.

Hi ku xiya xikombiso lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku riendli *-xokola* na rona ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi.

Eka xikombiso xa 134(i), xikongomelo xa jaha xo xokola xikolopfana hileswaku xi fanekele ku suka. Xikolopfana xi va xa ha ri enhompfini leswi endlaka leswaku jaha ri xi susa hi ndlela yo xi xokola.

4.6.5 Riendli -*lakatsela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

135(i) Manana u lakatsela tintiho **leswaku ti basa**.

(ii) Manana u lakatsela tintiho **leswaku ti suka muthotho**.

(iii) Manana u lakatsela tintiho **leswaku ti suka vulombe**.

(iv) Manana u lakatsela tintiho **leswaku ti suka chukela**.

(v) Manana u lakatsela tintiho **leswaku a nga thyaki**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*lakatsela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 135(i), hi kuma xikongomelo xa manana xo lakatsela tintiho lexi ku nga ku lava leswaku ti basa. Leswi thyakiseke manana tintiho swi kumeka swi lakatseriwa hi yena leswaku ti ta basa. Xikombiso xa 135(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo lakatsela tintiho xa leswaku u lava ti suka muthotho lowu ti nga na wona. Manana u vona tintiho ti nga tshamisekangi loko ti ri na muthotho. Xikongomelo xa manana xo lakatsela tintiho eka xikombiso xa 135(iii) i ku lava leswaku ti suka vulombe lebyi nga tidamarhela. Manana u na vulombe etitiwheni leswi endlaka leswaku a ti lakatsela tintiho. Xikombiso xa 135(iv) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo lakatsela tintiho ku nga xa leswaku u lava ti suka chukela. Eka xikombiso xa 135(v), manana u va a ri karhi a lakatsela tintiho hi xikongomelo xa leswaku ti basa.

4.6.6 Riendli -*pholicha* ni matirhelo ma rona eswivulweni

136(i) Manana u pholicha kamara **leswaku ri basa**.

(ii) Manana u pholicha kamara **leswaku ri suka ritshuri**.

(iii) Manana u pholicha kamara **leswaku ri suka byanyi**.

(iv) Manana u pholicha kamara **leswaku ri suka chukela**.

(v) Manana u pholicha kamara **leswaku ri suka mugayo**.

Loko hi xiyayiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-pholicha* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 136(i), xikongomelo xa manana xo pholicha kamara i ku va a lava ku ri vona ri basile. Xikombiso xa 136(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo pholicha kamara ku nga ku lava leswaku ri suka ritshuri, kasi xikongomelo xa manana xo pholicha kamara eka xikombiso xa 136(iii) i ku lava leswaku ri suka byanyi. Xikombiso xa 136(iv) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo pholicha kamara lexi ku nga ku lava leswaku ri suka chukela. Swa endleka chukela ra kona ri lo halakela ekamareni. Eka xikombiso xa 136(v), manana u kumeka a pholicha kamara hi xikongomelo xo lava leswaku ri suka mugayo.

4.6.7 Riendli *-dlaya* ni matirhelo ma rona eswivulweni

137(i) Manana u dlaya vuxokoxoko **leswaku byi fa.**

(ii) Manana u dlaya vuxokoxoko **leswaku byi nyamalala.**

(iii) Manana u dlaya vuxokoxoko **leswaku byi nga ha tirhi.**

(iv) Manana u dlaya vuxokoxoko **leswaku byi nga kumeki.**

(v) Manana u dlaya vuxokoxoko **leswaku byi lahleka.**

Loko hi xiya swivulwa leswi nyikiweke, hi kuma leswaku riendli *-dlaya* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 137(i), xikongomelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko i xa leswaku byi fanekele ku fela makumu. Vuxokoxoko lebyi dlayiwaka a byi fanelanga leswaku byi tirha kumbe ku voniwa nakambe. Xikombiso xa 137(ii) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko xa leswaku u lava ku byi nyamalala. Xin'wana xikongomelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko xi le ka xikombiso xa 137(iii), ku nga ku endlela leswaku byi nga ha tirhi ni siku na rin'we. Nkarhi wun'wana vuxokoxoko a byi ta n'wi vangela timhaka leti nga n'wi tsakiseki. Xikombiso xa 137(iv) xi nyika xikongomelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko xa leswaku i ku endlela ku byi nga ha kumeki helo. Vuxokoxoko bya kona byi dlayeriwa leswaku na hambu munhu o byi lava, a nga ha byi kumi helo nakan'we evuton'wini. Eka xikombiso xa 137(v), manana u dlaya vuxokoxoko hi xikongomelo xa leswaku byi lahleka. Voxokoxoko byi le ku lahliweni leswaku byi nga ha kumeki laha a byi hlayisiwile kona.

4.6.8 Riendli -*tsema* ni matirhelo ma rona exivulweni

138(i) Mufana u tsema tincuva **leswaku ti suka**.

Loko hi tirhisa xivulwa lexi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*tsema* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 138(i), mufana u tsema tincuva hi xikongomelo xa leswaku ti suka. Ku hava leswaku munhu a tsema kumbe a sula tincuva ti tlhela ti nga susiwi. I nawu wa matlangelo ya ncuva leswaku loko munhu a heta ku ba u sula tin'wana ta tincuva ta loyi a tlangaka na yena ti suka.

4.6.9 Riendli -*kulula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

139(i) Wansati u kulula nyuku **leswaku wu suka**.

(ii) Wansati u kulula nyuku **leswaku a ta basa**.

(iii) Wansati u kulula nyuku **leswaku a ta vona kahle**.

Hi ku xiyayiya swikombiso leswi xaxametiweke, hi kuma leswaku riendli -*kulula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 139(i), xikongomelo xa wansati xo kulula nyuku i ku lava leswaku wu suka, ku nga ha va exikandzeni laha wu nga kona. Xikombiso xa 139(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo kulula nyuku ku nga ku va a lava ku yena a basa. Nyuku wu va wu n'wi thyakisile ku kondza a wu kulula a n'watseka. Xikongomelo xa wansati xo kulula nyuku eka xikombiso xa 139(iii) i ku lava ku vona kahle. Nyuku wu sivele wansati ku vona kahle loko wu huma wu khuluka hi le matihlweni ya yena.

4.6.10 Riendli -*sula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

140(i) Manana u sula pani **leswaku ri basa**.

(ii) Manana u sula pani **leswaku ri suka mukapu**.

(iii) Manana u sula pani **leswaku ri suka makoko**.

(iv) Manana u sula pani **leswaku ri suka thyaka**.

(v) Manana u sula pani **leswaku ri suka ritshuri**.

Loko hi xiya swivulwa leswi kombisiweke, hi kuma leswaku riendli -*sula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 140(i), xikongomelo xa manana xo *sula* pani i ku lava leswaku ri basa. Xikombiso xa 140(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo *sula* pani lexi ku nga ku lava leswaku ri suka mukapu. Xikongomelo xa manana xo *sula* pani eka xikombiso xa 140(iii) i ku lava leswaku ri suka makoko. Xikombiso xa 140(iv) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo *sula* pani ku nga leswaku ri suka thyaka. Eka xikombiso xa 140(v), manana u *sula* pani hi xikongomelo xa leswaku ri suka ritshuri leri ri nga na rona.

4.7 Maendli lama vulavulaka hi ku susa ma ri na rihlanganisi ra xikongomelo - *leswaku*

Maendli lama vulavulaka hi ku susa ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Xikongomelo lexi boxiwaka hi riendli hi xona xi endlaka leswaku nhlokomhaka yi xi humelerisa. Mhaka leyi boxiwaka eka xivulwananandza yi va yi languteriwa hi leyo sungula ya xivulwanahosi. Hi marito man'wana, leswi endlekaka eka xivulwananandza swi humelerisiwa hi nghingiriko wa riendli eka xivulwanahosi. Xikongomelo xa nhlokomhaka xo endla leswi boxiwaka hi riendli hi lexi boxiwaka hi xivulwananandza.

4.7.1 Riendli -*tsuvula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 141(i) Socha ri *tsuvula* byanyi **leswaku byi suka**.
- (ii) Socha ri *tsuvula* byanyi **leswaku ku saseka**.
- (iii) Socha ri *tsuvula* byanyi **leswaku ku languteka**.
- (iv) Socha ri *tsuvula* byanyi **leswaku byi nga vangi nhova**.
- (v) Socha ri *tsuvula* byanyi **leswaku byi nga mili kona**.

Eka swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*sula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 141(i), xikongomelo xa Socha xo *tsuvula* byanyi i ku endlela leswaku byi suka. Xikombiso xa 141(ii) xi nyika xikongomelo xa Socha xo *tsuvula* byanyi ku nga ku endlela leswaku

ndhawu ya kona yi saseka. Xikongomelo xa Socha xo tsuvula byanyi eka xikombiso xa 141(iii) i ku lava leswaku ku languteka laha a byi ri kona. Hikuya hi Socha, ndhawu leyi byanyi byi nga eka yona a yi languteki hikwalaho ka byanyi. Xikombiso xa 141(iv) xona xi nyika xikongomelo xa Socha xo tsuvula byanyi xa leswaku byi nga vangi nhova. Byanyi loko byi tele byi vanga nhova. Eka xikombiso xa 141(v) Socha ri tsuvula byanyi hi xikongomelo xa ku byi nga mili kona laha byi nga kona. Hi marito man'wana, Socha ra swi tsakela leswaku byanyi byi nga ha kumeki laha byi nga kona eka nkarhi wolowo.

4.7.2 Riendli -*susumeta* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 142(i) Mufana u susumeta movha **leswaku wu nyiza**.
- (ii) Mufana u susumeta movha **leswaku wu famba**.
- (iii) Mufana u susumeta movha **leswaku wu ta lunghisiwa**.
- (iv) Mufana u susumeta movha **leswaku wu ta hlantswiwa**.
- (v) Mufana u susumeta movha **leswaku wu suka**.

Loko hi xiyayiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*susumeta* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 142(i), hi kuma leswaku xikongomelo xa mufana xo susumeta movha i ku lava leswaku wu nyiza laha wu nga yima kona. Xikombiso xa 142(ii) xi nyika xikongomelo xa mufana xo susumeta movha xa leswaku i ku lava ku wu famba. Hi marito man'wana, movha wu ta kota ku famba loko wu susumetiwiile. Xikongomelo xa mufana xo susumeta movha eka xikombiso xa 142(iii) i ku lava leswaku wu ta lunghisiwa. Laha movha wu nga kona a wu koti ku lunghiseka. Xikombiso xa 142(iv) xona xi nyika xikongomelo xa mufana xo susumeta movha xa leswaku wu lava ku hlantswiwa. Eka xikombiso xa 142(v), mufana u susumeta movha hi xikongomelo xa leswaku wu suka laha wu nga kona wu famba. Mufana u susumeta movha hikuva wu jemile. Hi marito man'wana, movha wa kona a wu lo yima wu nga se susumetiwa.

4.7.3 Riendli -*hlomula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 143(i) Mukhalabye u hlomula xipikiri **leswaku xi suka**.
- (ii) Mukhalabye u hlomula xipikiri **leswaku xi ta ololoxiwa**.

- (iii) Mukhalabye u hlomula xipikiri **leswaku xi ta tirha kun'wani**.
- (iv) Mukhalabye u hlomula xipikiri **leswaku xi nga tlhavi vanhu**.
- (v) Mukhalabye u hlomula xipikiri **leswaku a ta xi xiyaxiya**.

Hi ku xiya swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*hlomula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Loko hi xiyaxiya xikombiso xa 143(i), hi kuma leswaku xikongomelo xa mukhalabye xo hlomula xipikiri i ku lava xi suka. Xikombiso xa 143(ii) xi nyika xikongomelo xa mukhalabye xo hlomula xipikiri xa leswaku xi ta ololoxiwa. Xipikiri xa kona xi va xi gombonyokile. Xikongomelo xa mukhalabye xo hlomula xipikiri eka xikombiso xa 143(iii) hileswaku xi ta kota ku tirha. Xikombiso xa 143(iv) xona xi nyika xikongomelo xa mukhalabye xo hlomula xipikiri xa leswaku xi nga tlhavi munhu. Laha xipikiri xi nga kona xi nga vavisa munhu hi ku n'wi tlhava. Eka xikombiso xa 143(v), mukhalabye u hlomula xipikiri hi xikongomelo xa leswaku a ta xi xiyaxiya. Hi marito man'wana, loko xipikiri xa ha belelekile, mukhalabye a nge swi koti ku xi xiyaxiya kahle. Ku va ku ri na swo karhi leswi mukhalabye a swi xiyaxiyaka exipikirini.

4.7.4 Riendli -*hala* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 144(i) Mufana u hala poto **leswaku ri basa**.
- (ii) Mufana u hala poto **leswaku ri suka mukapu**.
- (iii) Mufana u hala poto **leswaku ri suka pende**.
- (iv) Mufana u hala poto **leswaku ri suka nsiti**.
- (v) Mufana u hala poto **leswaku ri suka makoko**.

Loko ku tirhisiwa swikombiso leswi xaxametiweke, hi kuma leswaku riendli -*hala* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 144(i), xikongomelo xa mufana xo hala poto i ku lava leswaku ri basa. Xikombiso xa 144(ii) xona xi nyika xikongomelo xa mufana xo hala poto xa leswaku ri suka mukapu. Xikongomelo xa mufana xo hala poto eka xikombiso xa 144(iii) hileswaku ri suka pendze. Poto ra kona ri va ri pendiwile. Xikombiso xa 144(iv) xona xi nyika xikongomelo xa mufana xo hala poto xa leswaku i ku lava ri suka nsiti.

Loko swi ta eka xikombiso xa 144(v), mufana u hala poto hi xikongomelo xo ri suka makoko. Makoko ma va ma nga ha laveki epotweni.

4.7.5 Riendli -*vandla* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 145(i) Socha ri vandla lamula **leswaku ri ta dyeka**.
- (ii) Socha ri vandla lamula **leswaku ri ta vekiwa**.
- (iii) Socha ri vandla lamula **leswaku ri ta aveka masoso**.
- (iv) Socha ri vandla lamula **leswaku a ta nyika n'wana**.
- (v) Socha ri vandla lamula **leswaku ri suka makamba**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga andlariwa, riendli -*vandla* ri kumeka ri swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 145(i), xikongomelo xa Socha xo vandla lamula i ku endlela leswaku ri ta kota ku dyeka. Xikombiso xa 145(ii) xona xi nyika xikongomelo xa Socha xo vandla lamula ku nga ku vekiwa ka rona. Socha eka xikombiso lexi ri lava ku veka lamula ko karhi. Xikongomelo xa Socha xo vandla lamula eka xikombiso xa 145(iii) i ku endlela leswaku ri ta aveka masoso. Hi marito man'wana, lamula a ri aveki kahle masoso loko ri nga vandliwangi. Xikombiso xa 145(iv) xona xi nyika xikongomelo xa Socha xo vandla lamula lexi ku nga ku lava ku ri nyika n'wana. Eka xikombiso xa 145(v), Socha ri vandla lamula hi xikongomelo xo lava leswaku ri suka makamba.

4.7.6 Riendli -*yevula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 146(i) Tatana u yevula mbuti **leswaku yi tsemeleleka**.
- (ii) Tatana u yevula mbuti **leswaku yi phakeka**.
- (iii) Tatana u yevula mbuti **leswaku yi swekeka**.
- (iv) Tatana u yevula mbuti **leswaku yi nekeka**.
- (v) Tatana u yevula mbuti **leswaku yi oxeka**.

Eka swivulwa leswi, riendli -*yevula* ri hi kombisa leswaku ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 146(i), xikongomelo xa tatana xo yevula mbuti i ku endlela leswaku yi tsemeleleka. Mbuti yi kumeka yi nga tsemeleleki loko ya ha ri na dzovo ra yona. Xikombiso xa 146(ii)

xi nyika xikongomelo xa tatana xo yevula mbuti xa leswaku i ku yi kota ku phakeka. Laha ku va ku ri na lava va lavaka ku phakana nyama ya mbuti, swi nga leswi, tatana u boheka ku sungula hi ku yi yevula. Xikombiso xa 146(iii) i ku endlela leswaku yi swekeka. Nyama ya mbuti a yi tselekeki na dzovo ra yona leswaku vanhu va ta yi dya. Xikombiso xa 146(iv) xona xi nyika xikongomelo xa tatana xo yevula mbuti xa leswaku yi ta kota ku nekeka. Tatana u lava ku endla mintonga ya mbuti, hikwalaho u boheka ku sungula hi ku yi yevula leswaku yi ta kota ku nekeka. Hi marito man'wana, mbuti yi va yi lava ku nekiwa tanihi leswi hinkwayo loko ya ha hanya yi nga nekekiki. Eka xikombiso xa 146(v), tatana u yevula mbuti hi xikongomelo xa leswaku yi oxeka.

4.7.7 Riendli -*kwamula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

147(i) Tatana u kwamula ringoti **leswaku ri suka**.

(ii) Tatana u kwamula ringoti **leswaku ri ta endla matomu**.

(iii) Tatana u kwamula ringoti **leswaku ri ta boha lwangu**.

(iv) Tatana u kwamula ringoti **leswaku ri ta luka ximoko**.

(v) Tatana u kwamula ringoti **leswaku ri ta boha tihunyi**.

Loko hi xiya swivulwa leswi kombisiweke, hi kuma leswaku riendli -*kwamula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 147(i), xikongomelo xa tatana xo kwamula ringoti i ku lava leswaku ri suka. Ringoti ri va ra ha namarherile ritoko. Xikombiso xa 147(ii) xi nyika xikongomelo xa tatana xo kwamula ringoti lexi ku nga ku endla matomu. Xikongomelo xa tatana xo kwamula ringoti eka xikombiso xa 147(iii), i ku lava ku boha lwangu hi rona. Lwangu leri nga ku endlweni ri kumeka ri lava ringoti leswaku ri ta bohiwa. Xikombiso xa 147(iv) xona xi nyika xikongomelo xa tatana xo kwamula ringoti ku nga ku luka ximoko. Eka xikombiso xa 147(v), tatana u kwamula ringoti hi xikongomelo xo ri ta boha tihunyi. Tihunyi leti tatana a nga tirholela a ti rhwaleki kahle tanihi tshwinga handle ka ku va ti bohiwa hi ringoti.

4.7.8 Riendli -*funungula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

148(i) Manana u funungula dikizela **leswaku ri suka**.

- (ii) Manana u funungula dikizela **leswaku a ta sweka**.
- (iii) Manana u funungula dikizela **leswaku ri nga pupumisi**.
- (iv) Manana u funungula dikizela **leswaku a ta ridza**.
- (v) Manana u funungula dikizela **leswaku a ta phyakutela**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*funungula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi 'leswaku' exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 148(i), xikongomelo xa manana xo funungula dikizela i ku ri suka laha ri nga kona. Manana u lava ku susa dikizela laha ri thibiweke kona, ku nga ha va epotweni. Xikombiso xa 148(ii) xi nyika xikongomelo xa manana xo funungula dikizela ku nga ku sweka. Xikongomelo xa manana xo funungula dikizela eka xikombiso xa 148(iii) i ku endlela leswaku ri nga pupumisi poto kumbe mbita leyi ku swekiwaka hi yona. Hi marito man'wana, loko poto kumbe mbita yi tlhuya yi kumeka yi pupuma hikwalaho ka ku pfariwa hi dikizela. Xikombiso xa 148(iv) xona xi nyika xikongomelo xa manana xo funungula dikizela ku nga ku ridza, ku nga ha va mukapu kumbe xiridzani. Eka xikombiso xa 148(v) manana u funungula dikizela hi xikongomelo xa leswaku a ta phyakutela.

4.7.9 Riendli -*tlakula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 149(i) Mufana u tlakula xitulu **leswaku xi suka**.
- (ii) Mufana u tlakula xitulu **leswaku a ta kukula kahle**.
- (iii) Mufana u tlakula xitulu **leswaku a ta xi nyika vayeni**.
- (iv) Mufana u tlakula xitulu **leswaku a ta tshama eka xona**.
- (v) Mufana u tlakula xitulu **leswaku a ta koropa kamara**.

Eka swivulwa leswi longoloxiweke, hi kuma leswaku riendli -*tlakula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 149(i), xikongomelo xa mufana xo tlakula xitulu i ku lava ku xi susa laha xi nga kona. Xikombiso xa 149(ii) xi nyika xikongomelo xa mufana xo tlakula xitulu lexi ku nga ku kukula kahle xi nga ri ku n'wi kavanyeteni. Mufana eka xikombiso lexi a nga koti ku kukula kahle loko ka ha ri na xitulu. Xikongomelo xa mufana xo tlakula xitulu eka xikombiso xa 149(iii) i ku lava ku xi nyika vayeni va ta tshama eka xona. Xikombiso xa

149(iv) xona xi nyika xikongomelo xa mufana xo tlakula xitulu ku nga xa leswaku a ta tshama eka xona. Eka xikombiso xa 149(v) mufana u tlakula xitulu leswaku a ta koropa kahle.

4.7.10 Riendli -teka ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 150(i) Mufana u teka xitsalu **leswaku a ta tsala**.
- (ii) Mufana u teka xitsalu **leswaku a ta sayina**.
- (iii) Mufana u teka xitsalu **leswaku a ta famba na xona**.
- (iv) Mufana u teka xitsalu **leswaku a ta nyika n'wana**.
- (v) Mufana u teka xitsalu **leswaku xi ta hlayiseka**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -teka ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku komba xikongomelo xo karhi. Eka xikombiso xa 150(i), xikongomelo xa mufana xo teka xitsalu i ku lava ku tsala hi xona. Xikombiso xa 150(ii) xi nyika xikongomelo xa mufana xo teka xitsalu leswaku i ku sayina hi xona. Xikongomelo xa mufana xo teka xitsalu eka xikombiso xa 150(iii) i ku u lava ku famba na xona. Xikombiso xa 150(iv) xona xi nyika xikongomelo xa mufana xo teka xitsalu xa leswaku u lava ku xi nyika n'wana. Eka xikombiso xa 150(v) mufana u teka xitsalu hi xikongomelo xo lava leswaku xi ta hlayiseka. Hi marito man'wana, laha ku nga na xitsalu a ku hlayisekangi.

4.8 Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma ri na rihlanganisi ra xipimelo -loko

Maendli lama vulavulaka hi ku basisa ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Mhaka leyi endlekaka eka xivulwanahosi yi humelerisiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza. Hi marito man'wana, a swi koteki leswaku ku endliwa leswi boxiwaka hi xivulwana xo sungula ku nga se endleka leswi xivulwanana xa vumbirhi xi lavaka swona. Xivulwananandza hi xona xi pimaka timhaka leti boxiwaka hi xivulwanahosi.

4.8.1 Riendli *-kukula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 151(i) Wansati u kukula yindlu **loko yi thyakile**.
- (ii) Wansati u kukula yindlu **loko yi ri na ritshuri**.
- (iii) Wansati u kukula yindlu **loko yi basuluka**.
- (iv) Wansati u kukula yindlu **loko yi ri na matluka**.
- (v) Wansati u kukula yindlu **loko yi ri na byanyi**.

Hi ku xiya swivulwa leswi, riendli *-kukula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 151(i), xipimelo xa wansati xo kukula yindlu i ku thyaka ka yona. Leswi swi vula leswaku wansati a nge kukuli yindlu loko yi nga thyakangiki. Xikombiso xa 151(ii) xi nyika xipimelo xa wansati xo kukula yindlu ku nga ku va yi ri na ritshuri. Xipimelo xa wansati xo kukula yindlu eka xikombiso xa 151(iii) i ku va yi basulukile, kasi xikombiso xa 151(iv) xona xi nyika xipimelo xa wansati xo kukula yindlu lexi ku nga matluka lawa yi nga na wona. Hi marito man'wana, wansati u ta kukula yindlu ntsena loko yi va na matluka. Eka xikombiso xa 151(v), wansati u kukula yindlu hikwalaho ka xipimelo xo va yi ri na byanyi. Mhaka leyi boxiwaka hileswaku yindlu yi ta va yi thyakisiwile hi byanyi.

4.8.2 Riendli *-hlantswa* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 152(i) Mukhegula u hlantswa swiambalo **loko swi thyakile**.
- (ii) Mukhegula u hlantswa swiambalo **loko swi tsakamile**.
- (iii) Mukhegula u hlantswa swiambalo **loko swi birimile**.
- (iv) Mukhegula u hlantswa swiambalo **loko swi ri na ritshuri**.

Eka swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli *-hlantswa* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi 'loko' exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 152(i), xipimelo xa mukhegula xo hlantswa swiambalo i ku thyaka ka swona. Xikombiso xa 152(ii) xi nyika xipimelo xa mukhegula xo hlantswa swiambalo lexi ku nga ku tsakama ka swona. Eka xikombiso lexi, mukhegula a nge hlantswi swiambalo leswi nga oma. Mukhegula u vona swiambalo swi tsakamile, ku nga ha va hi ndzhope, kutani a swi hlantswa. Xipimelo xa mukhegula xo hlantswa swiambalo eka xikombiso xa 152(iii) i

ku va swi birimile. Handle ka loko swiambalo swo kumeka swi nga birimangi, mukhegula a nga ta tikarhatela ku swi hlantswa. Xikombiso xa 152(iv) xona xi nyika xipimelo xa mukhegula xo hlantswa swiambalo lexi ku nga ritshuri leri swi nga na rona. Hi marito man'wana, mukhegula u hlantswa swiambalo hi xikongomelo xo susa ritshuri.

4.8.3 Riendli *-byewula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 153(i) Manana u byewula mufana **loko misisi yi mila**.
- (ii) Manana u byewula mufana **loko misisi yi kula ngopfu**.
- (iii) Manana u byewula mufana **loko voya byi mila**.
- (iv) Manana u byewula mufana **loko malebvu ma kula ngopfu**.

Loko hi tirhisa swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-byewula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 153(i), xipimelo xa manana xo byewula mufana i ku mila ka misisi enhlokweni ya yena. Xikombiso xa 153(ii) xi nyika xipimelo xa manana xo byewula mufana lexi ku nga ku va misisi ya yena yi kula ngopfu. Hi marito man'wana, loko misisi ya mufana a yi nga kuli ngopfu, manana a nga ta n'wi byewula mufana. Xipimelo xa manana xo byewula n'wana eka xikombiso xa 153(iii) i mhaka ya ku va mufana a mila voya. Voya lebyi byi ha hava bya le milengeni kumbe exifuvuni. Xikombiso xa 153(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo byewula mufana lexi ku nga makulelo ya malebvu ya yena. Nchumu lowu byewuriwaka hi manana i malebvu lama nga kula ngopfu.

4.8.4 Riendli *-karapa* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 154(i) Jaha ri karapa nguluve **loko ri lava xixevo**.
- (ii) Jaha ri karapa nguluve **loko ri twa dlala**.
- (iii) Jaha ri karapa nguluve **loko ri swi tsakela**.
- (iv) Jaha ri karapa nguluve **loko yi file**.
- (v) Jaha ri karapa nguluve **loko yi dlayiwile**.

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli *-karapa* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa

154(i), xipimelo xa jaha xo karapa nguluve hiloko ri lava xixevo. Xikombiso xa 154(ii) xi nyika xipimelo xa jaha xo karapa nguluve leswaku i ku twa ndlala. Hi marito man'wana, jaha ri karapa nguluve ntsena loko ri twa ndlala. Xipimelo xa jaha xo karapa nguluve eka xikombiso xa 154(iii) hiloko ri swi tsakela. Xikombiso xa 154(iv) xi nyika xipimelo xa jaha xo karapa nguluve ku nga ku fa ka yona. Eka xikombiso xa 154(v), jaha ri karapa nguluve hi xipimelo xa leswaku yi dlayiwile. Jaha ri yimela nguluve yi dlayiwa ri ta kota ku yi karapa.

4.8.5 Riendli *-koropa* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 155(i) Manana u koropa khixi **loko ri kukuriwile.**
- (ii) Manana u koropa khixi **loko ku ri na vayeni.**
- (iii) Manana u koropa khixi **loko a vhaka.**
- (iv) Manana u koropa khixi **loko a lava ku sweka.**
- (v) Manana u koropa khixi **loko ri thyakile.**

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-koropa* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 155(i), xipimelo xa manana xo koropa khixi i ku va ekhixini ku sungurile hi ku kukuriwa. Xikombiso xa 155(ii) xi nyika xipimelo xa manana xo koropa khixi lexi ku nga vuyeni lebyi nga kona. Hi marito man'wana, manana u yimela ku va na vayeni leswaku a ta koropa khixi. Xipimelo xa manana xo koropa khixi eka xikombiso xa 155(iii) i ku va a vhaka. Xikombiso xa 155(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo koropa khixi xa leswaku u lava ku sweka. Eka xikombiso xa 155(v), manana u koropa khixi hi xipimelo xo va ri thyakile.

4.8.6 Riendli *-khulela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 156(i) Manana u khulela jarata **loko ri tlhumile.**
- (ii) Manana u khulela jarata **loko ri nga languteki.**
- (iii) Manana u khulela jarata **loko ri mila swimilani.**
- (iv) Manana u khulela jarata **loko swimilani swi kula ngopfu.**
- (v) Manana u khulela jarata **loko byanyi byi tala.**

Eka swivulwa leswi nga andlariwa, riendli -*khulela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 156(i), xipimelo xa manana xo khulela jarata hiloko ri tlhumile. Xikombiso xa 156(ii) xi nyika xipimelo xa manana xo khulela jarata ku nga ku va ri nga ha languteki. Hi marito man'wana, manana u yimela jarata ri nga languteki leswaku a ta ri khulela. Xipimelo xa manana xo khulela jarata eka xikombiso xa 156(iii) hi loko ri mila swimilani. Loko swimilani swo ka swi nga mili, manana a nga ta ri khulela jarata. Xikombiso xa 156(iv) xi nyika xipimelo xa manana xo khulela jarata lexi ku nga ku va swimilani leswi nga eka rona swi kula ku tlula mpimo. Eka xikombiso xa 156(v), manana u khulela jarata hi xipimelo xa ku va ri ri na byanyi lebyo tala.

4.8.7 Riendli -*hlamba* ni matirhelo ma rona eswivulweni

157(i) Manana u hlamba xikandza **loko xi thyakile**.

(ii) Manana u hlamba xikandza **loko xi julukile**.

(iii) Manana u hlamba xikandza **loko xi ri na misisi**.

(iv) Manana u hlamba xikandza **loko xi ri na malanga**.

(v) Manana u hlamba xikandza **loko xi basulukile**.

Loko hi xiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*hlamba* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 157(i), xipimelo xa manana xo hlamba xikandza i ku thyaka ka xona. Xikombiso xa 157(ii) xi nyika xipimelo xa manana xo hlamba xikandza lexi ku nga ku juluka ka xona. Hi marito man'wana, manana u sungula hi ku juluka xikandza leswaku a ta xi hlamba. Xipimelo xa manana xo hlamba xikandza eka xikombiso xa 157(iii) i ku va xi ri na misisi. Loko xikandza xa manana a xi nga damarhelangi misisi, a nga ta xi hlamba. Xikombiso xa 157(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo hlamba xikandza ku nga malanga lama xi nga na wona. Eka xikombiso xa 157(v) manana u hlamba xikandza hi xipimelo xa ku va xi basulukile. Manana u yimela xikandza xi basuluka leswaku a ta xi hlamba.

4.8.8 Riendli *-harika* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 158(i) Manana u harika matluka **loko ma thyakisa**.
- (ii) Manana u harika matluka **loko ma tele**.
- (iii) Manana u harika matluka **loko ma hangalakile**.
- (iv) Manana u harika matluka **loko ma hahetela**.
- (v) Manana u harika matluka **loko ma tshana**.

Hi ku tirhisa swikombiso leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli *-harika* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 158(i), xipimelo xa manana xo harika matluka i ku va ma thyakisa ndhawu yo karhi. Xikombiso xa 158(ii) xona xi nyika xipimelo xa manana xo harika matluka xa ku va ma tele. Hi marito man'wana, loko matluka ma ha ri mantsongo hi nhlayo, manana a nga ma hariki. Manana u harika matluka hi ku landza xitalo xa wona. Xipimelo xa manana xo harika matluka eka xikombiso xa 158(iii) i ku hangalaka ka wona. Manana u harika matluka ntsena loko ma hangalakile. Xikombiso xa 158(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo harika matluka ku nga loko ma hahetela. Eka xikombiso xa 158(v), manana u harika matluka hi xipimelo xo va ma tshana. Leswi swi vula leswaku ku na murhi lowu tshanisaka matluka ehansi ka wona, ku nga matluka lama endlaka leswaku manana a ma harika.

4.8.9 Riendli *-whayela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 159(i) Manana u whayela rivala **loko ri thyakile**.
- (ii) Manana u whayela rivala **loko ri va na matluka**.
- (iii) Manana u whayela rivala **loko ri va na maribye**.
- (iv) Manana u whayela rivala **loko ku ta vayeni**.
- (v) Manana u whayela rivala **loko ku ri khisimusi**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga longoloxiwa, hi kuma leswaku riendli *-whayela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 159(i), xipimelo xa manana xo whayela rivala hiloko ri thyakile. Xikombiso xa 159(ii) xi nyika xipimelo xa manana xo whayela rivala lexi ku nga ku yimela ku va ri va na

matluka. Xipimelo xa manana xo whayela rivala eka xikombiso xa 159(iii) hiloko rivala ri ri na maribye. Handle ka maribye ku hava ku whayela loku manana a ta ku endla. Xikombiso xa 159(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo whayela rivala lexi ku nga ku ta ka vayeni. Manana u ta whayela rivala ntsena loko ku ta vayeni. Eka xikombiso xa 159(v), manana u whayela rivala hi xipimelo xa ku va ku ri khisimusi. Handle ka khisimusi, manana a nga ta ri whayela rivala.

4.8.10 Riendli -*korisela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 160(i) Kokwana u korisela pani **loko a twa ndlala**.
- (ii) Kokwana u korisela pani **loko a lava ku ri hlantswa**.
- (iii) Kokwana u korisela pani **loko ri ri na makoko**.
- (iv) kokwana u korisela pani **loko ri ri na muthotho**.
- (v) Kokwana u korisela pani **loko ri lava ku tirha**.

Eka swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*korisela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 160(i), xipimelo xa kokwana xo korisela pani i ku va a twa ndlala. Xikombiso xa 160(ii) xi hi nyika xipimelo xa kokwana xo korisela pani lexi ku nga ku va yena a lava ku ri hlantswa. Hi marito man'wana, kokwana u ta sungula hi ku lava ku hlantswa pani leswaku a ta ri korisela. Loko kokwana a nga se lava ku hlantswa pani, a nge ri koriseli. Xipimelo xa kokwana xo korisela pani eka xikombiso xa 160(iii) hiloko pani ri ri na makoko. Xikombiso xa 160(iv) xona xi nyika xipimelo xa kokwana xo korisela pani ku nga vukona bya muthotho epanini. Eka xikombiso xa 160(v), kokwana u korisela pani hi xipimelo xo va ri lava ku tirha. Handle ka ku va pani ri lava ku tirha, kokwana a nge ri koriseli.

4.9 Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma ri na rihlanganisi ra xipimelo -*loko*

Maendli lama vulavulaka hi ku sula ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Mhaka leyi endlekaka eka xivulwanahosi yi humelerisiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza. Hi marito man'wana, a swi koteki leswaku ku endliwa leswi boxiwaka hi xivulwana xo sungula ku nga se endleka leswi

xivulwanana xa vumbirhi xi lavaka swona. Xivulwananandza hi xona xi pimaka timhaka leti boxiwaka hi xivulwanahosi. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka.

4.9.1 Riendli *-chukucha* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 161(i) Nhwana u chukucha xitsalelo **loko xi thyakile.**
- (ii) Nhwana u chukucha xitsalelo **loko xi ri na marito.**
- (iii) Nhwana u chukucha xitsalelo **loko a lava ku dirowa.**
- (iv) Nhwana u chukucha xitsalelo **loko a lava ku xi tsalela.**
- (v) Nhwana u chukucha xitsalelo **loko a lava xi basa.**

Loko hi xiyayiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-chukucha* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku paluxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 161(i), xipimelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo hiloko xo va na thyaka. Nhwana a nga ka a nga chukuchi xitsalelo handle ka loko xo thyakisiwa hi swo karhi. Xikombiso xa 161(ii) xi nyika xipimelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo lexi ku nga ku va xi ri na marito. Hi marito man'wana, nhwana u ta chukucha xitsalelo ntsena loko xo va na marito. Xipimelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo eka 161(iii) i ku va a lava ku dirowela eka xona. Leswi swi hlamusela leswaku mhaka yo chukucha xitsalelo yi ta endleka ntsena loko nhwana a ta lava ku dirowela eka xona. Xikombiso xa 161(iv) xona xi nyika xipimelo xa nhwana xo chukucha xitsalelo ku nga ku va a yimela ku tsala. Eka xikombiso xa 161(v) nhwana u chukucha xitsalelo ehansi ka xipimelo xa loko a lava xi basa. Loko nkarhi wo nhwana a lava xitsalelo leswaku xi basa wu nga se fika, a nge xi chukuchi.

4.9.2 Riendli *-rhaba* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 162(i) Nhwana u rhaba xifaniso **loko xi gombonyokile.**
- (ii) Nhwana u rhaba xifaniso **loko a nga xi lavi.**
- (iii) Nhwana u rhaba xifaniso **loko a lava xin'wana.**
- (iv) Nhwana u rhaba xifaniso **loko xi nga dirowekangi.**
- (v) Nhwana u rhaba xifaniso **loko xi nga vonaki.**

Loko hi tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*rhaba* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 162(i), xipimelo xa nhwana xo rhaba xifaniso hiloko xo va xi gombonyokile. Mhaka leyi boxiwaka eka xikombiso lexi hileswaku nhwana u ta rhaba xifaniso ntsena loko xi gombonyokile. Xikombiso xa 162(ii) xona xi nyika xipimelo xa manana xo rhaba xifaniso lexi ku nga ku va a nga xi lavi. Hi marito man'wana, nhwana u ta rhaba xifaniso ntsena loko a nga xi lavi. Xipimelo xa nhwana xo rhaba xifaniso eka xikombiso xa 162(iii) hiloko a lava xin'wana, ku nga hava hi ku xi dirowa. Xikombiso xa 162(iv) xi nyika xipimelo xa manana xo rhaba xifaniso ku nga loko xi nga dirowekangi. Loko xifaniso xi nga dirowekangi manana wa xi rhaba. Eka xikombiso xa 162(v) nhwana u rhaba xifaniso ehansi ka xipimelo xa ku va xi nga vonaki kahle.

4.9.3 Riendli -*thunya* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 163(i) Kokwana u thunya tsheretshere **loko yi ri ya khale**.
- (ii) Kokwana u thunya tsheretshere **loko yi bihile**.
- (iii) Kokwana u thunya tsheretshere **loko yi gombonyokile**.
- (iv) Kokwana u thunya tsheretshere **loko a yi kharhele**.
- (v) Kokwana u thunya tsheretshere **loko a nga ha yi lavi**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*thunya* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku komba xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 163(i) kokwana u thunya tsheretshere hi xipimelo xo va yi ri ya khale. Xikombiso xa 163(ii) xi nyika xipimelo xa kokwana xo thunya tsheretshere ku nga ku va yi bihile. Leswi swi vula leswaku kokwana u vona tsheretshere yi bihile hileswi yena a swi vonisaka xiswona. Xipimelo xa kokwana xo thunya tsheretshere eka xikombiso xa 163(iii) hileswaku yi gombonyokile. Xikombiso xa 163(iv) xona xi nyika xipimelo xa kokwana xo thunya tsheretshere ku nga ku va a yi karhele. Hi marito man'wana, kokwana a nge yi thunyi tsheretshere loko a nga se yi karhala. Eka xikombiso xa 163(v) kokwana u thunya tsheretshere ehansi ka xipimelo xo va a nga ha yi lavi.

4.9.4 Riendli -*xokola* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 164(i) Kokwana u xokola xikolopfana **loko xi n'wi hlohlonya.**
- (ii) Kokwana u xokola xikolopfana **loko xi n'wi tlhava.**
- (iii) Kokwana u xokola xikolopfana **loko xi n'wi gogonya.**
- (iv) Kokwana u xokola xikolopfana **loko xi pfala nhompfu.**
- (v) Kokwana u xokola xikolopfana **loko a nga hefemuli kahle.**

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*xokola* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 164(i), xipimelo xa kokwana xo xokola xikolopfana i ku va xi n'wi hlohlonya. Xikombiso xa 164(ii) xi nyika xipimelo xa kokwana xo xokola xikolopfana lexi ku nga ku va xi ri ku n'wi tlhaveni enhompfini hikwalaho ka ku va se xi omelerile. Xipimelo xa kokwana xo xokola xikolopfana eka xikombiso xa 164(iii) hiloko xi n'wi gogonya. Xikolopfana lexi omeleleke enhompfini xi gogonya endzeni ka yona. Xikombiso xa 164(iv) xona xi nyika xipimelo xa kokwana xo xokola xikolopfana ku nga ku va xi n'wi pfala nhompfu. Eka xikombiso xa 164(v) kokwana u xokola xikolopfana ehansi ka xipimelo xa ku va a nga hefemuli kahle hikwalaho ka xona.

4.9.5 Riendli -*lakatsela* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 165(i) N'wana u lakatsela tintiho **loko ti ri na muthotho.**
- (ii) N'wana u lakatsela tintiho **loko ti nyanganya.**
- (iii) N'wana u lakatsela tintiho **loko ti ri na chukele.**
- (iv) N'wana u lakatsela tintiho **loko ti ri na vulombe.**
- (v) N'wana u lakatsela tintiho **loko ti ri na jamu.**

Eka swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*lakatsela* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 165(i), xipimelo xa n'wana xo lakatsela tintiho i muthotho lowu nga ti namarhela. Muthotho hi wona wu lakatserisaka tintiho hi n'wana. Xikombiso xa 165(ii) xi nyika xipimelo xa n'wana xo lakatsela tintiho lexi ku nga ku nyanganya ka tona. Nkarhi wun'wana swa endleka tintiho ti nyanganyisiwa hi xakudya lexi ti namarheleke. Xipimelo xa 165(iii) xa n'wana xo lakatsela tintiho i ku va ti ri na chukele. Xikombiso xa 165(iv) xi nyika

xipimelo xa n'wana xo lakatsela tintiho lexi ku nga ku va ti ri na vulombe. Eka xikombiso xa 165(v), n'wana u lakatsela tintiho ehansi ka xipimelo xa ku va ti ri na jamu. Jamu ya nyanganya naswona ya nantsweka.

4.9.6 Riendli *-pholicha* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 166(i) Manana u pholicha kamara **loko yi koropiwile**.
- (ii) Manana u pholicha kamara **loko yi suriwile**.
- (iii) Manana u pholicha kamara **loko yi pholicheka**.
- (iv) Manana u pholicha kamara **loko yi va na ritshuri**.
- (v) Manana u pholicha kamara **loko yi va na mugayo**.

Loko hi xiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli *-pholicha* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 166(i), xipimelo xa manana xo pholicha kamara i ku va yi koropiwile. Xikombiso xa 166(ii) xi nyika xipimelo xa manana xo pholicha kamara lexi ku nga ku va yi suriwile. Xipimelo xa manana xo pholicha kamara eka xikombiso xa 166(iii) i ku va yi pholicheka rona hi roxe. Loko ko va na swo sivela kamara leswaku yi pholicheka, manana a nge yi pholichi hi nkarhi wa kona. Xikombiso xa 166(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo pholicha kamara lexi ku nga ku va yi ri na ritshuri. Loko kamara yo pfumala ritshuri, manana a nga ka a nga yi pholichi. Eka xikombiso xa 166(v) manana u pholicha kamara ehansi ka xipimelo xo va yi dibekeriwile hi mugayo lowu endlaka leswaku yi nga ha languteki.

4.9.7 Riendli *-dlaya* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 167(i) Manana u dlaya vuxokoxoko **loko byi dlayisa**.
- (ii) Manana u dlaya vuxokoxoko **loko byi ri bya khale**.
- (iii) Manana u dlaya vuxokoxoko **loko byi khomisa**.
- (iv) Manana u dlaya vuxokoxoko **loko byi holovisa**.
- (v) Manana u dlaya vuxokoxoko **loko byi hambolokile**.

Eka swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-dlaya* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 167(i), xipimelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko hiloko byi ri lebyo dlayisa. Vuxokoxoko lebyo dlayisa,

manana a nga twanani na byona. Xikombiso xa 167(ii) xi nyika xipimelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko ku nga ku va byi ri bya khale. Hi marito man'wana, manana u dlaya vuxokoxoko ntsena loko byi ri bya khale. Xipimelo xa kona hi xolexo. Xipimelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko eka xikombiso xa 167(iii) hiloko byi khomisa hi maphorisa. Vuxokoxoko lebyi nga khomiseki hi maphorisa manana a nga na mhaka na byona. Xikombiso xa 167(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo dlaya vuxokoxoko ku nga ku va byi holovisa. Vuxokoxoko lebyinene manana a nga byi landzeleli. Eka xikombiso xa 167(v), manana u dlaya vuxokoxoko ehansi ka xipimelo xo va byi hambolokile. Vuxokoxoko byo hamboloka hi lebyi nga amukelekiki evanhwini.

4.9.8 Riendli -tsema ni matirhelo ya rona eswivulweni

168(i) Mufana u tsema tincuva **loko a bile**.

(ii) Mufana u tsema tincuva **loko a kombiwile**.

(iii) Mufana u tsema tincuva **loko a lava ku wina**.

(iv) Mufana u tsema tincuva **loko ku ri nkarhi wa yena**.

(v) Mufana u tsema tincuva **loko a hetile ku ehleketa**.

Loko hi xiya swikombiso leswi, hi kuma leswaku riendli -*tsema* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku komba xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 168(i), xipimelo xa mufana xo tsema tincuva i ku va a bile. Xikombiso xa 168(ii) xi nyika xipimelo xa mufana xo tsema tincuva ku nga loko a kombiwile ku endla tano. Loko mufana o ka a nga kombiwi ku tsema tincuva a nge tsemi. Xipimelo xa mufana xo tsema tincuva eka xikombiso xa 168(iii) i ku u lava ku wina. Loko tincuva leti tsemiwaka ti nga winisi, mufana a nge ti tsemi. Xikombiso xa 168(iv) xona xi nyika xipimelo xa mufana xo tsema tincuva lexi ku nga nkarhi, nkarhi wa yena wo endla tano. Mufana u tsema tincuva ntsena hi nkarhi wa yena hi ku landza milawu ya matlangelo ya ntlangu lowu. Loko nkarhi wa yena wo tsema wu nga si fika, a nge pfumeleriwi ku endla. Swi nga leswi u pimeriwile. Eka xikombiso xa 168(v), mufana u tsema tincuva ehansi ka xipimelo xo va a hetile ku ehleketa hi ncuva yo yi tsema.

4.9.9 Riendli -*kulula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

169(i) Tatana u kulula nyuku **loko wu tele**.

- (ii) Tatana u kulula nyuku **loko wu khuluka**.
- (iii) Tatana u kulula nyuku **loko wu n'wi julukisa**.
- (iv) Tatana u kulula nyuku **loko wu n'wi tlunya**.
- (v) Tatana u kulula nyuku **loko wu huma**.

Loko hi xiyayiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-kulula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 169(i), xipimelo xa tatana xo kulula nyuku i ku tala ka wona. Xikombiso xa 169(ii) xi nyika xipimelo xa tatana xo kulula nyuku lexi ku nga ku khuluka ka wona. Hi marito man'wana, loko tatana nyuku wa yena a wu nga khuluki eka xikombiso xa 169(ii), a nga ta va na mhaka na wona. Xipimelo xa tatana xo kulula nyuku eka xikombiso xa 169(iii) i ku wa n'wi julukisa. Mufana u kulula nyuku ntsena loko wu n'wi julukisa. Xikombiso xa 169(iv) xona xi nyika xipimelo xa mufana xo kulula nyuku lexi ku nga ku va wu n'wi tlunya. Swi le rivaleni leswaku mufana u va a ri karhi a tlunyiwa hi nyuku wa le xikandzeni. Eka xikombiso xa 169(v) mufana u kulula nyuku ehansi ka xipimelo xa loko wo tshuka wu humile. Loko nyuku wu huma, mufana wa wu kulula.

4.9.10 Riendli *-sula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 170(i) Tatana u sula tafula **loko ri thyakile**.
- (ii) Tatana u sula tafula **loko ri tsakamile**.
- (iii) Tatana u sula tafula **loko ri ri na ritshuri**.
- (iv) Tatana u sula tafula **loko ri basulukile**.
- (v) Tatana u sula tafula **loko ri halakeriwile**.

Loko hi tirhisa swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli *-sula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku paluxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 170(i), xipimelo xa tatana xo sula tafula i ku thyaka ka rona. Loko tafula ri thyaka, tatana wa ri sula. Xikombiso xa 170(ii) xi nyika xipimelo xa tatana xo sula tafula lexi ku nga ku tsakama ka rona. Hi marito man'wana, loko tafula ri tsakama, tatana wa ri sula. Xipimelo xa tatana xo sula tafula eka xikombiso xa 170(iii) hiloko ri va na ritshuri. Xikombiso xa 170(iv) xona xi nyika xipimelo xa tatana xo sula tafula lexi ku nga ku va

ri basulukile. Eka xikombiso xa 170(v) tatana u sula tafula ehansi ka xipimelo xa loko ri halakeriwile hi swo karhi.

4.10 Maendli lama vulavulaka hi ku *susa* ma ri na rihlanganisi ra xipimelo -*loko*

Maendli lama vulavulaka hi ku *susa* ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Mhaka leyi endlekaka eka xivulwanahosi yi humelerisiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza. Hi marito man'wana, a swi koteki leswaku ku endliwa leswi boxiwaka hi xivulwana xo sungula ku nga se endleka leswi xivulwanana xa vumbirhi xi lavaka swona. Xivulwananandza hi xona xi pimaka timhaka leti boxiwaka hi xivulwanahosi.

4.10.1 Riendli -*tsuvula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 171(i) Mutirhi u *tsuvula* byanyi **loko byi bihisa**.
- (ii) Mutirhi u *tsuvula* byanyi **loko byi tlhumile**.
- (iii) Mutirhi u *tsuvula* byanyi **loko byi kurile**.
- (v) Mutirhi u *tsuvula* byanyi **loko byi vunile**.
- (v) Mutirhi u *tsuvula* byanyi **loko byi onhakile**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*tsuvula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 171(i), xipimelo xa mutirhi xo *tsuvula* byanyi i ku va byi bihisa. Xikombiso xa 171(ii) xona xi nyika xipimelo xa mutirhi xo *tsuvula* byanyi ku nga loko byi tlhumisa. Hi marito man'wana, ku tlhumisa ka byanyi hi xona xipimelo xa kona. Xipimelo xa mutirhi xo *tsuvula* byanyi eka xikombiso xa 171(iii) hiloko byi kurile. Xikombiso xa 171(iv) xi nyika xipimelo xa mutirhi xo *tsuvula* byanyi xa ku va byi vunile. Eka xikombiso xa 171(v), mutirhi u *tsuvula* byanyi ehansi ka xipimelo xa loko byi onhakile. Mhaka leyi boxiwaka eka xikombiso lexi hileswaku byanyi lebyi onhakeke hi byona byi vangelaka leswaku mutirhi a byi *tsuvula*.

4.10.2 Riendli -*susumeta* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 172(i) Mufana u susumeta movha **loko wu nga dumi**.
- (ii) Mufana u susumeta movha **loko wu onhakile**.
- (iii) Mufana u susumeta movha **loko wu bodlomela**.
- (iv) Mufana u susumeta movha **loko a jemile**.
- (v) Mufana u susumeta movha **loko wu ri xikorokoro**.

Hi ku xiyayiya swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*susumeta* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 172(i), xipimelo xa mufana xo susumeta movha hiloko wu nga ha dumi. Movha wa kona hi lowu wu nga sungula hi ku onhaka wu ta kota ku susumetiwa hi mufana. Xikombiso xa 172(ii) xi nyika xipimelo xa mufana xo susumeta movha lexi ku nga ku onhaka ka wona. Xipimelo xa mufana xo susumeta movha eka xikombiso xa 172(iii) i ku va wu bodlomerile. Loko movha wo ka wu nga bodlomeli, mufana a nge tikarheteli ku wu susumeta. Xikombiso xa 172(iv) xona xi nyika xipimelo xa mufana xo susumeta movha lexi ku nga ku va wu jemile. Hi marito man'wana, mufana u susumeta movha ehansi ka xipimelo xa loko wu jemile. Eka xikombiso xa 172(v) mufana u susumeta movha ehansi ka xipimelo xo va wu ri xikorokoro. Mufana a nge susumeti movha lowu hanyeke kahle naswona lowu kotaka ku duma kahle wu famba handle ka pfuneto.

4.10.3 Riendli -*hlomula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 173(i) Mufana u hlomula xipikiri **loko xi lava ku tirha**.
- (ii) Mufana u hlomula xipikiri **loko xi tlhava n'wana**.
- (iii) Mufana u hlomula xipikiri **loko xi petsekile**.
- (iv) Mufana u hlomula xipikiri **loko a lava ku xi cinca**.
- (v) Mufana u hlomula xipikiri **loko xi rhosile**.

Eka swivulwa leswi, riendli -*hlomula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku paluxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 173(i), xipimelo xa mufana xo hlomula xipikiri hiloko xi lava ku tirha. Xipikiri xi nga va xi beleriwile ekhumbini, kutani mufana avona swi fanerile leswaku a xi susa a ta xi tirhisa. Xikombiso xa 173(ii) xi nyika

xipimelo xa mufana xo hlomula xipikiri lexi ku nga loko xo tlhava n'wana. Hi marito man'wana loko xipikiri xi nga n'wi tlhavi n'wana, mufana a nge xi hlomula. Xipimelo xa mufana xo hlomula xipikiri eka xikombiso xa 173(iii) i ku va xi petsekile. Mufana u hlomula xipikiri lexi petsekeke. Xikombiso xa 173(iv) xona xi nyika xipimelo xa mufana xo hlomula xipikiri ku nga loko a lava ku xi cinca. Eka xikombiso xa 173(v) mufana u hlomula xipikiri ehansi ka xipimelo xa loko xi rhosile. Xipimelo xa xikombiso lexi i ku rhosa ka xipikiri.

4.10.4 Riendli *-hala* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 174(i) Mufana u hala poto **loko ri ri na makoko**.
- (ii) Mufana u hala poto **loko ri thyakile**.
- (iii) Mufana u hala poto **loko a lava ku ri tirhisa**.
- (iv) Mufana u hala poto **loko ri omerile muthotho**.
- (v) Mufana u hala poto **loko ri rhosile**.

Loko hi xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli *-hala* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 174(i), xipimelo xa mufana xo hala poto hiloko ri ri na makoko. Xikombiso xa 174(ii) xi nyika xipimelo xa mufana xo hala poto lexi ku nga loko ri thyakile. Xipimelo xa mufana xo hala poto eka xikombiso xa 174(iii) hiloko a lava ku ri tirhisa. Mufana u tlhela a hala poto ehansi ka xipimelo xo va ri salerile kumbe ku omelerile muthotho eka rona tanihi laha swi kombisiweke ha kona eka 174(iv). Handle ka ku va mufana a lemukile leswaku poto ri na muthotho, ku hava leswaku mufana poto a nga ri hala. Eka xikombiso xa 174(v), mufana u hala poto ehansi ka xipimelo xo va ri rhosile. Loko poto ro ka ri nga rhosangi, mufana a nga ka a nga ri hali.

4.10.5 Riendli *-vandla* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 175(i) Mufana u vandla lamula **loko a lava ku ri dya**.
- (ii) Mufana u vandla lamula **loko a lava ku endla juzi**.
- (iii) Mufana u vandla lamula **loko a lava ku nyika n'wana**.
- (iv) Mufana u vandla lamula **loko ri cindzukile**.
- (v) Mufana u vandla lamula **loko ri vupfile**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*vandla* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 175(i), xipimelo xa mufana xo vandla lamula i ku va yena a lava ku ri dya. Xikombiso xa 175(ii) xi nyika xipimelo xa mufana xo vandla lamula leswaku i ku va a lava ku endla juzi. Loko mufana a nga tsakeli ku endla juzi, swi le rivaleni leswaku a nga ta ri vandla lamula leri nga eka xikombiso lexi. Xipimelo xa mufana xo vandla lamula eka xikombiso xa 175(iii) i ku va a lava ku nyika n'wana. N'wana loyi a nga swi koteki ku vandla lamula, u pfuniwa hi mufana. Xikombiso xa 175(iv) xona xi nyika xipimelo xa mufana xo vandla lamula lexi ku nga ku va ri cindzukile. Hi marito man'wana, loko lamula a ri nga cindzukangi, mufana a nga ta ri vandla. Eka xikombiso xa 175(v) mufana u vandla lamula ehansi ka xipimelo xo va ri vupfile.

4.10.6 Riendli -*yevula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

178(i) Tatana u yevula mbuti **loko yi dlayiwile**.

(ii) Tatana u yevula mbuti **loko yi file**.

(iii) Tatana u yevula mbuti **loko yi khwankhwile**.

(iv) Tatana u yevula mbuti **loko ku fikile vayeni**.

(v) Tatana u yevula mbuti **loko yi duvuriwile**.

Hi ku xiyayiya swivulwa leswi nyikiweke laha henhla, hi kuma leswaku riendli -*yevula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 178(i), xipimelo xa tatana xo yevula mbuti i ku va yi dlayiwile. Xikombiso xa 178(ii) xi nyika xipimelo xa tatana xo yevula mbuti lexi ku nga loko yi file. Xipimelo xa tatana xo yevula mbuti eka xikombiso xa 178(iii) xona i ku va mbuti yi sungula hi ku khwankhwa. Handle ka ku khwankhwa ka mbuti, tatana a nge yi yevuli. Xikombiso xa 178(iv) xona xi nyika xipimelo xa tatana xo yevula mbuti lexi ku nga vukona bya ka vayeni. Eka xikombiso xa 178(v) tatana u yevula mbuti ehansi ka xipimelo xa ku va yi duvuriwile.

4.10.7 Riendli -*kwamula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 179(i) Tatana u kwamula ringoti **loko ri komberwiwa**.
- (ii) Tatana u kwamula ringoti **loko ri tsakama**.
- (iii) Tatana u kwamula ringoti **loko ri lava ku tirha**.
- (iv) Tatana u kwamula ringoti **loko ri tshwile**.
- (v) Tatana u kwamula ringoti **loko ri olovile**.

Hi ku xiya swivulwa leswi, hi kuma leswaku riendli -*kwamula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 179(i), xipimelo xa tatana xo kwamula ringoti i ku va ri komberiwile. Xikombiso xa 179(ii) xi nyika xipimelo xa tatana xo kwamula ringoti lexi ku nga ku tsakama ka rona. Loko ringoti ro va ri omile, tatana a nge ri kwamuli. Xipimelo xa tatana xo kwamula ringoti eka xikombiso xa 179(iii) hiloko ri lava ku tirha. Xikombiso xa 179(iv) xona xi nyika xipimelo xa tatana xo kwamula ringoti lexi ku nga loko ri tshwile. Tatana u ta kwamula ringoti ntsena loko a ta boheka. Eka xikombiso xa 179(v) tatana u kwamula ringoti ehansi ka xipimelo xa loko a swi kota. Xipimelo xa kona laha i vuswikoti byo kwamula.

4.10.8 Riendli -*funungula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 180(i) Manana u funungula dikizela **loko ri tshwa**.
- (ii) Manana u funungula dikizela **loko a ri ku swekeni**.
- (iii) Manana u funungula dikizela **loko ri pupuma**.
- (iv) Manana u funungula dikizela **loko a phyakutela**.
- (v) Manana u funungula dikizela **loko a komberiwile**.

Loko hi xiya swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli -*funungula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 180(i), xipimelo xa manana xo funungula dikizela hiloko ri tshwa. Laha ku ta yimeriwa dikizela ri tshwa hi ndzilo leswaku ri ta fununguriwa. Xikombiso xa 180(ii) xona xi nyika xipimelo xa manana xo funungula dikizela xa leswaku hiloko a ri ku swekeni. Xipimelo xa manana xo funungula dikizela eka xikombiso xa 180(iii) hiloko ri pupumisa poto. Laha poto ri ta sungula hi ku pupuma leswaku ri ta fununguriwa hi manana. Xikombiso xa 180(iv) xona xi nyika xipimelo xa manana xo funungula dikizela lexi ku nga loko a phyakutela. Loko nkarhi wo phyakutela wu fika wu endla leswaku a

funungula dikizela. Dikizela ri fununguriwa hikwalaho ka xipimelo xo va a lava ku phyakutela. Eka xikombiso xa 180(v) manana u funungula dikizela ehansi ka xipimelo xa ku va a komberiwile.

4.10.9 Riendli *-tlakula* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 181(i) Mufana u tlakula xitulu **loko xi laveka**.
- (ii) Mufana u tlakula xitulu **loko a byeriwile**.
- (iii) Mufana u tlakula xitulu **loko a suka**.
- (iv) Mufana u tlakula xitulu **loko a tlakuka**.
- (v) Mufana u tlakula xitulu **loko a rhumiwile**.

Eka swivulwa leswi andlariweke, hi kuma leswaku riendli *-tlakula* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku paluxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 181(i), xipimelo xa mufana xo tlakula xitulu hiloko xi laveka. Xikombiso xa 181(ii) xi nyika xipimelo xa mufana xo tlakula xitulu lexi ku nga loko a byeriwile. Xipimelo xa mufana xo tlakula xitulu eka xikombiso xa 181(iii) i ku suka ka yena. Xikombiso xa 181(iv) xona xi nyika xipimelo xa mufana xo tlakula xitulu lexi ku nga ku tlakuka ka yena. Eka xikombiso xa 181(v) mufana u tlakula xitulu ehansi ka xipimelo xa loko a rhumiwile. Hi marito man'wana, mufana u sungula hi ku rhumiwa a nga se tibyela ku tlakula xitulu. Mufana u ta tlakula xitulu ntsena loko a ta va a rhumiwile.

4.10.10. Riendli *-teka* ni matirhelo ma rona eswivulweni

- 182(i) Nhwana u teka xitulu **loko xi laveka**.
- (ii) Nhwana u teka xitulu **loko a komberiwile**.
- (iii) Nhwana u teka xitulu **loko a xi tiva**.
- (iv) Nhwana u teka xitulu **loko a xi xavile**.
- (v) Nhwana u teka xitulu **loko a lerisiwile**.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nyikiweke, hi kuma leswaku riendli *-teka* ra swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa xipimelo xo karhi. Eka xikombiso xa 182(i), xipimelo xa nhwana xo teka xitulu hiloko xi laveka. Xikombiso xa 182(ii) xi nyika xipimelo xa nhwana xo teka xitulu lexi ku nga ku va a komberiwile. Xipimelo xa nhwana

xo teka xitulu eka xikombiso xa 182(iii) i ku va a xi tiva. Loko nhwana o ka a nga xi tivi xitulu xa kona, a nge xi teki. Xikombiso xa 182(iv) xi nyika xipimelo xa nhwana xo teka xitulu lexi ku nga ku va a xi xavile. Eka xikombiso xa 182(v), nhwana u teka xitulu ehansi ka xipimelo xo va a lerisiwile.

4.11 Nkatsakanyo

Eka xiyenge xa mune ku kumiwile leswaku maendli ma xivangelo lama vulavulaka hi ku **basisa** na rihlanganisi **hikuva** mo fana na: **-kukula, -hlantswa, -byewula, -karapa, -koropa, -khulela, -hlamba, -harika, -whayela** na **-korisela**; hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku humelerisa tinhlamuselo ta xisemantiki. Maendli lama ma swi kota ku humelerisa xivangelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi. Maendli lama ma va ma komba leswaku leswi boxiwaka hi xivulwanahosi swi vangiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza.

Eka maendli ma xivangelo lama vulavulaka hi ku **sula** na rihlanganisi **hikuva** mo fana na: **-chukucha, -rhaba, -thunya, -xokola, -lakatsela, -buracha, -dlaya, -tsema, -kulula** na **-sula**, ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku boxa mhaka yo twala ku humelerisa xivangelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi. Loko swi ta eka maendli ma xivangelo lama vulavulaka hi ku **susa** na rihlanganisi **hikuva** mo fana na: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala, -vandla, -yevula, -kwamula, -funungula, -tlakula** na **-teka**, ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku humelerisa xivangelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi eka xivulwanahosi. Maendli lama na wona ma komba leswaku leswi boxiwaka hi xivulwanahosi swi vangiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza.

Eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **basisa** na rihlanganisi **leswaku** mo fana na: **-kukula, -hlantswa, -byewula, -karapa, -koropa, -khulela, -hlamba, -harika, -whayela** na **-korisela**, ku kumiwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku boxa mhaka yo twala. Xikongomelo lexi boxiwaka hi riendli hi xona xi endlaka leswaku nhlokomhaka yi xi humelerisa. Mhaka leyi boxiwaka eka xivulwananandza yi va yi languteriwa hi leyo

sungula ya xivulwanahosi. Hi marito man'wana, leswi endlekaka eka xivulwananandza swi humelerisiwa hi nghingiriko wa riendli eka xivulwanahosi. Mhaka leyi yi tano na le ka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **sula** mo fana na: **-chukucha, -rhaba, -thunya, -xokola, -lakatsela, -buracha, -dlaya, -tsema, -kulula** na **-sula**. Maendli lama na wona hinkwawo ma swi kota ku humelerisa xikongomelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi eka xivulwanahosi. Eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli mo fana na: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala, -vandla, -yevula, -kwamula, -funungula, -tlakula** na **-teka**, ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na rihlanganisi **susa**.

Eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **basisa** mo fana na: **-kukula, -hlantswa, -byewula, -karapa, -koropa, -khulela, -hlamba, -harika, -whayela** na **-korisela**, ku kumiwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa mhaka yo twala. Mhaka leyi endlekaka eka xivulwanahosi yi humelerisiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza. Hi marito man'wana, a swi koteki leswaku ku endliwa leswi boxiwaka hi xivulwana xo sungula ku nga se endleka leswi xivulwanana xa vumbirhi xi lavaka swona. Xivulwananandza hi xona xi nyikaka xipimelo xa timhaka leti boxiwaka hi xivulwanahosi.

Mhaka leyi yi tano na le ka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **sula** mo fana na: **-chukucha, -rhaba, -thunya, -xokola, -lakatsela, -buracha, -dlaya, -tsema, -kulula** na **-sula**. Maendli lama na wona hinkwawo ma swi kota ku humelerisa xipimelo xa nhlokomhaka exivulweni. Eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli mo fana na: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala, -vandla, -yevula, -kwamula, -funungula, -tlakula** na **-teka** ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na rihlanganisi **susa**.

NDZIMA YA 5

KU DLAYISETA

5.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi langutanile na ku songasonga vuxokoxoko hinkwabyo bya ndzavisiso hi ku kongomisa ngopfu eka swiyenge swinharhu. Xiyenge xo sungula hi lexi khumbaka nkatsakanyo na mikumisiso ya ndzavisiso. Xiyenge xa vumbirhi xi andlala swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka mayelana na maendli mo susa. Kasi xiyenge xo hetelela xi longoloxa swibumabumelo swa mulavisisi mayelana na ndzavisiso lowu.

5.2 Nkatsakanyo na mikumisiso

Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwile maendli mo susa ma xiendliwa xin'we ma tinxaka tinharhu ta *-basiswa*, *-sula*, na *-susa*. Mulavisisi u sungurile hi ku xopaxopa milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza ya maendli lama fambelanaka na ndzavisiso lowu. Mhaka leyi nga kumiwa hileswaku maendli mo susa ma hambana hi matirhelo eswivulweni. Mhaka yin'wana hileswaku tinxakankulu ta maendli mo susa lama ku nga *-sula*, *-basiswa* na *-susa*, hinkwato ti khumba ku susiwa ka nchumu wo karhi wo halaka kumbe wo khomeka endhawini yo karhi ku ya eka yin'wana. Ku tlherile ku kumiwa na leswaku nchumu lowu endlaka mhaka exivulweni i nhlokomhaka ya riendli, kasi nchumu lowu endlekeriwaka hi mhaka i xiendliwa xo kongoma. Hi ku yisa emahlweni, swidyondzeki swin'wana swi kumile na leswaku riendli *-susa* ra hambana na maendli *-sula* na *-basiswa* hi matirhelo eswivulweni eka Xinghezi.

Mavonelo ma vumbirhi hi tlhelo ra maendli mo susa ma kanerile hi maendli ma mukhuva na mbuyelo. Eka mhaka leyi ku kumiwile leswaku mukhuva wa riendli wu kuceteriwa hi leswi riendli ri vulaka swona kumbe hi ku landza nhlamuselo ya rona. Riendli ra swi kota ku tshikilela mukhuva na ku komba xivangelo xo karhi xa riendli exivulweni. Mukhuva wa maendli ma Xipenixi a wu fani leswi hetisekeke na mukhuva wa maendli ma Xinghezi, hambileswi mongo wa wona wu boxaka swo fana. Loko swi ta eka ncincano, ku kumiwile leswaku eka Xipenixi ncincano wa va kona hambi xiendliwa xi ri xin'we.

Mavonelo ya vunharhu a ma khumba mahanyelo ma maendli mo susa lama nga na ncincano exivulweni eka Xigiriki xa manguvalawa. Eka mavonelo lama, ku kumiwile leswaku a hi maendli hinkwawo lama nga na ncincano wa vundhawu eka Xigiriki. Mavonelo ma vumune hi lama a ma kanela hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xivumbeko na nhlamuselo ya maendli mo susa. Eka mhaka leyi ku kumiwile leswaku maendli mo susa ma kota ku tshikilela mhaka yo karhi hi ndlela yo va nhlokomhaka yi susa swo karhi endhawini yo karhi hi xikongomelo xo lava leswaku swi suka.

Mukhuva lowu swilo swi susiwaka hi wona wu na nkoka eku tshikileleni ka mhaka leyi riendli ri boxaka yona. Riendli hi rona ri kucetelaka mukhuva wa swiphemu leswi ri tirhaka na swona, tanihileswi ri nga khoma nhlamuselo ya leswi swirho leswin'wana swa xivulwa leswi ri tirhanaka na swona swi paluxaka swona. Mhaka leyi paluxiwaka hi riendli hi yona yi hlohlotelaka mahanyelo ma swiphemu leswin'wana exivulweni.

Eka ndzavisiso lowu, ku ttherile ku langutiwa na mavonelo ma swidyondzeki swin'wana leswi kaneleke hi tinxaka ta swivulwana swa maendli. Mavonelo mo sungula eka mhaka leyi i ya *swivulwana swa xivangelo*, laha ku nga kumiwa leswaku vuxaka bya swivulwana swa xivangelo byi tolovelekile ku va byi humelerisiwa hi swivulwankatsano leswi vumbiweke hi xivulwanahosi na xivulwananandza.

Rihlanganisinkulu leri tirhaka ku komba swivulwana swa xivangelo i *hikuvu*, ku nga rihlanganisi leri nga toloveleka ku va ri tirha eka nhlango wa xivulwanahosi na xivulwananandza. Loko swi ta eka *swivulwana swa xikongomelo* ku kumiwile leswaku na swona swa swi kota ku hlamula swivutiso swa *hikokwalahokayini* hambileswi swi nga hlamuleki hi ndlela yo fana na ya swivulwana swa xivangelo.

Eka *swivulwana swa mbuyelo* kona ku kumiwile leswaku eka Xinghezi, rixaka leri ri vonaka hi swivumbeko swimbirhi leswi ku nga: *so that* (leswaku) na *that* (ku) leyi pfanganyisiwaka na *so* (le) ku engetelela swo karhi eka riengeteri ra xivulwanahosi. Eka rixaka ra swivulwana swo tikomba hi hambileswi, ku kumiwile leswaku swona swi boxa ntiyiso mayelana na xivulwananandza na xivulwanahosi.

Swivulwana swo tirhana na *to* (ku) swona ku kumiwile leswaku rito *ku* ra tirha endzhaku ka maengeteri. Hi tlhelo ra maendli man'wana, kumiwile leswaku eka Xinghezi ku na tinxaka tinharhu leti tirhanaka na maendli leti ku nga: *state* (xiyimo), *process* (maendlelo) na *event* (xiendleko), ku nga tinxaka leti hambanyisaka mhaka ya *accomplishment* (xifikelelo) na *achievement* (ku humelela). Eka matirhelo ma maendli, ku kumiwile leswaku ku na maendli ma *mukhuva* na ma *mbuyelo*. Maendli ma mukhuva hi lama kombisaka ndlela leyi swo karhi swi humelerisiwaka xiswona kasi maendli ma mbuyelo ma komba mbuyelo wa xivangelo xo karhi.

Loko swi ta eka nxopoxopo wa mahungu lama a ma kambisisiwa, ku na leswi nga kumiwa eka **maendli mo susa lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama nga kombiki xitirhisiwa, lama tirheke eswivulweni ma ri hava swivulwana swa mahlanganisi**. Eka xiyenge lexi ku kumiwile leswaku maendli ma xivangelo lama vulavulaka hi ku **basisa** na rihlanganisi **hikuva** mo fana na: **-kukula, -hlantswa, -byewula, -karapa, -koropa, -khulela, -hlamba, -harika, -whayela** na **-korisela**, hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *hikuva* exivulweni ku boxa mhaka yo twala. Maendli lama ma swi kota ku humelerisa xivangelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi. Maendli lama ma va ma komba leswaku leswi boxiwaka hi xivulwanahosi swi vangwiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza.

Eka maendli ma xivangelo lama vulavulaka hi ku **sula** na rihlanganisi **hikuva** mo fana na: **-chukucha, -rhaba, -thunya, -xokola, -lakatsela, -buracha, -dlaya, -tsema, -kulula** na **-sula**, ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku boxa mhaka yo twala ku humelerisa xivangelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi. Loko swi ta eka maendli ma xivangelo lama vulavulaka hi ku **susa** na rihlanganisi **hikuva** mo fana na: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala, -vandla, -yevula, -kwamula, -funungula, -tlakula** na **-teka**, ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku humelerisa xivangelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi eka xivulwanahosi. Maendli lama na wona ma komba leswaku leswi boxiwaka hi xivulwanahosi swi vangwiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza.

Eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **basisa** na

rihlanganisi **leswaku** mo fana na: **-kukula, -hlantswa, -byewula, -karapa, -koropa, -khulela, -hlamba, -harika, -whayela** na **-korisela**, ku lemukiwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *leswaku* exivulweni ku boxa mhaka yo twala. Xikongomelo lexi boxiwaka hi riendli hi xona xi endlaka leswaku nhlokomhaka yi xi humelerisa. Mhaka leyi boxiwaka eka xivulwananandza yi va yi languteriwa hi leyo sungula ya xivulwanahosi. Hi marito man'wana, leswi endlekaka eka xivulwananandza swi humelerisiwa hi nghingiriko wa riendli eka xivulwanahosi. Mhaka leyi yi tano na le ka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **sula** mo fana na: **-chukucha, -rhaba, -thunya, -xokola, -lakatsela, -buracha, -dlaya, -tsema, -kulula** na **-sula**. Maendli lama na wona hinkwawo ma swi kota ku humelerisa xikongomelo xa nhlokomhaka xo endla swo karhi eka xivulwanahosi.

Eka maendli maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli mo fana na: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala, -vandla, -yevula, -kwamula, -funungula, -tlakula** na **-teka**, ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na rihlanganisi **susa**.

Eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **basisa** mo fana na: **-kukula, -hlantswa, -byewula, -karapa, -koropa, -khulela, -hlamba, -harika, -whayela** na **-korisela**, ku fikeleriwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi *loko* exivulweni ku boxa mhaka yo twala. Mhaka leyi endlekaka eka xivulwanahosi yi humelerisiwa hi leswi boxiwaka hi xivulwananandza. Hi marito man'wana, a swi koteki leswaku ku endliwa leswi boxiwaka hi xivulwana xo sungula ku nga se endleka leswi xivulwanana xa vumbirhi xi lavaka swona. Xivulwananandza hi xona xi nyikaka xipimelo xa timhaka leti boxiwaka hi xivulwanahosi.

Mhaka leyi yi tano na le ka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli lama vulavulaka hi ku **sula** mo fana na: **-chukucha, -rhaba, -thunya, -xokola, -lakatsela, -buracha, -dlaya, -tsema, -kulula** na **-sula**. Maendli lama na wona hinkwawo ma swi kota ku humelerisa xipimelo xa nhlokomhaka exivulweni.

Eka maendli lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi, ku nga maendli mo fana na: **-tsuvula, -susumeta, -hlomula, -hala, -vandla, -yevula, -kwamula, -funungula, -tlakula** na **-teka**, ku kumiwile leswaku na wona ma swi kota ku boxa mhaka yo twala loko ma tirha na rihlanganisi **susa**.

Swin'wana leswi nga xopaxopiwa i **maendli mo susa lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke eswivulweni ma ri na swivulwana swa mahlanganisi ma xivangelo, xikongomelo na xipimelo**. Eka maendli lama vulavulaka hi ku **basisa**, ku **sula** na ku **susa**, ku paluxiwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi **hikuva** eswivulweni ku boxa mhaka yo twala.

Loko ku xopaxopiwile maendli lama vulavulaka hi ku **basisa**, ku **sula** na ku **susa**, ku kumiwile leswaku hinkwawo maendli lawa ma swi kota ku tirha na rihlanganisi ra xikongomelo **leswaku** eswivulweni ku boxa mhaka yo twala. Kasi eka maendli lama vulavulaka hi ku **basisa**, ku **sula** na ku **susa**, ku nga maendli lama tirheke na rihlanganisi ra xipimelo *loko*, ku kumiwile leswaku hinkwawo ma swi kota ku tirha na rihlanganisi leri eswivulweni ku boxa mhaka yo twala.

5.3 Swilo leswi nga ha lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka mayelana na maendli mo susa eka Xitsonga

Eka ndzavisiso lowu, ku siyile swilo swo hlaya leswi nga lavisisiwaka eka nkarhi lowu taka. Hi siyile maendli mo susa mo hlaya lama hi nga ma katsangiki eka ndzavisiso lowu. Maendli mo susa mo fana na: *-chucha, -damurhuta, -dlidlimbeta, -dzudza, -fukula, -galacha, -gatlula, -gula, -gudla, -guvula, -handzula, -hlakula, -hlomuka, -hlongola, -hluta, -hluva, -hluvula, -juva, -kaca, -kama, -kapitela, -kera, -khaputa, -khatlula, -khuculela, -khutulela, -kovotla, -kutla, -kwamula, -menyula, -petlula, -peperha, -phumunda, -sefa, -senga, -tlakula, -tlemula/tlomula, -tlhavula, -tsavula, -tsuvula, -tshetsha, -tshovela, -wungula, -yimbula, -vutla* na man'wani a ma katsiwangi eka ndzavisiso lowu.

Maendli lama boxiweke ma nga ha lavisisiwa matirhelo ma wona eswivulweni loko ma tirha na tiagumente ta nhlokomhaka na tiagumente ta swiendlwa. Ku nga ha tlhela ku

lavisisiwa mukhuva na mbuyelo wa wona eswivulweni loko ma tirha na mahlanganisi kumbe switirhisiwa swo karhi. Loko swi ta eka maendli lama kaneriweke eka ndzavisiso lowu, wona ma nga ha xopaxopiwa matirhelo ma wona ku komba vundhawu eka ndzavisiso wun'wani. Nkarhi wun'wana, van'wana va nga tsakela ku kambisisa matirhelo ma maendli mo susa eswivulweni hi ku landza mahlayelo kumbe matlhelo ma riendli. Ku tikarhata loku ku lava ku tiyimisela loku faneleke.

5.4 Swibumabumelo

Tanihi mulavisisi wa maendli mo susa ma xiendliwa xin'we, ku na ku tsakela leswaku dyondzo leyi kambisisiweke eka ndzavisiso lowu yi nga heleli kwala. Vutivi na dyondzo hi tlhelo ra maendli mo susa lama paluxaka mukhuva na mbuyelo lama tirheke exivulweni ma ri na mahlanganisi na lama tirheke exivulweni ma ri hava mahlanganisi, swa fanela leswaku rixaka ra Vatsonga ri tiva swo karhi hi wona swivulweni. Ku fikelela ku navela loku, ku na ku tsakela leswaku ingi ku nga humesiwa buku leyi nga ta yisiwa eka tilayiburari leti swidyondzeki swi nga ta kota ku tifikelela. Leswi a swi ta pfuna ku tiva tindlela tin'wana ta ririmi leti ta ha lavaka ku hlukukisiwa hi tlhelo ra maendli.

Mulavisisi u tlhela a va na ku navela leswaku ku nga tlhela ku hangalasiwa buku ya kona eka swihangalasangungu swa manguvalawa swa inthanete ku endlela leswaku lava va nga ta pfumala nkateko wo kuma tsalwa leri elayiburari, va ri kuma hi ku hatlisa eka swipfuno swa kona leswi katsaka tiqhingho ta le nyongeni, tikhomphyuta na swin'wana swipfuno swa inthanete. Mulavisisi u navela na leswaku tin'wani ta tidyondzo leti ndzi ti kumeke eka ndzavisiso lowu ti va xiphemu xa tijenali ta ririmi leti nga kona.

Leswi swi ta pfuna swodyondzeki swin'wani ku va na ku tsakela ku yisa emahlweni gondzo ra dyondzo ya maendli mo susa. Mulavisisi u ta titwa a fikelerile swinene ku tsakela ka yena loko dyondzo ya ndzavisiso lowu yo katsiwa na le ka silabasi ya Ndzawulo ya Dyondzo, ku endlela leswaku dyondzo leyi lavisisiweke eka ndzavisiso lowu yi ta dyondziwa na le swikolweni. Leswi swi ta pfuna swinene eka ku havaxerisa vutivi eka rixaka hi ku angarhela.

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Babie, E. na Mouton, J. (2009) *The practice of Social Research*. Southern Africa RSA: Oxford University Press (Pty) Ltd.

Blance, M.T., Durrheim, K. na Painter, D. (2006) *Research in practice, Applied methods for social sciences*. South Africa: University of Cape Town Press (Pty) Ltd.

Diesel, H. na Hetterle, K. (2009): *Causal clauses in Crosslinguistic perspective, Workshop on "Causality in Discourse and Cognition"*. January [invited talk]: University of Uetrecht.

Dixon, R.M.W. (1991) *A New Approach to English Grammar, On Semantic principles*. Oxford: Oxford University Press.

Fillmore, C.J. (1970) *The Grammar of Hitting and Breaking*. In R.A. : Jackobs and P.S.

Fillmore, C.J. (1985) *Frame and Semantics of understanding, Quaderni di semantica*, 6:222-54.

Georgi, G. (2005) *Linguistic Intuitions and Linguistic Theory*. USA: University of Southern California.

Goldberg, A.E. (1995) *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Honrubia, J.L.C. (2008) *Removal Verbs and Locative alternations in Spanish*. Universidad de Alicante, pp 37-64.

Iwata, S. (2005a) *Locative alternation and two levels of verb meaning, Cognitive Linguistics*, 16: 2. 355-407.

Iwata, S. (2005b) *The role of verb meaning in locative alterations, Grammatical Constructions: Back to the Roots*, ed. Amsterdam / Philadelphia: By Mirjam Fried and Hans C. Boas, John Benjamins, 101-118.

Kordoni, V. (2003) *Valence Alterations in Modern Greek: an MRS analysis*. Stanford: Stanford University Press.

Langacker, R.W. (1987) *Foundations of Cognitive Grammar, Vol.1, Theoretical Prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Levin, B. na Rappaport Hovav, M. (1991) *Wiping the slate clean: A lexical semantic exploration*, *Cognition*, 41: 123-151.

Levin, B. (1993) *English verb classes and alterations. A preliminary investigation*. Chigago: University of Chigago Press.

Levin, B. (2006) Levin, B. (2006) *Lexical Semantics and Argument realisation III: Constraints on the Complexity of verb Meanings*. Stuttgart: DGfS/Glow Summer School.

Levin, B. (2010) *What is the best grain-size for defining verb classes*. Word Classes conference: Stanford University.

Levin, B. (2013) *Verbs classes within and across languages*. Stanford, CA: Stanford University.

Lien, C. (2006) *Language and linguistics*, 7.1:27-61.

Maienborn, C. na Schäfer, M. (2016) *Adverbs and adverbials*. New York

Marhanele, M.M. na Bila, V. (2016) *Tinhlungu ta Rixaka, Dikixinari ya ririmi ra Xitsonga*. South Africa: Timbila Publishing.

Martin (1996) *Infinitive clauses*, ebooks.unibuc.ro/filogie/cornilescu/8.pdf.

Pei-yun, L. na Huei-ling, L. (2007) *Verbs of removal in Hakka: Integration of Verbal Meanings and Constructions*. Published MA Thesis: National Chengchi University.

Pustejovsky, J. (1991) *The Syntax of the Event Structure*, *Cognition* 41: 47-81.

Talmy, L. (1985) *Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms*, *Language Typology and Syntactic Description*, vol. 3, ed. By Butt, M. and Geider, W. Stanford, CA: CSLI.

Waslow, T. na Arnold, J. (2004) *Intuitions in linguistic argumentation*. USA: Elsevier.